

Keleti Károly

1833–1892

„Nincs állam vagy társadalom, kormány vagy nemzet, mely statisztikai ismereteket nélkülözhetne. A homályos őskorban szintúgy, mint a mai civilizáció korszakában ismerni kellett és kell az alapokat, melyen a társadalom nyugszik. . .

A statistika tehát, azt lehet mondani, egykorú az emberi társadalom keletkezésével, elmaradhatatlan kísérőül járt az emberi nem fejlődésével, mely öntudatlanul alkalmazta tanait államélete számtalan mozzanataiban. Öntudatlanul, mert az őskorban ez csak homályos sejtelem vala, s még későbbi korban is csupán a pillanatnyi szükség befolyása alatt hajtották végre és tökéletlenül azon műveleteket, melyeket az újabbkori haladás rendszerbe szedve, tudománnyá fejlesztett.

Igenis, mai napság már tudomány a statistika, oly tudomány, melynek ősei elvesznek ugyan a régi homályban, de rokonsága tág és gazdag, termékenységében pedig méltán sorakozik a mai tudomány legkiválóbb ágai mellé. Ha végül a tudományokat művelésök nehézsége szerint akarnók sorakoztatni, a statistikát bizonyára egyik legelső hely illetné meg.”

Keleti Károlynak a statisztikai tanfolyam
1868. október 13-i megnyitása alkalmából
tartott beszédéből
(Hivatalos Statisztikai Közlemények
II. évf. I. füzet. Pesten. 1869. 3–4. old.)

AZ ÚTTÖRŐ ÖRÖKSÉGE*

NYITRAI FERENCNÉ DR.

Keleti Károly születésének 150. évfordulóján a statisztikai szolgálat minden dolgozója őszinte tisztelettel emlékezik meg a tudósról, szakemberről, politikusról, aki létrehozta a központi statisztikai hivatalt Magyarországon, s annak első vezetője volt. 1867-ben, amikor hivatalos felkérésre véleményt állított össze a statisztikai hivatal szervezéséről, áttekintette a hasonló tevékenységű külföldi intézményeket, összevetette ezek feladatkörét a felmerült hazai igényekkel. A „Vélemény”-t a kormányzat elfogadta, és ezzel létrejött – Keleti Károly vezetésével – a mai hivatal őse mint a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium szakosztálya. Keleti a szervező munkát tovább folytatta, és egymás után terjesztette elő javaslatait a statisztikai tanácsra, a statisztika vidéki szervezetére, a városi statisztikai hivatalokra stb. Majd rövid idő alatt kidolgozta a központi hivatal tevékenységi körére, létszámára és költségvetésére vonatkozó javaslatait. E javaslatot 1870-ben, illetve a „Szabályzat”-ot 1871. április 18-án hagyták jóvá, s egyidejűleg Keletit kinevezték a hivatal igazgatójának. Érdemes felidézni „Az országos magyar királyi statisztikai hivatal ügykörének és ügyviteli szabályzat”-ának munkánkra ma is érvényes első két szakaszát:

„1 §. A statisztikai hivatal célja és feladata a statisztika tárgyát képező hazai állapotokról minél teljesebb és biztosabb adatokat gyűjteni, azokat megvizsgálni, rendezni és akként összeállítva közrebocsátani, hogy azok törvényhozói, közigazgatási, tudományos és gyakorlati célokra egyaránt használtathassanak.

2. §. E szerint a statisztikai hivatal teendői közé tartozik mind az államszervezet és államélet, mind a nemzet társadalmi munkásságának tényeiről és eredményeiről nemcsak hű és tárgyilagos képet szolgáltatni s ezáltal a nemzeti önismeretet és tájékozottságot előmozdítani, hanem a szerzett anyag segédelmével az ország állapotának statisztikai szempontból folytonos nyilvántartásával mind a gyakorlati élet, mind a tudomány igényeinek kielégítéséhez járulni.”¹

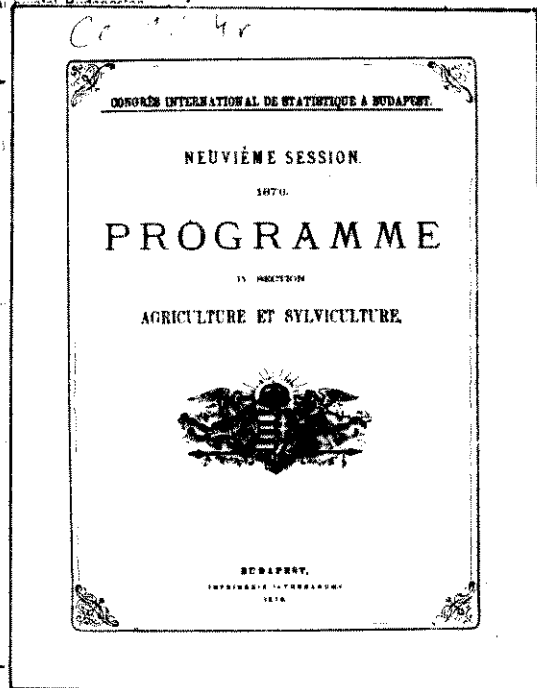
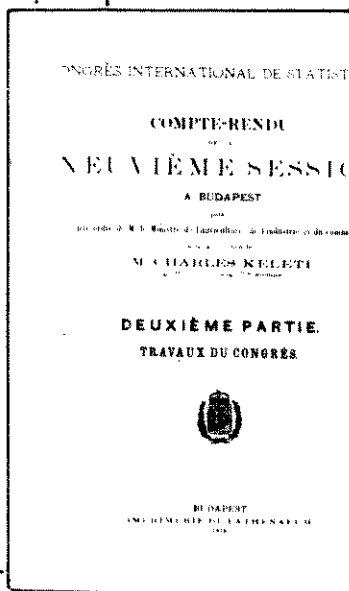
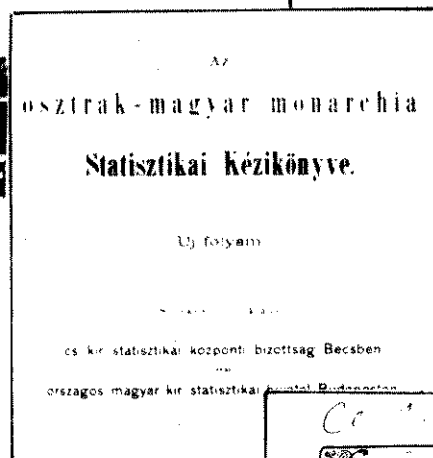
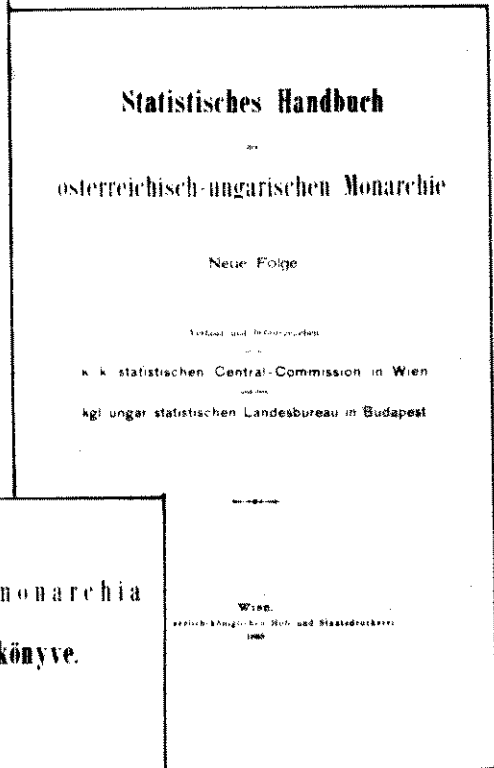
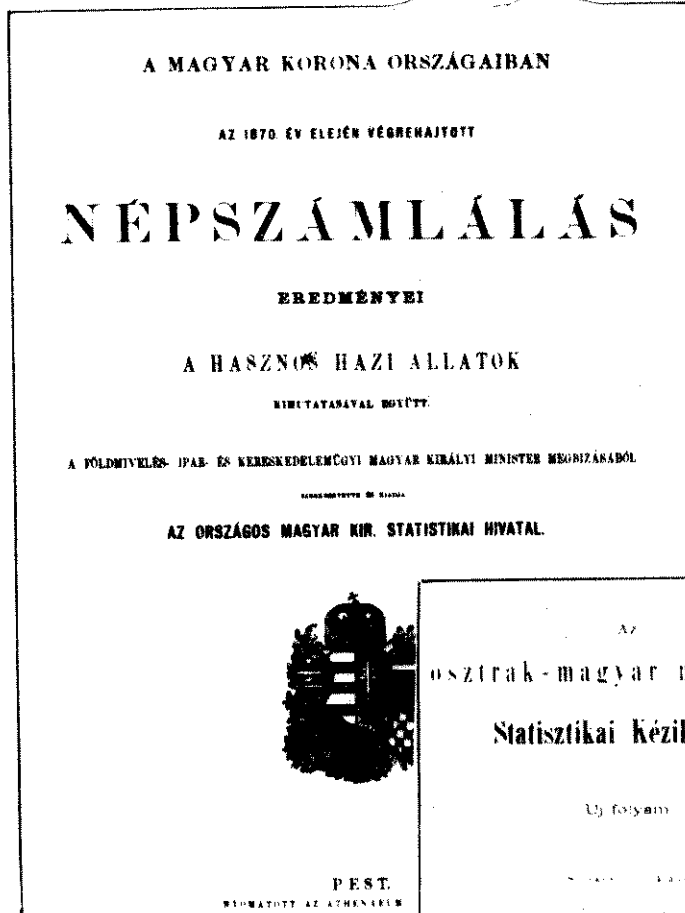
Mi, kései utódai magunkénak vallhatjuk Keleti Károly csaknem teljes munkásságát, amelyben egyaránt tükröződik az előremutató, a külföldi példákat, módszereket ismerő, adaptáló és továbbfejlesztő tevékenység és a statisztikában szükség-szerű pontosság, precízesség, kritikus szemlélet, valamint törekvés a begyűjtött adatok közötti összefüggések megragadására.

A tudós–kutató elme azonban korántsem lett volna elég ahhoz, hogy a XIX. század második felében működőképes statisztikai szolgálatot tudjon létrehozni, eh-

* Megjelent: *Figyelő*, 1983. július 16.

A tanulmányban a horpadt zárójeles ( ) számok a „Keleti Károly műveinek válogatott bibliográfiája” c. összeállítás (lásd az 1083–1087. oldalakon) sorszámait.

¹ Bokor Gusztáv: *A magyar statisztika fejlődése és szervezete*. Budapest, 1896. 49. old.

Kiadványok hivatalos statisztikánk első évtizedeiből

hez magasfokú szervezői készség is szükséges volt. Ebben az időszakban ugyanis többször átalakult a magyar állami és közigazgatási szervezet, és ennek keretei között kellett a korszerű statisztikai szolgálat stabil magját létrehozni. Keleti felismerte azokat a legfontosabb elemeket, amelyekkel ezt a tevékenységet úgy tudta megalapozni, hogy az korának égető társadalmi és gazdasági kérdéseire s az ezekre ható tényezőkre rá tudjon mutatni, és ezzel szolgálja korának gazdasági és társadalmi fejlődését.

Viszonylag korán felismerte azt is, hogy egy kis országban korszerű statisztikát művelni nemzetközi összehasonlítás nélkül csaknem hiábavaló fáradozás. Ezért már a kezdeti években szorgalmazta a nemzetközi kapcsolatok megteremtését, az európai statisztikai szervezetekkel való együttműködést is. Ennek a törekvésnek köszönhető, hogy a magyar statisztika már az induláskor aktív résztvevője lett a nemzetközi statisztikai tevékenységnek, s e téren is olyan hagyományai vannak, amelyeket kevés európai ország statisztikai hivatala mondhat magáénak.

Itt nincs mód arra, hogy Keleti Károly sokrétű munkásságának minden elemét felvillantsuk, csupán néhány jellemző, ma is sok tanulságot nyújtó tevékenységéről szólunk.

Keleti vezetésével három népszámlálást folytattak le az 1869. (1870.), az 1880. és az 1890. évekre vonatkozóan. Ezek során a személyek mellett a lakásokat is számba vették, sőt az első kettőnél még a háziállatokat, az 1890. évi népszámlálás alkalmával pedig a köz- és magánépületeket is. 1880-ban és azt követően egyéni számlálólappal végezték az összeírást, és azok adatait községenként, járásonként, megyénként, majd az ország egészére összesítették. Az összeírás tartalmazott megfelelő számú kérdést a jelenlevő népesség foglalkozásáról 52 csoportra bontva, tudakolta az írni-olvasni tudást, sőt a népszámlálás keretében igyekeztek megvetni az iparstatisztika alapjait is.

Viszonylag korán, már 1867-ben megindult a mezőgazdasági termelés statisztikája, amelynek első eredményei azonban még nem tűntek megbízhatóknak. Az 1880-as években vált az aratási statisztika elfogadhatóvá,² s ugyanebben az időben készült az első megbízható szüreti statisztika is.

Keleti Károly 1867 decemberében terjesztette elő elképzeléseit az iparstatisztikai adatfelvételek megszervezéséről, amelynek az ő megfogalmazásában nemcsak az úgynevezett „műiparra”, hanem a kis- és háziiparra is ki kellett terjednie. Külön kérdőívet készítettek a kézművesek és mesteremberek és külön a gyáriparosok számára. Ez utóbbi négy kérdéscsoportot tartalmazott, amelyek az erőgépek és munkagépek adataira, a munkásokéra, a felhasznált nyers- és tüzelőanyagokra, valamint az előállított termékekre vonatkoztak.

Figyelemre méltó, hogy a „Magyarország iparstatisztikája 1885-ben” című, 200 oldal terjedelmű kiadvány már részletes adatokat tartalmazott a háziiparról is.

Igen értékesek azok a társadalmi-gazdasági elemzések, amelyek az 1870-es évek elején jelentek meg Keleti Károly tollából. Ezekben foglalkozott a hazai közgazdasági és művelődési állapotokkal, tanulmányozta a népesség élelmészeti statisztikáját, a hazai táplálkozási szokásokat. Ez utóbbi kapcsán – érdekes módon – az elfogyasztott élelmiszerek közül elsősorban a fehérjékre koncentrált. Meghatározta azt a napi fehérjefogyasztást, amely a felnőtt férfiak esetében a táplálkozás napi optimumát jelenti. A táplálkozási szokásokat 733 megfigyelési egységből álló mintával jellemezte, s évszakok, hétköznapok és ünnepnapok, valamint nemek és életkor szerint differenciáltan vizsgálta.

² Lásd bővebben dr. Kiss Albert tanulmányát a *Statisztikai Szemle* jelen számában a 982–1116. oldalakon.

Javaslat

a Statistikai tanács szervezése és működésének módja iránt.

1. A Statistikai tanács alakulása, a) Rikból.
  1. A Statistikai tanács a földművelés, ipar és kereskedelemügyi miniszteriumon kebeliben az egyes miniszteriumok küldöttreiből, a Szakkudomány és egyéb kiválóbb társadalmi osztályok képviselőiből alakul.
2. A) hogyan
  2. A miniszteriumok küldöttait az illető miniszter feléle ki, a szakkudományok és szakfejezetek a kereskedelemügyi miniszter hívja föl közmunkáidire, kik, ha e felhívásnak engednek, a Statistikai tanács tagjai vá válnak és tisztüket ingyen veszik.
3. A) feladata
  3. A Statistikai tanács tagjainak feladata: statisztikai munkák alapulása, a statisztikai tanácsot támogatni a kormányt mindazon nagyszabású kérdésekben, melyek az ország statisztikai ügyével szoros kapcsolatban vannak, és amelyeket a statisztikai működésnek, és a közgazdaság, a tudomány és az élet igényeinek összehangolására, kiértékelésében a kormánynak segítségnyújtani.
4. Ülések, elnökség
  4. A Stat. tanács havonta egyszer, ha a szükség kívánja, többször is gyűlést tart, melyen a kereskedelemügyi miniszter vagy helyettese az államtitkár elnököl. Mindkettő akadályoztatása esetén, a tanács, kebeliből választ magának kor elnököt, ki az üléseken az elnöki teendőket végzi.
5. Sorrend és előadás
  5. A tanácskorás sorrendet, a miniszter beleegyezésével a Stat. Szakszintályozó bizottság állapítja meg, ki a tanácsban, mint egyenjogú tanácsos tag részvételén egyúttal előadja a tárgyakat.
6. Jegyzőkönyv
  6. Az egyes ülésekről jegyzőkönyv készül, mivel főként egy-egy országos gyűlés megbirova. K 167 1 552

7. Tárghytervezet.

8. Határozatképesség

9. A határozatok fogantatása

10. A tagok egyéb tisztségei.

11. Külön bizottságok

12. Szendkivüli körreműködés.

13. Külön irakférfiak.

14. Új tagok választása.

7. A Stat. Irakosztály által kijelölt és tanácskozás alá bocsátott, valamint a minisztertanácsok küldöttje által előadott tárgyak befolyásával az egyes tanácsstagok indítványai vagy javaslatok kerülnek tárgyalás alá.

8. A Stat. tanács más természetű, mint fogva is csak tanácskozás keretében, mindamellett a környargatás és tudomány igényei szerint indokolt véleménye az általános szabványtöbbség szerint határozatképpel rendelkezik a jogszövegről.

9. Az határozatok fogantatása a kir. miniszter javaslatára függ, melynek alapján a Statistikai Irak. osztály természetesen végrehajtója az új határozatnak.

10. A tanácsstagok gyűlésileg végrendelet tisztségén kívül, egyéb adalgyűjtési vagy irodalmi munkák is vállalkozhatnak az országos Statistika érdekében, mely utóbbi esetben, ha kívánják, illő tiszteletdíjban részesülhetnek.

11. A Stat. tanács egyes bizottságokhoz küldhet ki kérésből, melynek tagjai, ha a megbízást elfogadják, abban lelkiismeretesen a kérésben irányban eljárni kötelesek.

12. Képviseleti körök vagy hasonló országos felvételek alkalmával szintén felajánlhatók körreműködésük az országos Statistika ügyének.

13. Ha a felmerült tárgy úgy kívánja, az elnökök miniszter önhatalmából, vagy valamely tanácsstag javaslatára külön irakférfiakat is hívhat meg a tanácskozásra.

14. Az ügyek napirendjével és a szükség a tagok napirendjéről kívánja, minden tanácsstagnak van jogja új tagot ajánlani, felvételi tisztes szabvány szerint a többség dönti el.

Budapest, 1887. június 15-én

Kir. Irak. osztály

A népmozgalmi statisztika alapjainak lerakása is Keleti Károly nevéhez fűződik. Ez viszonylag nagy előkészítést igényelt, hiszen ismeretes, hogy a lelkészek az anyakönyvek vezetését 1866-ban a kiegyezés hírére abbahagyták, s az ezekre az évekre vonatkozó hiányzó adatokat a későbbiekben kellett pótolni. A naprakész népmozgalmi statisztika 1877-től kezdődik, érdekes módon külön részletezve például azokat a házasságokat, amelyek biológiai okokból különös figyelmet érdemelnek (ilyen a rokonok közötti házasság, amelyet genetikai szempontból tartott nagy jelentőségűnek).

E néhány alapvető elem mellett szorgalmazta a biztosítási ügy statisztikáját, erre vonatkozó javaslatokat terjesztett elő már 1874-ben, majd 1889-ben megkezdte a bűn- és börtönügyi statisztika kiépítését, és megvetette a közoktatási statisztika alapjait is.

Számunkra, a mai statisztikusok számára is külön figyelemre méltó az, hogy Keleti Károly időszakában az igen nehezen begyűjtött adatokat viszonylag gyorsan dolgozták fel. Jó példa erre az 1869. (1870.) évi népszámlálás, amelynek anyagát már 1871 karácsonyán kiadták a „Hazánk és népe” című kiadványban. Ez a mű a kiegyezés utáni Magyarországról ad eléggé részletezett képet, különösen a mezőgazdaság területére és birtokmegoszlására vonatkozóan. Ebben az időszakban csaknem 2 és fél milliónyi paraszti gazdaság volt az országban, amelyeknek majd 60 százaléka törpebirtok volt, s további mintegy harmada kisbirtok.

Keleti Károly tudományos munkássága is jelentős volt. „Statisztikai és nemzetgazdasági közlemények” címen szerkesztette a Magyar Tudományos Akadémia Statisztikai Bizottsága kiadásában azt a publikációsorozatot, amelynek már a címlapon megjelölt célja: „A hazai állapotok ismeretének előmozdítása” volt. Ennek hatodik kötetében (1869.) foglalt állást a „statisztikai tények alkalmazása” mellett, hangsúlyozva, hogy a statisztikai adatokkal az átlagosra és nem az egyénire következtetünk, és rámutatva az elemzésekben a statisztikus felelősségére.

Ugyanennek a sorozatnak a hetedik kötetében azt fejtegeti, hogy:

„A statistika nem pusztán művészet (mesterség); hanem joga van rangsort foglalni a tudományok között.

Hasznossága, sőt főhaszna nem szorítkozik arra, hogy segédül szolgáljon azon más tudományzajoknak, melyek kifejtésükben rovatokba szedett számokat és táblázatokat alkalmaznak. Van a statistikának független létele, van tulajdon tárgya és különleges célja.

A statistika nem vegyülete többféle tudományoknak, melyek eltérő irányokban működnek és megkülönböztető nevet igényelnek. Tárgyánál és céljánál fogva a statistika egy és elválaszthatatlan.

A statistika tárgya és célja, melyek természetét, egyéni állását (position) és határait meghatározzák: a nemzet és nemzetek társadalmi élete tényeinek beható ismerete.” (8) 143. old.)

Akadémiai székfoglalóját – amellyel korábbi tudományos tevékenységét hivatalosan elismerték – 1875 végén tartotta „Visszapillantás közigazdaságunk egy negyed századára” címmel. Ebben keserű szavakkal írja le gyáripárunk és kézműipárunk korabeli állapotát.

Tudományos műveit nemcsak magyarul, hanem franciául is megjelentették, előadással szerepelt 1869-ben a 7. nemzetközi statisztikai kongresszuson, majd jelentést készített az 1872 augusztusában megrendezett, 8. statisztikai kongresszus részére is.

Keleti Károly érdeklődési köre igen szerteágazó volt, a már említett népmozgalmi statisztikától a gazdaság- és a társadalomstatisztika számos területére kiterjedt. Módszereit a tudományos alaposág, részletesség, elmélyültség mellett a *kritikus hangvétel* jellemzi. Ez nemegyszer eléggé keserű ismertetések is eredményez, hi-

szen a XIX. század végén a magyar gazdaság és társadalom állapota nem sok okot adott elégedettségre. Keleti jó érzéssel mutat rá azokra a területekre, ahol a bajok forrásai keresendők. Csupán néhány példát említve.

1871-ben jelent meg „Hazánk és népe a közgazdaság és a társadalmi statisztika szempontjából” című munkája 12 grafikai térképpel. E munkában megállapítja, hogy *szántóföldi* adataink, összevetve az ausztriai adatokkal, azt jelzik, hogy „... túlságosan nagy súlyt fektetünk szántóföldünknek búzával, legfeljebb rozssal való bevetésére; pedig hogy egymagával a gabonatermeléssel nem boldogulunk, világos jelet láttuk az elmúlt években is.” (⟨63⟩ 84. old.) Ugyanebben a tanulmányban jelzi, hogy jelentős mértékben elmaradtunk valamennyi európai művelt nemzet mögött az *élelmiszer-gazdaság* számos ágában, például a kisebb birtokokon a méhészet, a gyümölcstermelés, a nagyobbakon a földműveléssel együtt járó ipar, a cukor- és szeszgyárak, a malmok kialakításában. (⟨63⟩ 86. old.) Összehasonlításai kiterjedtek Erdélyre, Horvát-Szlavónországra és a határőrvidékekre is, ahogy ezt a korabeli megnevezéssel Keleti Károly ismerteti. Ugyanebben a munkában vizsgálja az *ipar* viszonylag csekély voltát, és jelzi ennek hiányosságait is. Nem kedvezőbbek megállapításai az ország műveltségi állapotát, elsősorban az írni–olvasni tudást illetően.

Foglalkozott olyan, ma is aktuális kérdéssel, mint a *népességszaporulat* az ország különböző területein, felmérte a különbséget e téren megyék és körzetek szerint is, és megállapította, hogy „... a vagyonosabb és míveltebb osztályok tagjai nem oly mértékben pusztulnak és halnak el, mint a szegényebb és míveletlenebb néposztályok.” (⟨57⟩ 8. old.)

Idézhetnék még számos részletet munkásságából, ez azonban az évforduló ünnepléséhez csupán adalékul szolgálna. A mai statisztikusnak a történelmi távlat alapján kell állást foglalnia a tekintetben, hogy mit adott nekünk Keleti Károly személyisége, mi az, amit ebből továbbvittünk, és mi az, amit munkásságunkban jobban kell erősíteni, visszafordulva időnként azokhoz a gyökerekhez, amelyeknek a mai statisztika létét köszönheti.

Keleti Károly időszakában kis létszámú, nem túlzottan jól képzett statisztikai szolgálat működött az országban, amelynek működtetéséhez nagymértékben járult hozzá kiváló személyisége, szervezőkészsége, műveltsége és nem utolsósorban embersége. Már a XIX. század utolsó negyedében törvény szabályozta a statisztikai szolgálat működését. Ennek tervezetét is Keleti Károly készítette elő, jelezvén azt is, hogy csak törvényadta keretek között lehet szabályozni ennek a fontos szolgálatnak a működését. A törvényes keretekhez kell tartani magunkat ma is, bár a statisztikai törvény kiterjedési köre, tartalma ma természetesen bővebb, mint az ő korában volt. Nincs különbség azonban az *alapkövetelmények* tekintetében. Ma is érvényes az 1874. évi XXV. törvénycikk 8. §-ának ez a megállapítása: „A statisztikai adatok helyességéért és pontos beszolgáltatásért a hatóságok vagy az ezeket közvetlenül nyújtani köteles intézetek, egyesület és társulatok... felelősek.”

Napjainkban is érvényes az a tétel, amelyet a Hivatalos Statisztikai Közlemények II. évfolyamának első füzetében találhatunk, és amely szerint „... a statisztika tág mezőről, az egész ország területéről szedi kalászait, az egyes adatokat. Ily munkára nagy erő, számos közreműködő, összhangzatos működés és erélyes központi vezetés szükséges.” (4. old.) Ez a megállapítás egyaránt hangsúlyozza a *széles adatbázist*, a nagyszámú közreműködőt és legalább ugyanolyan mértékben az „erélyes központi vezetés” igényét. A hivatalos statisztika Keleti Károly vezetésével ezt az egységet kívánta megvalósítani. Nem véletlen tehát, hogy korán kezdte meg a *területi szolgálat* megszervezését. Ezzel a területi irányítás számára is megfelelő adatokat kívánt biztosítani annak érdekében, hogy a statisztika fontosságát a helyi ve-

2351

M A G Y A R

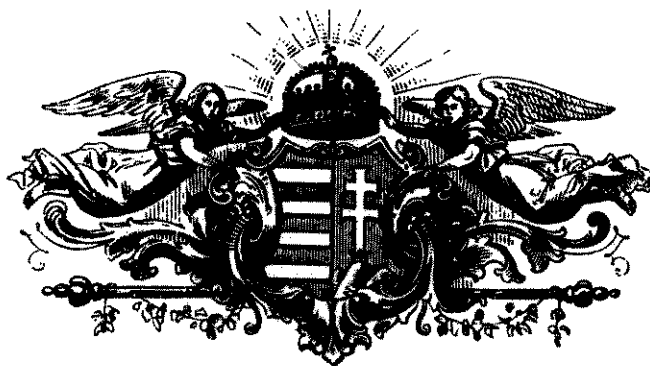
STATISTIKAI ÉVKÖNYV

SZERKESZTI ÉS KIADJA

AZ ORSZÁGOS MAGY. KIR.

STATISTIKAI HIVATAL.

ELSŐ ÉVFOLYAM.

STATISTISCHES JAHRBUCH
FÜR UNGARN

VERFASST UND HERAUSGEGEBEN

DURCH DAS

KÖN. UNG. STATISTISCHE BUREAU.

ERSTER JAHRGANG.

BUDÁN, 1872.

NYOMATOTT A MAGYAR KIRÁLYI EGYETEMI NYOMDÁBAN.

A magyar hivatalos statisztika első évkönyvének címlapja

zetők saját tapasztalataik alapján becsüljék meg. Ez a tanulság sem megvetendő napjainkban.

Hasonlóan fontos az, hogy a statisztikai szolgálat megszervezése és a statisztikai szakemberek képzése szinte egyidőre esett. Kezdetben tanfolyamokat szerveztek „statisztikai előadások” címen, s ezek keretében nemcsak a statisztika elméletét, hanem mezőgazdasági, ipari, államháztartási, pénzügyi és egyéb ismereteket is oktattak. A mai statisztikusok sem nélkülözhetik ezeket az ismereteket, sőt ezek köre napjainkban bővül az informatika számos új elemével.

Keleti Károly a hivatal kiépítésével szinte egyidőben képezte ki azokat a *hivatásos statisztikusokat*, akikkel megosztva munkáját, biztosítani tudta a megbízható adatokat. Amit ma különösen meg kell becsülnünk, az az, hogy adatgyűjtései kezdetén kellő kritikával vizsgálta felül az adatgyűjtések eredményeit, és nem fogadta el azokat akkor, ha azok nem minősültek eléggé megbízhatóknak. Úgy is fogalmazhatnánk: volt bátorsága ahhoz, hogy kevésbé megbízhatónak és felhasználásra alkalmatlannak minősítsen egy olyan adatgyűjtést, amelynek szervezését ő irányította, és amelytől a korabeli állami vezetés többet várt volna. Még mindig ezt tartotta jobb megoldásnak, mint azt, hogy téves következtetéseket vonjanak le rosszul megalapozott adatgyűjtések alapján. Ez is tanulság a mai statisztikusok számára. Munkánk nem nélkülözheti az alapos kritikát, s jobb, ha ezt mi magunk gyakoroljuk és nem adataink felhasználói.

Emberi magatartásához tartozik, hogy a tudós társadalompolitikus és a gazdasági élet ismerője nem vetette meg az adatok részletes kontrollját, összehasonlítását különböző metszetekben. Sőt nagyon fontos feladatként hangsúlyozta azt, hogy a publikációkban jelöljék meg az adatok gyűjtésének forrásait, módszereit is annak érdekében, hogy a hivatalos statisztika adatait megfelelő kontrollnak vethessék alá. A részletes adatgyűjtés mellett becslési módszereket is alkalmazott, természetesen mindenkor közölve, hogy milyen feltevések alapján, milyen típusú becsléseket alkalmaz, és szerinte milyen ezek megbízhatósági szintje. Úgy is megfogalmazhatnánk, hogy korrekt tiszta módszerek, alapos, részletes elemzés együttesen biztosíthatják a statisztika eredményeinek megfelelő felhasználását.

Keleti Károly életműve sokat ad a XX. század végén is a statisztika művelőinek és felhasználóinak egyaránt. A legtöbbet azonban sokoldalúságából, széles érdeklődési köréből tanulhatunk. Akart és mert tenni a korabeli gazdasági és társadalmi állapotok feltárása, elemzése és bemutatása érdekében. Ez a tennivágyás kell, hogy áthassa kései utódait is.

РЕЗЮМЕ

Охватывающее два с половиной десятилетия творчество Кароя Келети, родившегося 150 лет тому назад ученого, эксперта и политического деятеля, ввиду характера тогдашней венгерской действительности неизбежно началось с „закладки основ”. В первом разделе своего очерка автор показывает деятельность „основоположника”, организатора, создавшего Статистическое управление. Подчеркивает, что Келети создал прочное ядро современной статистической службы на основании наиболее передовых примеров тогдашней европейской статистики с учетом отечественных особенностей. Это позволило венгерской статистике включиться в международную статистическую организацию и непосредственно после своего образования принять участие в международной статистической деятельности. Об исключительном организаторском таланте Келети свидетельствует создание территориальных организаций — городских статистических управлений. Его организационные силы распространились также и на подготовку статистических кадров. Автор отмечает, что Карой Келети уже в начальный период функционирования Статистической службы уделяет большое внимание достоверности статистических данных, считает необходимым постоянный контроль и анализа данных.

В рамках исключительно богатого и многостороннего наследия Кароя Келети автор придает большое значение организации и осуществлению переписей населения 1869, 1880 и 1890 годов, тщательному выбору тем переписей и систематическое совершенствование методов сбора и применению начиная с 1880 года индивидуальных переписных листов.

По инициативе Келети и под его руководством были созданы такие основные статистические отрасли как, например, статистика сельскохозяйственного производства и промышленные цензы. С именем Келети связана далее закладка основ демографической статистики, уголовной и тюремной статистики и, наконец, статистики образования.

Портрет ученого и статистика-аналитика автор изображает через его сводные произведения „Наше отчество и его народ” и „Ретроспективный взгляд на четверть столетия нашей экономической науки”. В своей оценке наряду с шириной круга научных интересов Кароя Келети подчеркивает научную обоснованность тщательность его методов и его критический подход.

SUMMARY

The career of Károly Keleti, scholar, expert and politician, born 150 years ago, covered two and a half decade and started invariably with foundational work due to the conditions of contemporary Hungary. In the first part of the article the author shows the „founder”, the organiser of the Statistical Office.

It is pointed out that Keleti formed the core of up-to-date statistical service, relying on the most advanced examples of contemporary statistics in Europe. In doing so, he took into account the characteristics of Hungary, and embedded it, at the same time, in the international statistical organisation system which ensured Hungarian statistics to participate actively, even in its earliest period, in international statistical activities. Keleti's excellent talent for organizing is proved by the establishment of regional organizations, the municipal statistical offices. To his organizing power is due also formation of a staff of experts in statistics. The author emphasizes that Károly Keleti, even at the beginning of the functioning of the statistical service payed great attention to the reliability of data, moreover, he felt necessary the continuous control of the latter, and the permanent development of the methods of data collection and analysis.

Of Keleti's ample and varied oeuvre the author stresses the organization and guidance of population censuses in 1869, 1880 and 1890, the careful elaboration of census programs and the accomplishment of inquiries with individual statistical forms from 1880 on.

On Keleti's initiative and under his guidance fundamental branchstatistics were launched: for instance the surveys of agricultural production and surveys of industrial statistics. Foundation of population statistics, formation of criminal and penology prison statistics as well as of educational statistics are also associated with Keleti's name.

The author outlines the figure of the scholar and analytic statistician relying on his summary works entitled „Hungary and its population” and „Review of the Hungarian economy in the last quarter of the century”. The evaluation shows, in addition to Károly Keleti's profused field of interest, the sound scientific foundation and fullness of his methods and also his critical tone.

A HAZAI HIVATALOS STATISZTIKA ATYJA*

PESTI LAJOS

Keleti Károly személyében az önálló magyar hivatalos statisztikai szolgálat megalapítóját tiszteljük. 1833. július 18-án született, s mint a szabadságért lelkesedő fiatal diák, tanárainak vezetésével részt vett a szabadságharcban. Az 1850-es években Szolnokon lépett állami szolgálatba – pénzügyi tisztviselő lett –, de minthogy nem akart közreműködni az önkényuralmi időszak erőszakos végrehajtásaiban, lemondott állásáról. Budapestre költözött, Eötvös József környezetébe került, akinek munkássága, eszméi rendkívül nagy hatással voltak rá. Rövidesen Eötvös *Politikai Hetilapjának* szerkesztője, közgazdasági író, a Földhitelintézet tanácsjegyzője lett.

1867-ben Gorove István minisztertől – a földművelés-, az ipar- és a kereskedelemügy tartozott hozzá – azt a megtisztelő megbízatást kapta, hogy készítsen tanulmányt a magyar statisztikai hivatal szervezésének ügyében. Keleti Károly rendkívül széles látókörét igazolva tette meg javaslatát, amelyben szembetűnő, hogy az akkor fejlett országok statisztikai szolgálatának megfelelő rendszert kívánt megvalósítani, hasznosítva eredményeiket és tapasztalataikat. Csupán néhány jellemző gondolatot kiemelve tervezetéből: olyan rendszert képzelt el, amelyben a közigazgatási szervek munkája során begyűlt különböző témájú, bányászati, ipari, kereskedelmi, mezőgazdasági stb. adatok feldolgozása útján megrajzolható az ország gazdasági-társadalmi képe. Nélkülözhetetlenül szükségesnek tartotta az adatoknak bizonyos feldolgozás melletti közzétételét, mert „... a nyilvánosság ... a statistikának termékenyítő, javító eleme”¹ – írta. E megfontolásból vette tervbe évkönyvek és a *statisztikai közlemények* kiadását. A hivatal eredményes munkájához a Statisztikai Tanács létesítésével vélte biztosítani a „szakférfiakat”, gyakorlati és tudományos közreműködésüket. Tisztában volt azzal, hogy a hivatalnak sok segítségre lesz szüksége munkájához vidéken, ezért *állandó vidéki közegek*, sőt *városi statisztikai hivatalok* felállítását javasolta. Figyelme kiterjedt a statisztikusok képzése érdekében *tanfolyamok* létesítésére, a statisztika *nemzetközi kapcsolatainak* kiépítésére.

A javaslatok, mint ismeretes, még 1867-ben elfogadást nyertek, és megalakult a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztériumban Keleti vezetésével a statisztikai osztály, majd pedig a „Szabályzat”² 1871. április 18-án kelt királyi jóváhagyásával az országos statisztikai hivatal. Ugyanezzel az időponttal nyert kinevezést Keleti Károly a hivatal igazgatói tisztére.

* Megjelent: *Népszabadság*, 1983. július 19.

A tanulmányban a horpadt zárójeles ( ) számok a „Keleti Károly műveinek válogatott bibliográfiája” c. összeállítás (lásd az 1083–1087. oldalakon) sorszámai.

¹ Vélemény a magyar statisztikai hivatal szervezéséről. Megjelent: *Bokor Gusztáv: A magyar hivatalos statisztika fejlődése és szervezete*. Budapest. 1896. 21. old. Keleti itt kortársára, E. Engel német statisztikusra hivatkozott.

² „Az országos magyar királyi statisztikai hivatal ügyköre és ügyviteli szabályzata.”

Nagyméltóságú Miniszter Úr!

A hivatalos statisztikának feladata, nem csak az adatgyűjtés és anyagcsorgóztatás a tudomány számára, hanem feladata egyúttal, az adatoknak hűségű feldolgozása, hogy a közérdeket és kormány hasznát szolgálja. -

Az előbbi értekezés megkezdett sorjájában statisztikai feladatok n. m. a földművelési statisztika, és annak ártika, irólapja, börtönméltóság, népszámlálás, tiszta statisztika hűségű és köztársasági, tanácsok, iskolák nyelvtanítás, és kereskedelem, áruforgalom, vámügy, gabona, silvika, szőlő, kőszén, bank, hitelintézetek, lakosságjelműltőség, vasút, hajózás stb., annak egyjelen megindításán - az eredmény a hivatalos közlésműltőségben és irólapjában lenni közzéadva.

A Magyarországi hivatalos statisztikájára is további fejlesztésnek szükség van, amint az az általános elhatározásból említi az 1874. évi XLV. törvényben, amelyben az ajánlott törvény csak egyik része a munka szaporodás emellett irányul, hogy t. i. a minisztériumokban előforduló statisztikai tartalomra legyen végleges feldolgozás, és meg kell a hivatalhoz tetetnek át, s itt dolgoztatnak.

Nagyméltóságú Béni Fényes Lajos földművelési- ipar
és kereskedelem miniszterének
Budapest

fel, mint az a statisztika több ágára - több ministerium-
ra néve már életbe is lépett.

Igy történt át feldolgozás végett a mlk. helyigymenis-
terium részéről az 1874. évi XXX t. cc. értelmében, a főispánok
részéről, a múlt királyregatai évi ööl- és jelentések - és
talános statisztikai kimutatókkal a magyarországi föld-
statisztika, magyarországi gyámsági, és magyarországi végvárszék
háza statisztikája;

a pénzügyministerium részéről több törvényjavaslat alkü-
seítéséhez meghívottak aii forgalmi kimutatók összeál-
lítása;

a vallás és közoktatásügyi ministerium részéről a főta-
nodák, hittani intézetek, főgymnasiumok, algyymnasiumok,
reáliskolák, polgári népiskolák statisztikája;

az igazságügyi ministerium részéről, a bíró- és helybírói
statisztika;

a kecskeméti és közlekedési ministerium részéről a vasuti
statisztika;

a földművelés- és kereskedelmi ministerium részéről a
cséhek és ipartársulatok statisztikája; - mind egy nagy trjedel-
mi statisztikai munkálatok, melyek az egyes osztályokat rend-
kívülleg igénybe veszik, -

Ez a munkálat másfél részben kifejezett sorokig, az a-
lapon két hivatal szervezés és személynét szervezése, még tár-
gyalás alá nem vétetett, - nemcsak, sőt dacára a munka orga-
nizálásának - az akkori volt és is megapasztatott, minthogy
az 1874 évi költségvetésünk 10. 650 fittal aasztatott, mely
összegek nagy része a kecskési és egyéb törvénykezési munká-
latokra alkalmazott díjokból, ideiglenes statisztikai beállások
és illetmények fedezésére volt fordítva, jelenleg pedig az
összeg hiányában mintegy 10. taggal aaszt a hivatal, az is
tekintve az munkaszervezés, melyet a hivatal a védenővel
szóló törvény értelmében szervez, a magyarban Puskás és Ádám,
veska stámtiszték mint honvédek és esküvők így az idén
is több hétre, Lajos Gyula segédjegyző, továbbá Vargha

Keleti már első kinevezésekor is pontosan tudta, hogy nemcsak nagyszabású szakmai feladat, hanem politikai tett is vár rá: csekély anyagi eszközökből megteremteni az egész országra kiterjedő hálózatot, a polgárosodás eszközeként létrehozni a szolgálatot, s közben ezen a területen is harcolni a bécsi hatóságokkal a teljes függetlenségért.

Keleti Károly, vállalva a feladatot, felépítette a statisztikai szolgálatot, és közreműködésének eredményeképpen született meg az első (1874. évi XXV.) statisztikai törvény is.

A gyakorlati munka kapcsán csakhamar kiderült, hogy a közigazgatási szervek munkája során begyűlt adatok egyes kivételes kérdésköröktől eltekintve nem alkalmasak országos összesítésre. Ettől kezdve minden erejével szorgalmazta a különböző adatgyűjtések: áruforgalmi, mezőgazdasági termelési és ár-, ipari, népesedési, biztosítási, közoktatási stb. statisztikai felvételek szervezését és végrehajtását.

Az általa szervezett különböző nagyszabású adatfelvételek közül itt csupán a népszámlálásokat említjük. Ezen összeírások előkészítése és végrehajtása, valamint különböző újításai megmutatják nagy módszertani hozzáértését, az adatok feldolgozása és elemzése pedig haladó nézeteit, felfogását a társadalmi-gazdasági kérdésekről.

Negyedszázados igazgatói munkássága alatt háromszor tartottak népszámlálást. Az elsőben, 1870-ben még osztrák mintára a lajstromos rendszert alkalmazták. Keleti újítása volt, hogy az 1880. évit már az előbbi, elavult módszerrel szemben az *egyéni számlálólappal* végezték el. Magyarország e téren az úttörők közé tartozik.

Keleti Károly számos nagy jelentőségű szervezési-módszertani újítása a magyar népszámlálások hírnevét alapozta meg. De Keleti nagy súlyt helyezett az adatok gyors feldolgozására és hasznosítására is. A Magyar Tudományos Akadémia nagydíjával jutalmazott, sokat idézett „Hazánk és népe a közigazdaság és a társadalmi statistika szempontjából” című művében felfogását a gazdasági és politikai liberalizmus jellemzi. A szabad ipar, a szabad kereskedelem híve volt, helytelenítette a védővámokat is, mert véleménye szerint az többet ártott „... a köztulajdonosságnak, mint amennyit egyes védett s kiváltságos iparoknak használt”. ((63) 225. old.)

Létfőntosabbnak a gazdasági fejlődést tartotta, melynek alapja a szorgalmas munka, útja pedig az iparosodás. Érdekes idézni, amit erről írt: „Tagadhatatlan tény, hogy csak azon ország gazdagodhat meg ... melynek fejlett, virágzó ipara van. Az ipar ... azáltal is hat jótékonyan az országok fejlődésére, hogy a lakosságot ... bővebb keresetben részesítvén, legbiztosabb vevőjévé teszi a mezőgazdasági termékeknek. Így a földművelő osztály is gyarapodik, s egyesülve az iparosokkal, bő anyagot nyújt a kereskedésnek, mely viszont mindkettőre termékenyen hatván, előidézi azon nemzetgazdasági harmóniát, mely a nemzetek jóllétét leginkább előmozdítja.” ((63) 175–176. old.)

Liberalizmusát politikai nézetei is tükrözték. Állást foglalt például a polgári házasság bevezetése, a vallásszabadság mellett, ami a kiegyezés után hosszú éveken át élő belpolitikai kérdés volt.

Számos további idézettel lehetne még politikai felfogását jellemeznünk. Úgy véljük azonban, hogy az eddig elmondottakból is kitűnik, hogy Keleti Károly a magyarországi liberális nézetek haladó szárnyán helyezkedett el. Ebben a szellemben vezette egy negyedszázadon át a statisztikai hivatalt. Ez volt az alapja annak, hogy a hivatal korszerűen, színvonalasan, a társadalmi-gazdasági problémák iránti érzékenységgel dolgozott, és már korán elismerést szerzett a magyar statisztikának külföldön is.

HIVATALOS
STATISZTIKAI KÖZLEMÉNYEK

KIADJA

A FÖLDMIVELÉS-, IPAR- ÉS KERESKEDELEMÜGYI
MAGYAR KIRÁLYI MINISTERIUM

STATISZTIKAI SZAKOSZTÁLYA.

I. ÉVFOLYAM.

I. FÜZET

(EGY KÖNYOMATÚ KÉPLETTTEL)

PESTEN, 1868.

NYOMATOTT EMICH GUSZTÁV MAGY. AKAD. NYOMDÁSNÁL.

A Hivatalos Statisztikai Közlemények induló évfolyamának címlapja

A mai magyar statisztikusok Keleti Károlyra emlékezve nemcsak a statisztikai hivatal megszervezőjére gondolnak, hanem arra a közéleti személyiségre is, akinek egész életműve az ország, a társadalom szolgálata volt, a szó legnemesebb értelmében.

РЕЗЮМЕ

Воспроизведению личности основоположника самостоятельной венгерской статистической службы и человека автор настоящей статьи предпосылает несколько решающих событий, поворотных пунктов его биографии. Способный молодой финансовый служащий из города Солнока в течение десяти лет в окружении Йожефа Этвеша превратился в знатого экономического автора и редактора, а затем стал чиновным деятелем Аграрного кредитного института. В качестве признания за его деятельность Келети было поручено создание статистического управления. Уже и сам проект организаторских работ свидетельствует о наличии дальновидной, отражающей венгерскую экономическую и общественную действительность, показывающей международную осведомленность концепции, которая и в стадии своего осуществления была характерной для творчества Келети.

В качестве важного факта в творчестве Келети автор указывает на создание отдельных отраслевых статистик, требование относительно достоверности собранных данных и их обнародования. Для осведомления общественного мнения Келети создал статистические ежегодники и сообщения. Автор подчеркивает, что Келети придавал большое значение быстрой обработке и использованию данных.

Характеризуя Келети как человека, автор отмечает, что его в основном либеральные взгляды проявлялись и вне его специальности, так, например, он выступал за введение гражданского брака и за свободу вероисповедания. Этот прогрессивный, либеральный, чувствительный к общественно-экономическим проблемам страны подход на протяжении четверти века был также характерным и для его руководства статистическим управлением.

SUMMARY

The author recalls the human and scholar personality of Károly Keleti, founder of the independent official statistical service in Hungary, by representing some events and turning-points of his career. One can follow how the young and gifted financial civil servant at Szolnok became, within ten years, in József Eötvös' environment, author and editor of economic studies, then official at the Mortgage Credit Institute. In recognition of the work of his youth he was commissioned to organize the Statistical Office. His open-minded ideas, sensitive to the economic and social realities of the country and also aware of the international background becomes conspicuous from the plans of the organizational work which characterized Keleti's activity also in the course of realization period.

Dealing with Keleti's work the author points out the formation of individual branch statistics, the demand for the reliability of data and for their dissemination. Keleti launched the series of statistical yearbooks and publications with the aim of informing the general public. The author stresses that Keleti attached great importance to rapid data processing and also to their utilization.

For the sake of characterization of Keleti's human figure the author refers to his basically liberal views which appeared also beyond the professional field: for instance Keleti pronounced in favour of the introduction of civil marriage and freedom of religion. This progressive liberal way seeing things, sensitive to the social-economic problems of the country influenced the direction of the Statistical Office through a quarter of a century.

KELETI KÁROLY EMLÉKEZETE*

DR. MÓD ALADÁRNÉ

150 éve született Keleti Károly. Azóta több évforduló alkalmával többen méltatták.

Az ünnepi megemlékezések természetesen az érdemeket helyezik előtérbe, de a különböző időszakok értékrendje nagyon is eltérő. Társadalmi életünk Keleti Károly tevékenysége óta eltelt idejének nem is csak eltérő, hanem egyenesen ellentmondó szakaszai folyamán érdemeinek töretlen elismerése azt bizonyítja, hogy munkásságában kétségtelenül dominálnak az egyértelműen időtálló, maradandó elemek. A továbbiakban Keleti Károlyra emlékezve, mai értékrendünk alapján kísérlem meg tevékenységét fölidézni.

Nem csak azért gondolunk rá ma megbecsüléssel, mert az első országos statisztikai hivatal vezetője volt. Nem csak azáltal írta be nevét kitörölhetetlenül a magyar statisztika történetébe, és még csak nem is egyes kimagasló, nevétől elválaszthatatlan alkotásaival, azok eredetiségével és céljával, hanem sok más mellett azzal, a ma szinte hihetetlennek tűnő gyorsasággal is, amellyel – igaz, egy felfokozott ütemű korszak során – egyes feladatokat végrehajtott.

Egy jól működő statisztikai intézmény a polgári átalakulás gyakorlati megvalósulásának küszöbén nélkülözhetetlen volt. Mégis, az általános bécsi központosítási törekvések és a hazai nemesi vármegyei önállóságot védő erők küzdelmében Keleti Károly hősiessége kellett ahhoz, hogy „... a politikai küzdelmek által fölcsigázott lelkiületű nemzet elismerje a számokban testet öltött tények megismerésének szükségességét.”¹ Ez mindjárt az első tanulság számunkra. Ha alapvetően más körülmények közt is, nemegyszer vállalnunk kell ma is a harcot azért, hogy különböző partikuláris érdekeket képviselő emberekkel, intézményekkel szemben a tények elismerését kivívjuk.

Munkásságának fölidezésénél, úgy vélem, legjobb, ha szinte ars poetikájának tartható saját szavaiból indulunk ki. Egyik korai munkájában, a „Hazánk és népe” c. művében, mely Fényes Elek után a statisztikusok közt másodikként nyerte el a Magyar Tudományos Akadémia nagyjutalmát, azt írta, hogy kezdetben csak a népszámlálás egyes fejezeteihez szándékozott némileg bővített bevezetéseket írni. ((63) Előszó.) Csakhamar belátta azonban, hogy többre, arra van szükség, hogy a „Hazánk és népe” minél áttekinthetőbb, egyúttal minél kimerítőbb képét adja viszonyainknak. Annál is inkább, mert az addigi ismertetések magára a népre csakis mint a községek

* A Központi Statisztikai Hivatal, az MTA Statisztikai Bizottsága és Demográfiai Bizottsága, az MKT Statisztikai Szakosztálya által Budapesten, 1983. április 26-án tartott ünnepi ülésen elhangzott előadás.
A tanulmányban a horpadt zárójeles ( ) számok a „Keleti Károly műveinek válogatott bibliográfiája” c. összeállítás (lásd az 1083–1087. oldalakon) sorszámai.

¹ Dr. Földes Béla: Keleti Károly, 1833–1892. *Magyar Statisztikai Szemle*. 1933. évi 11. sz. 888. old.

lakóira tértek ki. „Pedig . . . éppen a lakosságnak, a néposztályoknak s mindnyájuk összességében a nemzetnek ismerete volna az, mire leginkább van szükségünk.” A statisztikai tudomány (pedig még addig) „. . . nem szállott le a néphez, mint a nyelvtudomány vagy a költészet, melyek kincseiket, gazdagságukat újabban ép a népnek köszönik.” (63) 3. old.)

Munkája során, ahogy az Előszóban írta két irányban vélt működhethet. „Először, egyéni ítélettel, némileg bírálattal kísérhettem állapotainkat, mi, ha netalán sötétebb színezetű a viszonyainkról általában uralkodó nézetnél, legyen igazolásom az, hogy tények alapján kockáztattam csak ítéletet, szigorúan igazságos akartam lenni, és tárgyilagos iparkodtam maradni. Másodszor lehetséges volt oly alakot választanom, mely a végtelen számsorok kikerülése mellett lehetőleg érdekes olvasmányt nyújtson . . .” A Bevezetésben pedig hangsúlyozza: csaló gondolat, hogy a nemzet anyagi jóléte a nép- és államélet egyedüli célja, mert nem szabad összetéveszteni a gazdasági politikát a társadalmival.

Kell-e mondani, mennyire időszerű, sőt kötelező számunkra ez az állásfoglalás: a statisztika által föltárt tények bírálata, a törekvés széles körű terjesztésükre és a gazdasági, valamint társadalmi kérdések eltéphetetlen kapcsolata. Jelen nehézségeink között még fontosabb gazdaságunk, gazdálkodásunk kritikai bemutatása és nemkevésbé érvényes ez társadalmi viszonyainkra is. Annál inkább így van ez, mert e nehéz körülmények közt hajlamosak vagyunk a gazdaság kérdései mellett aránytalanul kevés figyelmet fordítani társadalmi problémáinkra.

Jóllehet a több mint száz év előtti munkálatokat nem lehet a maiakhoz hasonlítani, mégis bámulattal kell eltöltsön az a gyorsaság, amellyel az 1870-ben tartott népszámlálás anyaga alapján a „Hazánk és népe” elkészült. A kötet már 1871 karácsonykor az olvasók kezébe kerülhetett. A munka, ha a statisztikán kívül nem is szaktudományos igénnyel, de rendkívül széles körben, nagy ismeretanyaggal felöleli hazánk körülményeit, a népesség és a termelő ágazatok mellett földrajzi, éghajlati, nemzetiségi és műveltségi viszonyait, a családot és a vallást, hogy csak a legfontosabbakat említsem. Természetesen itt nem lehet cél az alkotás egészének bemutatása. Feltehetően sokunkban fölébred azonban a vágy, hogy legalább bizonyos részletek erejéig választ keressünk arra, hogyan sikerült e magasra tűzött cél elérése? Minden kiemelés természetesen töredékes és célzatos is lehet. Arra törekedtem, hogy elkerülve az egyoldalúságot azt emeljem ki, amit Keleti Károly is különösen fontosnak tartott, és amit jómagam a mű általános megítélése vagy a mának szóló következtetések szempontjából lényegesnek ítélem.

Keleti Károly jól jellemzi az akkori helyzetet azzal, hogy hazánkban nagy végletek érintkeznek akár az ország földjét, éghajlatát, akár népét és foglalkozását vagy a lakásviszonyokat és utolsónak említve, de szerintem elsőrendű jelentőséggel bíró társadalmi viszonyokat tekintjük is át. Ennek során a munkálkodás és tétlenség ellentéteit állította szembe, bemutatta, hogy a fényes palotától a szalmával és náddal fedett sárkunyhóig minden megtalálható, amelyek közül nem egyben ott tanyázik a család a marhával egy fedél alatt. Ami pedig a társadalmat illeti „. . . részben gazdag és tehetős, részben pusztulásnak idült úri rend mellett látunk gazdagabb s szegényebb parasztosztályt, habár nem hiányzik a tehetős iparos és értelmiségi kereszt után élő középosztály sem.” (63) 16. old.) Az utóbbi nem kellő arányban, de legalább kezdeményeiben létezett, mert bár 1848 a jogi különbségeket eltörölte, az utána eltelt idő nem volt alkalmas arra, hogy erős polgári osztály fejlődjen ki.

Az említett változatosság (ugyanakkor) éppen legnagyobb előnye is államunknak, „. . . e földnek . . . egyes osztályai . . . ellentétes jellegében . . . és ezek surlódása közben kiegyenlítésre törekvésökben rejlik a hatalom . . . Ezen körülmények összege

végül hazánk számára boldog és hatalmas jövőt enged remélenünk". (⟨63⟩ 17. old.) Tegyük hozzá, elvben ez igaz, és méltányolni kell a haladás mozgatóerejének e szép felismerését. Az akkori hatalmi viszonyok, osztályerők mellett azonban annak idején nem voltak meg „a kiegyenlítésre törekvő surlódás” kellő feltételei.

Rendkívül jelentős része a munkának a lakosság foglalkozására vonatkozik, amely élénk fényt vet az akkori Magyarország² viszonyaira, arra az óriási szakadékra, amely a fejlettebb polgári államoktól elválasztotta. A legnagyobb csoportot természetesen az őstermeléssel foglalkozók tették ki, az össznépeségnek kétharmadát. Közülük a foglalkozással bírók száma kereken ötmillió, akik közül kétmillió birtokos és haszonbérő, és mintegy hárommillióra tehető az éves szolgák és napszámosok serege. Számszerűen itt jelentkezik először Magyarország mint a hárommillió koldus országa, bár a „birtokosok” viszonylag igen nagy számának legalábbis jelentős része ugyanezt a nincstelen hadsereget növeli. Helyes a figyelmeztetés, hogy a „birtok” nem azonos a birtokossal, hiszen egy birtokosnak több birtoka nemcsak lehet, hanem van is, de így is kiáltók a könyvben közölt tábla összevont adatai.

A birtokok és földterületek megoszlása

Birtokkategória	A birtokok száma	A hozzájuk tartozó földterület megoszlása (százalék)
5 hold alatti	1 444 400	nincs feltüntetve
5–30 hold közötti kisparaszti birtok	903 710	32
30–1 000 hold közötti középbirtok	128 227	28
1 000–10 000 hold közötti uradalmi nagybirtok	9 697	28
10 000 holdon felüli latifundium	231	12
Összesen	2 486 265	100

Az adatok közt feltűnő egyrészt az, hogy az összes „birtok” közel felénél (akkor is, ha mint Keleti Károly erre felhívta a figyelmet, ezek tartalmazzák a városok körüli roppant fölaprózott kerti és kültelki birtokokat is) – mintha nem is jönnének számba – fel sincs tüntetve a hozzájuk tartozó földterület, holott ez sok mindenről beszélne. Másrészt az, hogy legalábbis túlzás „középbirtok” címén egy csoportba vonni a 30 és az 1000 hold közöttieket. Ezek nagy része – kereken 120 000 a 130 000-ból – paraszti birtok, amelyhez az összes területnek körülbelül 15 százaléka tartozik. De ha figyelmen kívül hagyjuk is az 5 hold alattiakat, csak a széleket egybevetve kiáltó, hogy a kilányszázezer kisparaszti birtokhoz a területnek csak kerek 30 százaléka tartozik, míg a 230 latifundium (és kétségtelenül még kevesebb birtokos) bírja a földbirtok több mint 10 százalékát.

Érdeemes a parasztságon belüli viszonyokra is fényt vetni. A paraszti gazdaságok felső határát 200 holdban húzva meg, az ezen belüli tagozódásból ugyancsak megrendítő kép tárul elénk. Ezek szerint a 2 465 000 birtokból

az 5 hold alatti birtokok száma	1 444 400,
az 5– 15 hold közöttieké	643 000,
a 15– 30 hold közöttieké	260 600,
a 30– 50 hold közöttieké	77 000,
az 50–200 hold közöttieké	41 000,

² A rövidség kedvéért a továbbiakban így nevezem a „Szent István korona országait”, amelyekre e mű vonatkozik.

Röviden: a két- és félmilliónyi paraszti gazdaságnak kerek 60 százaléka törpebirtok, több mint harmadrésze kisbirtok, és alig néhány százalékot tesznek ki a nagyobb paraszti gazdaságok.

A korabeli magyarországi birtokmegosztás égbekiáltó aránytalanságai közismertek, itt egyedül azért emelem ezeket ki, mert a „Hazánk és népé”-ben az ország helyzetéről készült hallatlanul érzékletes és gazdag leírás efölött minden megjegyzés nélkül tovasiklik. Pedig Keleti Károlynak egy rendkívül figyelemre méltó, későbbi időben készült munkájának eredményei valószínűleg nagyrészt éppen a birtokviszonyokban lelik gyökerüket. Keleti Károly annak idején megállapította, hogy míg a bekebelezett jelzálogi teher a 10 hold alatti kategóriában holdanként több mint 60 forintot tett ki, addig ugyanez az 1000 holdon felülieknél csak nem egészen 19 forint volt. Ezekhez az adatokhoz Keleti megjegyzi, hogy e kutatás sokkal fontosabb, sem hogy részletesebben is ne folytassuk. A folytatás azonban csalódást okozhat, mert nem e riasztó különbségek okai irányába halad, hanem megelégszik annak bemutatásával, hogy a különbségek hogyan alakulnak az ország jellegzetesen különböző területein.

Ha a birtokmegosztás alapvető kérdése tekintetében hiányérzetünk marad is, annál kevésbé mondható ez a különböző rétegek gazdálkodási módját, a mezőgazdasági népesség túlnyomó többségének életvitelét ábrázoló, mélyen megrendítő leírásról. Nyilván erre vonatkozik Keleti Károlynak az akkori viszonyokról általában uralkodó nézeteknél sötétebb képre utaló megjegyzése, de az általa adott kép minden bizonnyal realisabb volt a közismertnél.

A foglalkozásról és birtokmegosztásról áttérve magára a mezőgazdasági tevékenységre, a rendkívül gazdag anyagból megint csak kiemelésekre kényszerülök.

Az akkori Magyarországon a szántóterület az összterületnek mindössze harmadát tette ki elsősorban azért, mert az erdőterület közel ugyanilyen arányú volt. A szántóterület viszonylag kis arányában egyébként Európában csak Svájc, Skócia és Oroszország állt mögöttünk, ezért fokozatosan fontos volt annak mikénti fölhasználása. Erről olvasható, hogy „... gyér, és sokhelyütt rosszul elosztott népességünk ... nem engedi meg a föld oly minutiosus ki- és fölhasználását, mint a minőt műveltebb szomszédainknál tapasztalunk”. ((63) 83. old.) Az egész gazdálkodás arra irányul, olvasható ugyanitt, hogy minél nagyobb térről, minél kevesebb munkával hozza meg az elérhető legnagyobb hasznot.

Keleti Károly ennek többféle okát sorolja föl – elsősorban a tökeszegénységet, de emellett kiemeli „... népünk csekély munkakedvét” és szakismereti, valamint általános műveltségbeli hiányait: mindez együtt okozza, hogy mezőgazdaságunk oly mérhetetlenül elmaradt a haladottabb külföldi mögött. „... így még sokáig leszünk utalva – írja – oly gazdasági rendszer folytatására, mely nem ugyan a lehető legnagyobb hasznot, de a viszonyaink között leginkább elérhetőt biztosítja. Gabonatermelésre vagyunk eddigelé még leginkább utalva, bár ... egymagával a gabonatermeléssel nem boldogulunk”. ((63) 83. és 84. old.) Rossz termés esetén az még a népélelmezésre sem elegendő, bő termés esetén pedig – különös tekintettel az egyre növekvő orosz és tengerentúli gabona versenyére – ára oly alacsony, hogy „... a múltban eladósodott kisebb birtokosok jóformán egész termésüket valának kénytelenek odaadni, hogy legsürgetőbb hitelezőiket kielégítsék”. ((63) 85. old.) A gabonatermelés egymagában annál kevésbé biztosíthatja az ország boldogulását, mert a nagy kivitel jórészt „a csekély belfogyasztás” együttjárója. Mai szavakkal: a nagybirtok kivitelből származó nagy jövedelmével a nép éhezése áll szemben. Nemcsak a növénytermelés, hanem az állattenyésztés terén is áldatlan állapotokról ad képet Keleti. „... Magyarország – írja –, e természetes viszonyainál s földrajzi fekvésénél

fogva is állattenyésztésre hivatott ország . . . sokkal több állatot s állatneműeket hozott be külföldről, mint amennyit oda szállított . . .” (⟨63⟩ 110. old.).

A mezőgazdasági foglalkozásúak összetételében Keleti Károly a kiegyezést megelőző tíz évhez képest jelentős változásról ad képet, amennyiben kimutatja, hogy a földbirtokosok szaporodása közel 45, a földművelő munkásoké és napszámosoké 80–90 százalékot tett ki, ami a föld intenzívebb művelése mellett látszik tanúskodni. (⟨63⟩ 55. old.) Ilyenformán csak a pozitív oldal kerül kiemelésre, pedig megvan ennek az árnyoldala is. A polarizáció kezdetét jelzik ezek az adatok, amennyiben nyilvánvaló, hogy az új körülményekkel megküzdeni nem tudó új „birtokos” kisparasztokból regrutálódtak a földnélküliekké vált mezőgazdasági munkások és napszámosok.

Az iparral, művelőivel és termékeivel foglalkozó rész sokkal kevésbé gazdag, mint a mezőgazdaságé, hiszen annak idején az ipar tevékenységéről, felszereltségéről és főleg az ipari termelés mennyiségéről még semmilyen statisztikai ismeret nem állt rendelkezésre, így Keleti Károly egyedül a foglalkoztatottakra vonatkozó adatokra volt utalva. De még az ipari foglalkoztatottakra vonatkozó adatok előtt érdemes az értelmiségiekről is szót ejteni. Ezek száma 178 000 volt, köztük a közhivatalnokoké 35 500, a magasabb iskolákban tanulóké 63 000. Bár nagyjából közismert, az adatok alapján talán mélyebb benyomást kelt, hogy az értelmiségiek milyen kis súllyal és számmal vesznek részt alapvető hivatásuk gyakorlásában: egyfelől a népesség testi és szellemi jólétének – tanításának és gyógyításának – ellátásában, másfelől a mezőgazdaság és ipar korszerű művelésének gyakorlati és elméleti fejlesztésében.

Ami magát az ipart illeti, Keleti Károly könyvéből kitűnik, hogy a foglalkozással bírónak alig több mint 4 százaléka foglalkozik ezzel. E lehangolóan kis számhoz kevés vigaszt nyújt az a megjegyzés, hogy nem egyedül a foglalkoztatottak száma dönt, mert az ipari termelés értéke „. . . gyakran tízszeresen, sőt százszorosan múlja felül az őstermelés által létrehozott nyers termékek értékét”. (⟨63⟩ 175. old.) De olyan volt-e akkor az ipar, amely megfelelt ennek a követelménynek? Egyértelműen tagadó választ ad erre az, hogy az iparral foglalkozók közül az önálló vállalkozók nem egészen 2 százalékot tettek ki, amivel szemben „tiszt és munkás” ennél alig több: 2,3 százalék volt. Ez egyszerre ad képet arról, hogy milyen szerepet játszott akkor az ipar nemcsak az általános jólét emelkedésében, hanem az ország politikai–gazdasági vezetésében, a tényleges hatalom gyakorlásában is.

E fejezet megfelelő statisztikai adatok híján elsősorban Keleti Károlynak az iparral kapcsolatos nézeteit ismerteti, amelyek eszmerendszerének, gondolatvilágának jobb megismerése szempontjából nem kevésbé érdekesek számunkra. Keleti Károly helyesen ismerte föl az ipar jelentőségét az ország gazdaságában. Alig néhány évvel később másutt azt írta: „. . . ne ámítsuk magunkat, hogy e primitív földművelés egymaga, ha el is tart, vagyonosságra, hatalomra segítsen . . .” (⟨75⟩ 23. old.) „Tagadhatatlan tény – írja –, hogy csak azon ország gazdagodhatik meg a jelen korban, . . . melynek fejlett, virágzó ipara van. Az ipar . . . azáltal is hat jótékonyan az országok fejlődésére, hogy a lakosságot . . . bővebb keresetben részesítvén, legbiztosabb vevőjévé teszi a mezőgazdasági termékeknek. Így a földművelő osztály is gyarapodik, s egyesülve az iparosokkal, bő anyagot nyújt a kereskedésnek, mely viszont mindkettőre termékenyen hatván, előidézi azon nemzetgazdasági harmóniát, mely a nemzetek jólétét leginkább előmozdítja”. (⟨63⟩ 175–176. old.)

Az ipar fejlesztését azonban egyetlen úton: az *iparszabadság* és a *szabad kereskedés* elvének érvényesítése útján vélte elérhetőnek. Annak idején még ez volt a kor vezető eszméje. Keleti Károly körülnézve a világban azt láthatta, hogy a fej-

lett kapitalista államok – igaz, hogy a liberalizmus szinte utolsó felvonásaként – a szabad verseny erejével törtek előre, egymással versenyezve fejlesztették termelésüket, terjesztették ki piacaikat, és ha a különböző néposztályok számára nem is arányosan, de egészében mégis ennek segítségével növekedhetett a korábbinál magasabbra a jólét. Mindez azonban nem vonatkoztatható el a konkrét körülményektől, a műben pedig látszólag mégis ez történik.

Keleti Károly szenvedélyesen ellenezte az ipar „mesterséges” támogatását, mindenféle védvám létezését. „A védvám – írta – ... elpuhítja, biztosságba ringatja az iparosokat ...” s ez az oka annak, hogy termelvényeik nem emelkedtek megfelelő fokra. ((63) 179. old.) „Iparosaink nem ismerték még közvetlen tapasztalásból a gyári munkát, ... melynek keletkezése bárhol is a világon ezeket sújtott, de százezreket boldogított, és millióknak jóllétét gyarapította ...” ((63) 184. old.) Ugyanakkor azt is leírta, hogy az ipart terjedésében és gyarapodásában a még mindig gyér közlekedés gátolja, továbbá a nagyközönség gyenge fogyasztóképessége, a szerfölött nyomasztó adórendszer, a kevés vállalkozói szellem, a képzett munkások kis száma, a pénz csekély volta és lassú forgalma s a hitel hiánya. Nyitva hagyta azonban a kérdést, mi történjék addig, amíg az általa is jól látott nélkülözhetetlen feltételek megteremtődnek? Erre aligha kielégítő válaszként ez olvasható: „A világ versenye elől nincs menekülés, a versenyre pedig erő kifejtés kell s a szabad, bilincseitől megszabadult test nagyobb erőt tud kifejteni, mint a békák által megbénult ...” ((63) 185. old.) Ez biztos igaz. A jól meglátott objektív előfeltételek hiányát azonban, ha kétségtelenül jobb körülményeket teremt is, nem pótolhatja egymagában a szubjektív törekvés, a szabadság nyújtotta nagyobb erő kifejtés lehetősége.

A világ versenye elől ma sincs számunkra menekvés. Nekünk azonban tudnunk kell, hogy a jobb munkára, nagyobb erő kifejtésre történő serkentés önmagában nem elég. Az előrehaladást gátló objektív körülmények megszüntetése az első feladat, és nekünk ezeket kell a maguk konkrétságában és összefüggéseikben bemutatni. A mi feladatunk csak előfeltételét képezi annak, hogy a ma is aktuális kérdés: a védettség és verseny, az új követelmények és a kényszerítő körülmények „szküllái és kharübdiszai” közt való előrehaladáshoz szükséges optimális döntés létrejön. De ha a mi munkánk nem is maga a döntés, felelősségérzetünket növelnie kell annak, hogy az általunk nyújtandó előfeltétel nélkül nem jöhet létre optimális döntés.

•

A „Hazánk és népe” lényegében az 1867-ben örökbe kapott Magyarországról ad képet, csak néhol utalva a kiegyezés szülte következményekre. Ezért ahhoz, hogy ezt a művet reálisan értékelhessük, bele kell helyezni korába, lényegében a kiegyezés előzményeibe és következményeibe.

Ami az előzményeket illeti, 1848 forradalma nem oldhatta meg a súlyos nemzeti, szociális és politikai problémákat. Azzal azonban, hogy megtörte a feudalizmus sok évszázados uralmát, a kapitalista fejlődés kibontakozásának legfontosabb feltételét teremtette meg. Ám ezek a feltételek a szabadságharc leverése után – ahogy a „Hazánk és népe”-ben olvashatjuk – csak elviekben voltak meg, és Szabad György történész szavai szerint. „A magyar történelmi fejlődés szerencsétlensége volt, hogy a polgári forradalom örökségével az önkényuralom sáfárkodott”.³ A feudális viszonyok a maguk teljességében visszaállíthatatlanok voltak, de arra volt lehetőség, hogy a polgári átalakulás az elnyomó hatalom érdekei szerint menjen végbe.

³ Szabad György: Az önkényuralom kora (1849–1867). Megjelent: Magyarország története, 1848–1890. 1. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. 463. old.

HAZÁNK ÉS NÉPE

A KÖZGAZDASÁG ÉS

TÁRSADALMI STATISZTIKA

SZEMPONTJÁBÓL.

IRTA

KELETI KÁROLY,

A MAGYAR TUD. AKAD. LEV. TAGJA.

12 GRAFIKAI TÉRKÉPPEL.

PEST.

KIADJA AZ „ATHENAEUM”

1871.

Keleti Károly akadémiai nagydíjjal kitüntetett művének címlapja

A feudalizmus maradványainak jelentős része 1848 után is tovább élt, ami a liberalizmust konzervatívizmussal társította. Az ország vezető rétege továbbra is a nagybirtokos arisztokrácia maradt, és az teljes mértékben érvényesíteni tudta saját érdekeit, amelyek egybeestek az osztrák uralkodó osztályok érdekeivel. Így lényegében a korábban kialakult munkamegosztás vált az új egységnek is az alapjává: az ipari és a banktőke az osztrák burzsoázia kezében maradt, amihez Magyarország részéről a piacra termelő nagybirtok társult. Ezért elég hamar kiderült, az a remény, hogy az állami, politikai önrendelkezését visszanyert nemzet gyorsan felzárkózik a fejlett kapitalista országokhoz, nem valósulhat meg, és az adott körülmények közt a lassan kibontakozó kapitalizmus – amellet, hogy kétségtelenül fejlesztően hatott a gazdaságra – a régi problémákat új konfliktusokkal tetézte. Ennek gyökerei egészen 1850-ig nyúltak vissza, amikor eltörölték a monarchia egyes tartományai közti közbülső vámvonalat, a korábbi regionális piacok egységes piaccá integrálódtak. Ez általában kétségtelenül a haladás irányába mutatott, de mit jelentett Magyarország számára konkrétan? A belső vámhatár lebontása egyfelől biztosította a Lajtán túli viszonylag fejlettebb tőke uralmát, másfelől egyértelműen előnyös volt a nagybirtok kezében összpontosuló agrárkivitel számára, azaz továbbra is fönmaradt az agrárérdekek elsőbbsége, az ipar viszonylagos elmaradottsága.

A latifundiumok urai – jórészt az arisztokrácia tagjai – a századfordulóig csaknem csorbítatlanul megőrizték politikai súlyukat és ezzel együtt gazdasági erejüket. Jelentős szerepet játszottak a különböző gazdasági egyesületekben, hitelintézetekben és a leggazdagabbak közé tartoztak Európában, míg a magyar köznemesség ugyanebben a viszonylatban a legszegényebb volt. A latifundiumok urain kívül a nemesség többi rétege, a nemesség nagy része anyagi erejében megfogyatkozva esett át a feudális rendszer felszámolásán; az ingyen munkaerőt elvesztette, a szokatlan adó alatt sínylődött, ugyanakkor nem volt módja arra, hogy a magasabb szintet képviselő kapitalista termelési viszonyokat megteremtse. A középnemességnek nagyon kis része volt az, amely a megváltásból azonnal beruházott, és legalábbis megindult a korszerű mezőgazdasági termelés útján, ugyanakkor a kármentesítés a túlnyomó többség számára a tőkés termelésre való átállás szempontjából gyakorlatilag latba sem esett, agrárhitelt pedig csak a nagybirtokosság vehetett igénybe.

E folyamat alól nem volt kivétel a „történelmi középosztály” – a 200–1000 holdas birtokosok – túlnyomó többsége sem: kiváltságaikat elvesztették és képtelenek voltak alkalmazkodni a megváltozott követelményekhez: nagyrészt talajt veszített réteggé váltak. A kis- és középnemesség nagyobb része szinte ugyanúgy gazdálkodott, mint a paraszti gazdaságok: még mindig a hármass forgást alkalmazták, azaz a terület harmadrésze minden esztendőben kihasználatlan ugar maradt. Keleti Károly keserűen kommentálja, hogy mily kevés munkát fordítanak a föld hasznosítására, mennyire elvált a munka és az életmód; bár az utóbbi a jólét látszatát kelti, az előbbi nem ad valóságos alapot ehhez.

Ami a parasztságot illeti, a „Hazánk és népe” őszinte együttérzéssel ábrázolta mérhetetlenül szegényes létkörülményeiket, de az okok közül a kellő civilizáció és az ezzel együtt növekvő igények hiánya mellett csak azt említi, hogy az újonnan szabaddá lett kisebb gazda magának dolgozik, senkinek sem felel róla. A mélyebben fekvő okok közül a birtokmegosztás adatai ennél többet mondanak: egyfelől óriási arányúvá vált az agrárproletárok tömege, amely gyorsabban nőtt, mint ahogy azt a kapitalizálódó mezőgazdaság és még kevésbé az ipar fel tudta szívni. Ugyanakkor a földszerzésre anyagilag képes parasztság sem bontakozhatott ki, mert a hitbizományok rendszere nemcsak fönmaradt, hanem az arisztokrata családok javára inkább tovább terjedt, 25 év alatt négyszeresére emelkedett, és a különböző címe-

ken kötött birtokok az egész terület egyharmadát tették ki. Mindez együttvéve azt jelentette, hogy a hatalomban osztozó magyar politikai vezetés alatt a mezőgazdasággal foglalkozók és egyben az egész népesség nagy többsége a rendszer kiszolgáltatottjaként élte életét. Ha az igazi okok nem is szerepelnek a műben, a benne foglaltak alapján is kevéssé meggyőző e fejezet lezárása: „Az új hazai kormánytól senki el nem vitathatja a leghazafibb, legkomolyabb törekvéseket, . . . de nagyrészt a fent ecsetelt szomorú viszonyokkal állván szemben életbeléptetésekor, csak remélnünk szabad még, hogy bár lassan, mégis bizton közeledünk lépésről lépésre jobb, üdvösebb, megfelelőbb gazdasági és társadalmi viszonyok felé”. ((63) 155. old.)

Ez volt a helyzet a mezőgazdaságban. De hogyan hatott a kiegyezés az addig nagyon egyoldalú gazdaságú országban a modern polgári fejlődés előfeltételét képező ipar gyorsabb fejlődésére? Keleti Károly erről ezt írta: „Azon országok és nemzetek szárnyaltak túl bennünket leginkább, melyeknek kormányai kellő időben fel fogták, hogy a művelődés belső akadályainak elhárítása, a haladási út egyengetése s az egyéni fejlődés szabadsága viszi tőkélyre a nemzetet s általa hatalomra az államot. Most szabad a tér, és nyitva a pálya mindnyájunkra nézve, ám foglaljuk el s haladjunk rajta saját és a haza érdekében”. ((63) 209. old.)

Hamar nyilvánvalóvá lett azonban, hogy a „szabaddá vált pálya” egymagában nem elég, mert a legfontosabb előfeltételek nagymértékben hiányoztak, főleg nem volt elég tőke és hitel. Tőkefelhalmozódás Magyarországon elsősorban a nagybirtokon ment végbe, amely azt – már amilyen mértékben egyáltalán ilyen célra fordította – nagyrészt saját területén használta fel. A nagyarányú adók következtében nehezen jöttek létre új ipari tőkés társulások, és ugyanígy nehéz volt a meglévők kellő ütemű kibontakoztatása, azért is, mert a meglévő hazai tőke a viszonylag lassabban megtérülő ipari beruházások helyett nagyrészt megalapozatlan spekulációkba folyt szét. A hazai iparfejlesztés ilyen körülmények közt túlnyomórészt külföldi tőkére szorult, de ehhez elsősorban a nagybirtok jutott. Az osztrák tőkének érthető módon kisebb gondja is nagyobb volt annál, hogy saját konkurenciájának megteremtésére hitellel támogassa a magyar ipart, a monarchia határain túlról pedig sokféle okból szinte lehetetlen volt erre a célra hitelt szerezni.

Az ipari fejlődés képviselői ugyan fölvetették, hogy az adott körülmények közt ipari védővám és megfelelő állami segítség nélkül a magyar ipar nem tud helytállni. De mivel a hatalom szilárdan a nagybirtok kezében volt, amelynek ez nem állt érdekében, a kormány visszautasította az antiliberalis törekvéseket. Az erők akkori arányát mi sem érzékelteti jobban, mint az, hogy az 1874. évi állami költségvetés 30 millió forintjából elsősorban a piacra termelő nagybirtok érdekeit szolgáló vasútépítésre, vízépítésre és tengeri kikötők céljaira kerekén 28 milliót fordítottak, míg az ipar emelésére – Keleti Károly szavai szerint – úgyszólván semmit sem áldoztak: erre akkor mindent összevetve 2 millió forint jutott.

Mindez nem azt jelentette, hogy az ipar a kiegyezést követően egyáltalán nem fejlődött, de ez nagyon differenciáltan ment végbe: egyrészt széles rétegek hanyatlásával járt, másrészt sokkal szűkebb körben, de nagyobb méretekben viszonylag gyors fejlődést ért el.

A fejletlenebb hazai ipar kezdeti csírái, a manufaktúrák, a kézműipar, mely korábban megfelelt széles rétegek szükségleteinek, az egységes birodalmi piacba való beolvadás következtében jelentős részben tönkrement, mert nem bírta a fejlettebb osztrák tőkés iparral szemben a versenyt. Természetesen nem azért, mert a védővámok nem edzették meg eléggé, hanem mert a gyáripar fölénye az ipari termelés kezdetlegesebb formái fölött mindenütt a világon törvényszerűen érvényesül. Nálunk

azonban ez annyiban sajátos módon történt, hogy nem organikus folyamat eredménye volt, ami csak sokára és nagyon korlátozottan hozta meg gyümölcseit az átalakulásban vesztés rétegek számára; viszonylag hosszú idő múlva alakult ki olyan hazai gyáripár, mely ezek szenvedésével szemben milliók boldogulását hozhatta volna. Keleti Károly 1875 végén, akadémiai székfoglaló előadásában a következőket írta erről: „A mint diadalittasan nem ismert határt a nemzet nagy része politikai alkotásaiban sőt követeléseiben, úgy nem ismert másik része a gazdasági beruházásokban, az üzérkedésben, az anyagi haladás s a vele járó élvek hajhászatában. Nem a szorgos, folytonos munka lassúbban bár de biztosabban célhoz vezető ösvényén haladtunk a felszabadulás első idején, hanem . . . gyakran kockáztatva a létezőt s határt nem ismerve alapításainkban, pótolni a múltakat, hevenyészve akarván előteremteni a jobblétet . . .” (⟨75⟩ 4. old.) „. . . az európai civilizált államokban ez átmenet (ti. a természeti gazdálkodástól a pénz- és hitelgazdasághoz – mint korábban mondja) lassan s századok alatt lőn végrehajtva”. (⟨75⟩ 7. old.) Magyarországon ennek 1848 előtt semmiféle lehetősége nem volt, s így mondhatni egyik napról a másikra kerültünk merőben új körülmények, új követelmények elé. „Egyszerre modern állammá lettünk a kellő előkészület nélkül” (⟨63⟩ 184. old.), ugyanakkor egy nem is sejtett óriási fejlődésű külső iparvilággal álltunk szemben (mialatt) „A csöndesebben, de rendesebben haladó nemzeteknél a pénzgazdaság hosszú századai alatt gyűlt a tőke, s erősödött a kézmű, mely a később egymást érte nagy technikai találmányok felhasználásával s a megtakarított tőke segédelmével gyorsan ugyan, de aránylag mégis lassabban meghonosítja a gyáripárt”. (⟨75⟩ 8. old.) Ennek az organikus fejlődésnek a hiánya nemcsak sok objektív hátránnyal járt, hanem súlyos következménye volt az is, hogy nálunk nem alakult ki széles alapokon nyugvó magyar polgári réteg, ami szubjektíve erősen korlátozta a hazai kapitalista fejlődést.

Egészen más volt a helyzete és szerepe az ipar fejlesztésében a leginkább tőkeerős rétegnek, mely egyrészt nagymértékben egybeesett a nagybirtokosággal és az arisztokráciával, másrészt a legjobb kapcsolatai voltak a külföldi tőkéhez, hitelhez. Ennek a rétegnek lehetősége volt az itthoni gyáripár aránylag gyors fejlesztésére. Egyfelől, mert az jórészt a mezőgazdasághoz kapcsolódott (malomipár, a közlekedés kiépítését szolgáló vasipár stb.), másfelől, mivel ezen túlmenően is kiegészítően illeszkedett az osztrák ipárhoz. A belső vámhatárok lebontása így ezt a réteget nem korlátozta a hazai kapitalista fejlődésben, hanem – szélesebb piacot nyitva számára – éppenséggel jobb lehetőséget juttatott annak. Aligha kell hangsúlyozni, hogy az ipár e két ellentétes irányú körülményei milyen feszültségek forrását képezték.

*

Keleti Károly természetesen híve volt a kiegyezésnek, hiszen elképzelhetetlen lett volna, hogy az új államberendezkedés egyik fontos intézményét a kiegyezés bármiféle ellenzőjére bízzák. Keleti Károly azonban nemcsak egyszerűen híve, hanem lelkes híve volt a kiegyezésnek, hiszen ahogy írja: „Megizmosodva közzgazdaságilag, erősödve nemzeti jellemünkben, hatalmasak politikai győzelmünk . . . így léptünk át . . . a közzgazdasági fejlődés nemzeti korszakába. És ez évek dicsőek voltak”. (⟨75⟩ 12. old.) Annál nagyobb érdeme, hogy bírt és mert szembenézni azzal is, ami e „dicső” korszak egyáltalán nem kívánatos következménye volt. Ez szinte hihetetlenül rövid idő alatt, már 1875 végén megírta „Visszapillantás közzgazdaságunk egy negyed századára” című idézett akadémiai székfoglaló előadásában öltött testet.

Előadásában újból állást foglalt az ország nem egy alapvető kérdésében. Természetesen ebben a keretben nem lehet cél ennek a munkának az ismertetése sem. Csak hogy érzékeltessem, milyen keserűen ír most már nem a múltból örökölt kapott

ország viszonyairól, hanem az akkori jelenről, idézem szavait: „... kézműiparunk romjain, gyáriparunk speculációs keletkezésén s természetszerű bukásán ...” (⟨75⟩ 8. old.) keresztül kellett megismerkednünk azokkal a körülményekkel, amelyek közt helyt kellett állnunk.

Most már azonban nem állt meg a helyzet drámai leírásánál, hanem az értekezés lezárásában legalábbis utalt a mélyebben fekvő okokra. Itt ugyanis Keleti Károly a kiegyezéstől számított néhány röpké év elmúltával így összegzi a helyzetet: „Politikailag önálló ország, nem önálló közgazdasággal, független belkormányzat önálló intézkedést nem engedő közös vámterülettel, ebben rejlenek a tudományilag ki-egyenlíthetetlen ellentétek, melyeknek gyakorlati bajait érezzük”. (⟨75⟩ 27. old.) „De az akadémikus szerény köre itt bezáródik – ezen túl az államférfiú szerepe kezdődik.” (⟨75⟩ 29. old.)

Keleti Károly joggal utalja a bajok megoldását az államférfiak szerepkörébe, mert ahhoz nem a tudomány, hanem elsősorban a hatalom eszközei lettek volna szükségesek. Ő, aki a kiegyezés fenntartás nélküli híveként indult, hamar fel kellett ismerje annak kompromisszumon alapuló félmegoldásos és ebből fakadó ellentmondásos voltát. Azok az uralkodó osztályok, amelyek létrehozták, joggal félték a demokratikus forradalom következetes végigvitelétől, mert az ország elmaradottságának konzerválása, problémái megoldásának elodázása árán is ez elé helyezték saját közvetlen érdekeik, további töretlen hatalmuk biztosítását.

*

Milyen következtetéseket vonhatunk le Keleti Károlynak csak e két műve alapján mai feladataink számára? Ahogy a kor, melyben e művek születtek, ellentmondásokkal volt terhes, nem lehetett azoktól teljesen mentes az ő munkája sem: az igazságra törekvés és annak széles körű terjesztése mögött elmaradt a fejlődés legfontosabb feltételeinek, a bajok legmélyebb forrásának feltárása.

Egyrésztől fenntartás nélkül példaképünk, akit annyi idő múltán is nemhogy túlszárnyaltunk, de talán el sem értünk. Az élő valóság teljes mélységében történő feltárása, a körülmények megrázó leírása, ahogy bizonyára nem tetszett az akkori uralkodó osztályoknak, ma sem könnyű feladat, de a lehetőségek határain belül mégis e felé kell törekednünk. És nemcsak az tanulságos *amit* e téren tett, hanem az is *ahogyan* tette: nem a kívülálló tudós hideg érzéketlenségével, hanem a nép, az ország iránt érzett igazi hazafiúi felelősséggel, a legmélyebb érzelmi töltéssel. Ma azt mondanánk, hogy „elkötelezett” volt, de és úgy érzem ennél többet jelent, ha az érzelmi oldalt is pozitív módon kiemeljük. Ma sokszor félünk attól, hogy szakmai munkánkban teret engedjünk az érzelmeknek. Pedig a tudományos diszciplína, a tudat kontrolljának keretei közt az érzelmeket is szükségesnek tartom ahhoz, hogy olyan hatása legyen munkánknak, mint amilyen ellenállhatatlanul árad Keleti Károly műveiből.

Másrésztől tevékenységének említett, nem egészen kielégítő oldalát ma feltétlenül meg kell haladnunk; de korlátainak ez ünnepség keretei közt talán szokatlan kimondása, maga is egyike a nekünk szóló fontos tanulságoknak. Igaz, hogy a bajok legmélyebb forrásának föltárása lényegében az uralkodó hatalmi rendszer egészének alapjaiban való tagadását jelentette volna, és erre a maga helyén egyszerűen nem volt lehetősége. Ez a forrása az ipar tekintetében részben ellentmondó állásfoglalásainak, a mezőgazdaságot illetően pedig a főproblémák elkerülésének. Ennek feloldása azonban már nem tudományos, hanem politikai feladat lett volna. De talán azzal, hogy a bajok igazi forrásának legalább a következményeit olyan páratlan őszinteséggel tárta a széles nyilvánosság elé, a lehetőségek keretei közt

a legtöbbet tette, amit tehetett. Arról nem is szólva, hogy ami hiányolható munkáiban, az nem egyedül az ő személyiségében gyökerezett.

Nem felejtethetjük el, hogy a szóban forgó művek megírásának idején még csak alakulóban volt az az osztály – a polgárság –, amely saját és egyben az ország érdekei képviselőjében kellő háttérrel adhatott volna tevékenységének, hiszen a hazai hitelszervezet jelentősebb kialakulása és az ipar fokozott fejlődése csak az évszázad utolsó két évtizedére esett, és ezzel együtt addigra bontakozott ki kellő erővel a haladásért vívott harcban a munkásmozgalom is. Ezért a nagytőkés–nagybirtokos rendszer demokratikus ellenzéke is csak a század utolsó éveiben lépett színre, és fogalmazhatta meg elméletileg a polgári fejlődés, az ország fejlődésének akkori követelményeit. Emellett viszonylag hosszú időt vett igénybe az is, amíg a félmegoldást képviselő kiegyezés eleltmondásosságának sokféle negatív hatása egyre erőteljesebben és egyre szélesebb kör számára vált nyilvánvalóvá, pedig ez is egyik lényeges feltétele volt annak, hogy a változások szükségessége tömegesebb méretekben reflektorfénybe kerüljön. Mindennek a fokozatos beérésével fogalmazták meg követeléseiket egyre erőteljesebben a polgárságnak nemcsak közvetlen képviselői, hanem az ország legjobb szellemi erői is.

Az irodalom, a művészet, a társadalomtudományok leghaladóbb művelői megteremtették az ideológiai alapot – így született meg egyre élénkülő, szélesedő és aktivizálódó körben az idejétmúlt politikai–társadalmi rendszer ellenzéke. De így is a kiegyezéstől számított negyven esztendőbe telt, amíg Jászi Oszkár 1907-ben „Az új Magyarország felé” című tanulmányában összegezte az addigi rendszer alapvető felszámolását sürgető polgári radikalizmus eszmerendszerét, követelményeit, amiből nem lehet nem kihallani a választ Keleti Károly korábban idézett munkáiban nyitvamaradt kérdéseire. Ebben az írásban Jászi Oszkár többek között ezt írta: „Földet kell adni a népnek és ipart. De ez a nagy földesuraknak nem tetszik, mert az ő érdekük, hogy a hitbizományok rendszere és az igazságtalan adók megmaradjanak, melyek a magyar ipart lehetetlenné teszik . . . Az urak elsikkasztották az önálló vámterületet, mely hatalmas magyar ipart teremtett volna . . . Az ipar megteremtésének és a fogyasztás emelésének fő-fő problémája a latifundiumok elleni küzdelem . . .”⁴.

Ma, a gyorsuló időben nem várhatunk évtizedekig, amíg a jelenségek és legmélyebb okaik közti összefüggést a magunk eszközeivel föltárjuk. Alapvetően kedvezőbb körülmények közt tehetjük meg ezt. A régi, a haladást gátló uralkodó osztályok felszámolása elhárította előlünk a legfőbb akadályt, de ma sem ellentmondásmentes érdekek és körülmények közt kell hivatásunkat teljesíteni. És ehhez olyan harcot vállaló buzgalomra van szükségünk, mint amilyenre Keleti Károly, legalábbis az ország állapotainak ismertetése során, példát mutatott.

*

Ha Keleti Károly tevékenységéből csak ennyit emelnénk ki tanulságként, már az is jelentős volna. Életműve azonban ennél sokkal szerteágazóbb és több megszívlelni valót kínál. Ezek közül – mint ma is rendkívül aktuálisat – csak felvillantok néhányat.

Keleti Károly haladó lényéhez szorosan hozzátartozik a műveltség fontosságának hangsúlyozása. Korának szomorú műveltségi állapotaival sokoldalúan foglalkozott, de két főirány mégis kiemelkedik ebből. Egyrészt kiemelte a különböző szintű szakoktatás nagy jelentőségét, másrészt még inkább szükségesnek tartotta a legszélesebb rétegek alapvető műveltségének emelését. Az általa közreadott iskolá-

⁴ Jászi Oszkár: *Az új Magyarország felé. Huszadik Század.* 1907. január–június. 10., illetve 12. old.

zottsági adatok tökéletesen egybevágnak a gazdálkodásra vonatkozókkal – mondhatni –, tükörképét adják a nép életkörülményeiről adott ábrázolásának. Az alapvető iskolázottság akkori óriási hiányai jórészt ismeretesek. Talán mégis érdemes felidézni, hogy kimutatta: az iskolaköteles gyermekeknek csak fele járt iskolába, és az írni–olvasni nem tudók aránya elsősorban falun, ott is leginkább a nők körében riasztóan magas volt, amiért Keleti Károly szerint a felelősség elsősorban az iskolákat kézben tartó hitfelekezeteket és papságukat terheli. Ha látni is kell a mélysegesen elmaradt ismeretszint mélyebben fekvő társadalmi–gazdasági okait, így is elismerést érdemel Keleti Károly fenti állásfoglalása, amely ha kimondatlanul is, a népiskolai oktatás állami kézbevitelének szükségességét jelenti.

Az akkorihoz képest természetesen óriásit haladtunk. Ez azonban nem azt jelenti, hogy ha egészen más jellegben is, ma már nincsenek problémáink az iskolákkal, az iskolázottsággal kapcsolatban. És ezekhez – hogy a mainál jobb körülmények alakulhassanak ki – ugyanolyan szenvedélyességgel és őszinteséggel kell közelítenünk, ahogy ő tette annak idején.

Keleti Károlynak a műveltséggel kapcsolatos akkori megállapításaiból említésre méltó két olyan, amely szinte ma születettnek hat. Az egyik a folytonos ismeretszerzés szükségessége, a másik pedig – még inkább meglepő előrelátással – az ismeretek elterjedése és a nép önrendelkezése közti összefüggés. Ez az akkori felismerés annyira korát megelőző, hogy érdemesnek érzem szó szerinti földidézését: „Ahol minden nagyobb, a közjólétre befolyással levő kérdés a nép küldöttei által szakértelemmel és buzgósággal nyíltan meg lesz hányva, ott csakhamar megérti az egyes honlakó, hogy e nagy kérdések közt összefüggés van, melynek megértése nélkül saját állapotát, a közhöz való viszonyát fel nem foghatja; érdeklődéssel hallja a közvetve róla és állapotáról szóló tárgyalásokat, megszerzi a kellő ismereteket . . . s lassan azon szabad korlátlan látókörhöz jut, melyet a szakértelem ad, s mellyel később maga is képes lesz okosan hozzá szólni a közügyekhez”. (⟨63⟩ 379. old.)

A demokratikus közélethez szükséges ismeretek mondhatni tökéletes megfogalmazása Keleti Károly korának uralmi viszonyai közt pusztán utópia volt. Amellett, hogy csak a legmélyebb elismeréssel szólhatunk e kérdés akkori fölvetéséről, nehéz vizsgatartani magamat annak megállapításától, hogy alapvetően megváltozott társadalmi viszonyaink ellenére, a közéleti aktivitás követelményének állandó hangsúlyozása mellett is az akkor megfogalmazott követelmény még mindig inkább csak távoli célunk, mint széles körben megvalósított gyakorlatunk. Úgy érzem, ha ebbeli állapotainkról képesek lennénk akár csak megközelítően is olyan őszinte képet festeni, mint ahogy azt Keleti Károly az általa vizsgált területeken a maga korában tette, sok nagyon fontos, bár nem mindig kellemes tapasztalathoz juthatnánk.

Az eddigiek után Keleti Károly sokirányú tevékenységéből egy szigorúan vett statisztikai eljárást említek meg, amely merészségével és eredetiségével érdemel nagy elismerést.

Itt a magyar népelelmezés helyzetének megismerése során a Keleti által alkalmazott eljárásra gondolok, amellyel teljesen újszerű közelítéssel olyan kérdésre tudott választ adni, ami addig mondhatni sehol sem sikerült. Ennek lényege, hogy olyan esetekben, amikor a szükséges adatokat a megkérdezettek, ha akarják, sem tudják megadni – és ez volt a helyzet az adott összefüggésben a magyar népesség nagy tömegeinél, elsősorban a falusi lakosságnál –, az ország egészét átfogó több ezer területi egységről, a helyzetet jól ismerő emberek közreműködésével az illető helyre általában jellemző mindennapi tényeket gyűjtette össze. Például: szegényesen, közepesen vagy bőségesen táplálkoznak-e, milyenek az étkezési szokások, a leggyakoribb ételek, az étrendek, csak reggel isznak-e pálinkát vagy napközben is

stb. Ezeket a naturális adatokat utólag, tapasztalati alapon számszerűsítették, és szakértők segítségével az elkészített ételeket visszavezették azok legfontosabb nyersanyagaira, alkotó elemeire, amelyeket azután összevetettek az akkori normák szerinti tápanyagszükséglettel.

Azt lehet ez ellen fölvetni, hogy ez az eljárás sok általánosítást tartalmaz, és a tények utólagos számszerűsítése végeredményben csak becslés. De, hogy a tények és becslések kombinációja – természetesen, ha a becslések megfelelő elméleti és gyakorlati ismereteken alapulnak – milyen jól alkalmazható, bizonyítást nyer azáltal, hogy Keleti Károly ennek az óriási szervező munkát igénylő eljárásnak a segítségével alapvető megállapításokhoz jutott. Egyrészt megvilágította az ország különböző területeinek jellegzetes népelemezési különbségeit, kimutatta, hogy a városi népesség élelmezése mennyivel jobb, mint az akkori legszegényebb rétegé, a falusi parasztságé, másrészt következtetéseket vont le a táplálkozás és a testi állapot, valamint a tápérték és az arra fordított érték közt, hogy az eredmények közül csak a legfontosabbakat soroljam föl. E munkája alapján is újra példát mutatott a nép iránti mélységes felelősségérzetéről és az igazság kimondásának törhetetlen igényéről, mert végső összegezként nem állapíthatott meg mást, mint azt, hogy a magyar nép túlnyomó többségének élelmezése – életkörülményeinek természetes következményeként – mennyire egyoldalú és elégtelen, milyen mélységesen elmarad a követelményektől.

Általában tevékenyen kivette részét a nemzetközi statisztikai tudományos életből, és nem csodálható, hogy úttörő kísérletei és rendkívül sikeres szakmai tevékenysége messze az országhatárokon túl megérdemelt nemzetközi sikereket aratott. Ez pedig éppen most, a különböző társadalmi rendszerek közti – bízunk benne – átmeneti éles szembenállás idején tartalmaz fontos útmutatást számunkra. Úgy érzem, hogy több más mellett, ezen a téren is jól hasznosítjuk életének tanítását, mert a mai magyar statisztikai hivatalnak és a magyar statisztikusok nagy részének jó híre van a nemzetközi statisztikai életben.

*

A fent mondottak mozaikok csupán, aminek egyetlen mentsége, hogy nem volt, nem is lehetett más a céloim, teljességre nem törekedhettem. Mégis szeretném remélni, hogy az elmondottak, ha nem is ölelték fel Keleti Károly tevékenységének egészét, mégis hozzájárultak emberi képének bemutatásához. Talán formabontó módon, nem arra törekedtem, hogy az ünnepi megemlékezés alkalmából mitizált, tökéletes lény képe jelenjék meg szavaim nyomán. Ennél többet: egy igazi élő ember képét szerettem volna fölidézni. Egy emberét, akinek ha voltak is korlátai – hogy is ne lettek volna –, nagy szellem, nagy jellem és nagy hazafiúi szív, egységében mindent együttvéve, *igazi nagy ember* volt.

IRODALOM

- Magyarország története, 1848–1890. 1. és 2. köt. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1979. 1760 old.
 Magyarország története, 1890–1918. 1. köt. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1978. 608 old.
 Jászi Oszkár: Az új Magyarország felé. *Husadik Század*. 1907. január–június. 1–15. old.
 Keleti Károly centenáriuma. Dr. Kenéz Béla: Elnöki megnyitó. – Dr. Földes Béla: Keleti Károly, 1833–1933 – Dr. Kovács Alajos: Megemlékezés Keleti Károlyról. – Dr. Kenéz Béla: Zárszó. *Statisztikai Szemle*. 1933. évi 11. sz. 887–896. old.
 Dr. Bodor Antal: Keleti Károly és a falu-kutatás. *Statisztikai Szemle*. 1933. évi 11. sz. 897–899 old.
 Bene László – Láng Imre: Keleti Károly, *Statisztikai Szemle*. 1954. évi 10. sz. 775–187. old.
 Gadó György: Keleti Károly politikai nézeteiről. *Statisztikai Szemle*. 1965. évi 3. sz. 288–307. old.
 Dr. Kenessey Zoltán: Keleti Károly tudományos pályájáról. *Statisztikai Szemle*. 1972. évi 3. sz. 281–301. old.
 Dr. Zafír Mihály: Százéves a magyar népelemezés statisztikája. *Statisztikai Szemle*. 1979. évi 8–9. sz. 885–901. old.

РЕЗЮМЕ

Доклад, произнесенный на состоявшемся 26 апреля 1983 года в Будапеште в организации Центрального статистического управления, Статистической и Демографической комиссий Венгерской Академии наук и Статистического отделения Венгерского экономического общества торжественном, заседании по поводу 150 годовщины со дня рождения Кароя Келети, глазами современного статистика производит оценку значения вышедших в свет более ста лет тому назад важнейших произведений ученого в то время и с точки зрения нынешнего венгерского общества.

Из числа произведений Келети автор уделяет особое внимание вышедшему в 1871 году сводному произведению „Наше отчество и его народ“, которое, опираясь на итоги переписи населения 1869 года, предоставляет комплексную картину об общественных отношениях того времени в Венгрии и, соответственно, написанному в связи с избранием в академика труду „Ретроспективный взгляд на четверть столетия венгерской экономики“, который проявляет чувствительность не только к понимаемой в узком смысле экономической, но также и к общественной действительности.

Автор очерка обращает внимание на новизну методов Келети в анализе отношений собственности в Венгрии, положения занятых в сельском хозяйстве, показывая посредством этого образ мышления ученого, проникающего в сущность вопроса ясно понимающего общественно-экономическое развитие страны в период после компромисса с Австрией. В качестве примера для нынешних статистиков приводит опирающийся на доскональное знание факторов, глубоко раскрывающий живую действительность исследовательский метод Келети, которому однако не было чуждо сознательно контролируемое чувство личной симпатии.

Указывая на богатство творчества Келети, автор останавливается на его деятельности в области статистики промышленности, народного просвещения и анализа народонаселения, принесшей ему также и широкое международное признание.

Наконец, не упускает из виду ни некоторых внутренних противоречий деятельности Келети, автор в качестве итогового вывода устанавливает, что Карой Келети был не только крупным мыслителем, выдающимся ученым, но и подлинным великим человеком.

SUMMARY

The study was given as a lecture at the special session on the occasion of 150 year anniversary of Károly Keleti's birth organized jointly by the Central Statistical Office, the Statistical and Demographic Committees of the Hungarian Academy of Sciences, and Statistical Section of the Hungarian Economic Society held at Budapest 26 April, 1983. The author evaluates, from the point of view of a statistician of our days, the significance attached by his contemporaries and by the Hungarian society of today to the most important works published by the scholar more than hundred years ago.

Of Keleti's oeuvre the author dwells upon the summary work entitled „Hungary and its population“ published in 1871 which gives an overall picture of the Hungarian society of the epoch, based on the data of the population census in 1869 and the inaugural lecture given at the Hungarian Academy of Sciences in 1875 entitled „Review of the Hungarian economy in the last quarter of the century“ which sensibly took notice of the realities of the country, taken not only in a strict economic but also in a wider social sense.

The author directs attention to the novelty of Keleti's method in analysing land possession in Hungary, the conditions of agricultural labour force and, in this way, showed the relevant mentality of the scholar, summing up clearly the socio-economic development after the compromise in 1867. Keleti's research method, based on the thorough knowledge of facts, exploring realities in full details which was not without consciously controlled emotional alignment is hold as a model for statisticians of our days.

Emphasizing the wealth of Keleti's oeuvre the author discusses his activity in the field of industry, education and nutrition of the population which achieved also international success.

Finally the author points out — taking into consideration also certain inner inconsistencies of Keleti's work — that Károly Keleti was not only a great brain, outstanding scholar, but, after all, really a great man.

A STATISZTIKAI SZOLGÁLAT KÜZDELME AZ ARATÁSI STATISZTIKA VALÓDISÁGÁÉRT AZ 1870-ES ÉVEKBEN*

DR. KISS ALBERT

Az 1867-ben létrehozott önálló magyar statisztikai szolgálat gazdaságstatisztikai adatgyűjtései közül az azonnal megindított és évenkénti rendszerességgel elvégzett folyamatos aratási statisztikának van a legnagyobb jelentősége. A mezőgazdaság volt ekkor a fő termelési ág, amely a nemzeti jövedelemnek mintegy négyötöd részét hozta létre, és a lakosságnak is körülbelül ekkora hányada ebben az ágban talált foglalkozást. Igen nagy fontosságú, hogy így a dualista korra hiánytalan adataink vannak a szántóföldi növények termeléséről. A kiegyezés utáni évek termelési eredményei ugyanis magától adódóan fontos összehasonlító bázist jelentenek az egész dualista korszak vizsgálatához.

A kiegyezés előtti évtizedekből – sajnos – nemcsak folyamatos évenkénti adataink nincsenek, hanem még ritkább időközökben végrehajtott becslések is csak szórványosan. A legértékesebb forrást ebből az időszakból – nyilvánvaló fogyatékoságai mellett is – a Monarchia központi szervei által végrehajtott 1850–1853. évi ideiglenes földadókataszter termésbecslései jelentik. Tulajdonképpen ennek alapján becsülve közöltek még adatokat az osztrák statisztikai szervek az 1857., 1859. és 1865. évekre az ún. Tafeln kötetekben, és a Helytartótanács végeztetett becslést az 1864. évre, de ez csak nagyon hozzávetőleges tájékoztatásra alkalmas.

Az új magyar hivatalos statisztikai szolgálat úgyszólván már létrejöttékor hozzákezdett a mezőgazdasági termelési adatgyűjtések rendszerének kialakításához. Már a kiegyezés évében, az 1867 őszén elvetett és 1868 nyarán learatott kenyérgabonafélék (búza, kétszeres, rozs) vetésterületéről összeírást végeztetett 1868-ban, és a termés mennyiségét is kiszámította becslés alapján. A következő, 1869. évtől pedig már nemcsak a gabonafélékre, hanem az összes jelentős mértékben termelt szántóföldi terményre (20-féle), valamint a természetes rétek (kaszálók) területére és termésére is kiterjesztette, és évenkénti rendszerességgel elvégeztette az adatgyűjtést. Az adatgyűjtés metodikáját – amelynek köre 1870-től már 24-féle növényre bővült – az 1870-es években a statisztikai szolgálat több lépésben tökéletesíteni igyekezett.

Éppen ennek az összeírási módszernek a mibenlétét, Keletinek és munkatársainak az eljárás tökéletesítésére tett lépéseit és erőfeszítéseit – nyugodtan lehet mondani, küzdelmeit – eddig gazdaságtörténeti szakirodalmunk nem méltányolta tényleges súlyának megfelelően. Pedig úgy tűnik, ennek körültekintő értékelése és

* Az MKT Statisztikai Szakosztálya Statisztikatörténeti Szakcsoportjának Kaposvárott, 1983. május 24. és 26. között rendezett XXI. Vándorülése keretében tartott Keleti Emlékülésen előhangzott előadás kibővített változata.

A tanulmányban a horpadt zárójeles ( ) számok a „Keleti Károly műveinek válogatott bibliográfiája” c. összeállítás (lásd az 1083–1087. oldalakon) sorszámai.

figyelembevétel nélkül nem lehet reális képet alkotni az 1870-es évek mezőgazdasági termelési szintjéről és ehhez – mint bázishoz – viszonyítottan a további évtizedekben elért fejlődés mértékéről sem. Már itt bevezetőben is nyomatékosan hangsúlyozni kell, hogy *Keleti* és munkatársai kezdettől fogva nem csináltak titkot abból, hogy a kapott eredmények nagyon messze állnak a valóságtól, sőt az első évektől kezdve ők maguk voltak azok legkövetkezetesebb kritikusai.

Egészen világosan fogalmazva a következő kérdés merül fel, és vár válaszra: az 1870-es évek aratási statisztikai eredményeinek megbízhatósági foka megközelíti-e az 1880-as és a későbbi éveket, s így a két évtized adatai összehasonlíthatóságának megvannak-e a feltételei, avagy az 1870-es évek mezőgazdasági termelési eredményei csak kiigazítás után vethetők össze a következő időszakéval.

A kérdés egyrészt alapvető jelentőségű, másrészt megválaszolása elég nehéz. Alapvető jelentőségű azért, mert nem kevesebbről van szó, mint arról, hogy a dualizmus kezdeti időszakának adatai bázisként elfogadhatók-e? A kérdés megválaszolása azért nehéz, mert egyrészt a kiegyezés előtti évekből megbízható összehasonlítási alap nincs, másrészt az 1870-es évtized valóban a XIX. sz. második felének legkedvezőtlenebb időszaka volt, amikor sorozatosan gyenge termésű évek követték egymást. Ezért nehéz meghatározni, hogy az alacsony terméseredményekben mennyi a kedvezőtlen időjárás és mennyi az átlagosnál nagyobb bevallási hiány szerepe.

A dualizmus korával foglalkozó gazdaságtörténeti, közelebbről agrártörténeti munkák szerzői ismerik a kérdést, azt a bizonytalanságot, ami az 1870-es évek meglepően alacsony termésszintjével kapcsolatos, és többségük erre fel is hívja a figyelmet. Nem lévén azonban semmilyen konkrét helyesbített adat, nyilvánvalóan az akkor megállapított, közzétett adatokkal kénytelenek számolni. Ez egyébként természetes is, hiszen az adatokat a nyomtatott betű tekintélye támogatja, az Országos Magyar Statisztikai Hivatal számos összefoglaló kiadványában a dualizmus korának egy-egy főbb szakaszára vagy egészére vonatkozó hosszú idősorokban az 1870-es évek adatai teljesen azonos értékű, minden megkülönböztetés nélküli tagként szerepelnek. Ezért az is érthető, hogy a szerzők más része – kisebb jelentőséget tulajdonítva az 1870-es évek adatai bizonytalanságának – kiemelkedő hangsúllyal méltatja azt az ugrásszerű fejlődést, amelyet az adatok az 1880-as években az előző évtizedhez képest mutatnak.

Nagy és utólag már szinte pótolhatatlan kár, hogy a Hivatal az 1890-es évek közepén, amikor az 1895. évi általános mezőgazdasági összeírás nagy táblás első kötetének bevezetőjében részletes tanulmányt szentelt az aratási statisztikánk fejlődésének áttekintésére, s ebben feltárta azokat a harcokat, amelyeket *Keleti* és munkatársai az 1870-es években a megbízhatóság megteremtéséért folytattak, nem korrigálta az 1870-es évek adatait, és nem nyújtott valamilyen konkrét számszerűsíthető támpontot a valóságtól való eltérés nagyságára. Pedig éppen ez a tanulmány mutatja be világosan, hogy az 1879. év szakaszhatár volt metodikai szempontból, és 1895-ben már negyedszázad adatsora kellő visszatekintési távlatot jelentett volna. Nem is szólva arról, hogy a kortársaknak olyan élő szakmai információik is voltak az 1870-es évek adatkiigazításának alátámasztására, amilyenekkel ma, 90 évvel később mi már nem rendelkezhetünk.

AZ IDŐSZAK ALAPADATAINAK ÁTTEKINTÉSE

Mindenekelőtt tekintsük át a szóban forgó két évtized legfontosabb alapadatait. A főbb szántóföldi termények termő- (learatott) területe, össz- és átlagtermése 1870-től a század végéig az 1. táblában található.

A fontosabb termények learatott területe
(Magyarország Horvát-

Időszak	Őszi búza	Őszi rozs	Két- szeres	Őszi árpa	Tavaszi árpa
				1. Termő (learatott)	
1870–1874. évek átlaga	1 870	1 225	262	34	847
1875–1879. évek átlaga	2 235	1 213	240	46	902
1880–1884. évek átlaga	2 386	1 054	203	52	903
1885–1889. évek átlaga	2 636	1 073	179	81	936
1890–1894. évek átlaga	2 938	1 069	150	86	953
1895–1899. évek átlaga	2 933	1 004	90	78	913
				Index: előző ötéves	
1870–1874. évek átlaga	.	.	.	.	.
1875–1879. évek átlaga	120	99	92	135	106
1880–1884. évek átlaga	107	87	85	135	100
1885–1889. évek átlaga	110	102	88	131	104
1890–1894. évek átlaga	111	100	84	106	102
1895–1899. évek átlaga	100	94	60	91	96
				2. Termésátlag	
1870–1874. évek átlaga	676	662	664	730	810
1875–1879. évek átlaga	781	687	689	708	757
1880–1884. évek átlaga	1 068	955	1 015	1 074	1 071
1885–1889. évek átlaga	1 168	946	1 048	1 109	984
1890–1894. évek átlaga	1 264	1 110	1 161	1 267	1 177
1895–1899. évek átlaga	1 184	1 069	1 074	1 289	1 195
				Index: előző ötéves	
1870–1874. évek átlaga	.	.	.	.	.
1875–1879. évek átlaga	116	104	104	97	93
1880–1884. évek átlaga	137	139	147	152	143
1885–1889. évek átlaga	109	99	103	103	91
1890–1894. évek átlaga	108	117	111	114	120
1895–1899. évek átlaga	94	96	93	102	102
				3. Termésmennyiség	
1870–1874. évek átlaga	1 265	811	174	25	687
1875–1879. évek átlaga	1 745	832	166	33	683
1880–1884. évek átlaga	2 548	1 007	206	67	975
1885–1889. évek átlaga	3 080	1 016	188	90	921
1890–1894. évek átlaga	3 713	1 179	174	110	1 121
1895–1899. évek átlaga	3 472	1 073	96	100	1 091
				Index: előző ötéves	
1870–1874. évek átlaga	.	.	.	.	.
1875–1879. évek átlaga	138	103	95	133	99
1880–1884. évek átlaga	146	121	124	203	143
1885–1889. évek átlaga	121	101	91	134	94
1890–1894. évek átlaga	121	116	93	122	122
1895–1899. évek átlaga	94	91	55	91	97

Forrás: A magyar korona országainak 1891. és 1892. évi mezőgazdasági termelése. Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam. VI. köt. Budapest. 1893.; A magyar korona országainak 1893. és 1894. évi mezőgazdasági termelése. Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam. XI. köt. Budapest. 1895.; A magyar korona

Az ötéves átlagokból jól kitűnik, hogy az egyes növények termőterülete a szántóföld terjeszkedésével és a vetésstruktúra ismert tendenciáival összhangban álta-

1. tábla

és terméseredménye öt éves átlagainak alakulása
(Szlavónország nélkül)

Zab	Kuko- rica	Burgo- nya	Cukor- répa	Takar- mány répa	Lucerna, lóhere, baltacim	Bükköny- keverék, mohar stb.	Rét és gyepszéna
terület (ezer hektár)							
1 003	1 500	360	19	44	120	133	2 418
1 070	1 811	418	25	54	165	128	2 709
992	1 847	385	35	70	185	175	2 640
1 040	1 884	427	40	102	246	227	2 599
992	2 021	447	76	133	298	270	2 565
942	2 092	452	73	150	378	325	3 095
időszak átlaga = 100							
107	121	116	132	123	138	96	112
93	102	92	140	130	112	137	97
105	102	111	114	146	133	130	98
95	107	105	190	130	121	119	99
95	104	101	96	113	127	120	121
(kilogramm/hektár)							
588	699	2 318	12 968	8 607	2 354	2 242	1 375
567	1 045	3 226	15 708	12 576	2 694	2 151	1 264
872	1 297	6 563	19 168	24 433	3 714	2 877	2 090
790	1 270	5 952	18 087	22 177	3 547	2 826	2 128
976	1 414	5 860	17 494	22 163	3 757	3 241	2 522
1 110	1 511	7 569	19 892	24 555	3 971	3 295	2 867
időszak átlaga = 100							
96	150	139	121	146	114	96	92
154	124	203	122	194	138	134	165
91	98	91	94	91	96	98	102
124	111	98	97	100	106	115	119
114	107	129	114	111	106	102	114
(ezer tonna)							
590	1 049	835	247	378	282	298	3 325
606	1 894	1 346	387	679	445	275	3 424
864	2 396	2 526	673	1 701	686	503	5 518
822	2 393	2 544	727	2 263	874	641	5 531
968	2 858	2 622	1 328	2 946	1 121	874	6 469
1 046	3 162	3 419	1 461	3 680	1 500	1 070	8 874
időszak átlaga = 100							
103	181	161	157	180	158	92	103
143	127	188	174	251	154	183	161
95	100	101	108	133	127	127	100
118	119	103	183	130	128	136	117
108	111	130	110	125	134	122	137

országainak mezőgazdasági statisztikája. Harmadik kötet: Mezőgazdasági termelés 1895. és 1896. évben. Budapest, 1897.; A magyar korona országainak 1901. évi mezőgazdasági termelése. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 4. köt. Budapest, 1903.

lában folyamatos jellegű, egyenletes ütemű változást mutat. Ugyanakkor a hektáronkénti termés (és természetesen ebből adódóan az össztermés nagysága is) egé-

szen sajátosan, meglepően rapszódikusan változott. E változás legjellegzetesebb tünetei a következők.

Az 1870-es évek első öt éves szakaszához képest a második öt éves szakaszban (1875–1879) az egész vetésterület közel 70 százalékát kitevő kalászosok hektáronkénti termésszínvonala szinte általánosan stagnál, csak a búzánál van érzékelhető szerény növekedés. Ugyanilyen szinten, illetve szint alatt maradás tapasztalható a szántóföldi szálas takarmányok és a réti széna hozamainál is. Ez a stagnálás annál meglepőbb, mert az 1878-as év az egész évtized legkiemelkedőbb éve volt, amelynek az 1875–1879-es szakasz színvonalát a szinte egyöntetűen gyöngye termésű előző öt évhez képest lényegesen meg kellett volna emelnie. Ezt azonban a következő 1879-es katasztrofálisan rossz év ellensúlyozta. Csak a kapásoknál jut érvényre az 1878-as rekordtermésű év hatása, így az előbb említett termékcsoportoktól eltérően a kukorica, a burgonya, a takarmányrépa átlaghozamainak színvonala az 1875–1879-es szakaszban 40–50 százalékkal meghaladta az előző öt évét.

Kiugróan éles fordulat következik be az 1880-as évek elején. Az 1880 és 1884 közti öt éves időszakban valamennyi terménynél hirtelen nagymértékű termésátlagnövekedés mutatkozik az előző öt éves szakaszhoz képest. Ennek mértéke a legtöbb terménynél 40–50 százalék körüli, de a burgonyánál és a takarmányrépánál 100, a réti szénánál is 65 százalék, csupán a kukoricánál és a cukorrépánál szerényebb (24, illetve 22 százalék az előző öt év viszonylag magas színvonala miatt).

A termésszintnek ilyen nagy mértékű változása egyik öt éves időszokról a másikra a későbbi időszakban egyáltalán nem tapasztalható, de még csak megközelítő mértékű sem. Az 1880-as évek második felében a terméshozamok stagnálnak, majd az 1890-es évek első felében jelentkezik ismét számottevő, de viszonylag szerényebb emelkedés az 1880-as évek második feléhez képest. Ennek mértéke azonban a termények többségénél alig valamivel haladja meg a 10 százalékot (de egyeseknél eléri a 20 százalékot). Az 1890-es évek második felében azután a növekedést ismét szinte általános stagnálás váltja fel.

A fő kérdés az, valószínűsíthető-e tényleges mértéknek az, hogy az 1870-es és 1880-as évek fordulóján két egymás utáni öt éves időszakban a fontos termények többségénél 40–50 százalékos hozamszint-növekedés következett be? Természetesen azt figyelembe kell vennünk, hogy abban az időben, az akkori agrotechnika mellett a termésszint évenkénti ingadozásai igen nagyok voltak, és lényegében teljesen az időjárás hatásait tükrözték. Ugyanakkor azonban az is régi tapasztalat, hogy egy öt éves időszakon belül az ingadozások többé-kevésbé kiegyenlítik egymást, tehát öt éves időszakok átlagszintjének összevetése már valamennyire az időjárás okozta ingadozásoktól megtisztított értéknek fogható fel. Ezt figyelembe véve a 40–50 százalékos hirtelen emelkedés feltűnő mértékűnek látszik.

Arra nézve, hogy ilyen nagy mértékű hozamszint-emelkedés egymás utáni évtizedek átlagai közt is csak rendkívül átütőerejű tényező hatására képzelhető el, igen tanulságos két főnövényünk, a búza és a kukorica átlaghozama alakulásának hosszú időszakos áttekintése, amelyet a 2. táblában mutatunk be. Eszerint 1871-től 1980-ig lezajlott 11 évtized során olyan nagyságú szintemelkedést egyik évtizedről a másikra, amekkorát az adatok az 1870-es évtizedhez képest az 1880-as évtizedben mutatnak, kizárólag a legutóbbi 1–2 évtizedben találunk, amikor a szocialista nagyüzemi termelési rendszer a tudomány és a technika korszerű vívmányainak tömegméretű alkalmazása révén viszonylag rövid idő alatt valóban kiemelkedő hozamszint-növekedést tudott elérni.

Ehhez hasonlítható jelentőségű, fordulatjellegű fejlődést előidézni képes tényezőt vagy jelenséget az 1870-es, 1880-as évtizedek fordulóján nem ismerünk. Egyál-

talán nem adódik semmilyen érdemi magyarázó ok az átlagtermések nagymértékű hirtelen emelkedésére.

2. tábla

A búza és a kukorica hektáronkénti termésének alakulása tízéves átlagokban

Év	Búza		Kukorica	
	Kilogramm/ hektár	Előző tíz év átlaga = 100	Kilogramm/ hektár	Előző tíz év átlaga = 100
1871–1880	720	.	920	.
1881–1890	1 160	161	1 120	133
1891–1900	1 220	105	1 500	123
1901–1910	1 200	98	1 490	99
1911–1920	1 140	95	1 500	101
1921–1930	1 290	113	1 500	100
1931–1940	1 370	106	1 870	125
1941–1950	1 250	91	1 530	82
1951–1960	1 480	118	2 190	143
1961–1970	2 170	147	2 920	133
1971–1980	3 690	170	4 500	154

Forrás: Mezőgazdasági adattár, I. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest. 1965.; Mezőgazdasági adattár, I. 1961–1976. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest. 1978.; Mezőgazdasági statisztikai évkönyv, 1981. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest. 1982.

Az agrotechnikában ez időszakban fordulatszerű változás nem következett be. A változások – mint például a veseke terjedése a faeke helyett, a cséplés gépesítésének előrehaladása – nem ugrásszerűen, hanem fokozatosan történtek. Folyamatosan haladt tovább a szántóvá alakítás – ha a mértéke az 1880-as években már mérséklődött is –, fokozatos volt az ugar csökkenése is. Az újonnan szántóvá alakított rétek, legelők földminősége átlagban gyengébb lehetett az 1880-as évek elején már, mint az előző időszakokban, hiszen a jobb földeket törték fel korábban.

Az istállótrágyázás terén is csak lassú terjedésről s nem valami fordulatszerű változásról beszélhetünk még az 1880-as évek elején. Az állattartás szintje és technológiája és a fajták is még lényegében a régiek. Csak az 1880-as évek közepétől kezdve indul meg erősebben az állattenyésztés átalakulása.

Nem ismeretes tehát semmi olyan átütő erejű, hirtelen változás sem az agrotechnikában, sem a termelés egész rendszerében, ami az 1870-es és 1880-as évek fordulóján történő kiugró mértékű hozamszint-növekedést akárcsak jelentős részben is magyarázni tudná.

Úgy tűnik, tehát, hogy csak egy magyarázat van: az, hogy az 1870-es évek hozamszintjei az 1880-as évekéhez és a későbbi időszakokéhoz képest sokkal nagyobb hiányosságot tartalmaznak, lényegesen alacsonyabbak a valóságosnál. Nehéz más magyarázatot találni például arra a körülményre, hogy az aratási statisztikák szerint az 1870-es évtizedben a gabonafélék (kalászosok) termése a 20 évvel korábbi, 1850–1853-as földadókataszterben kimutatott hozamszintnek csak a 70 százalékát érte el, s csak 1880 és 1884 között került volna ismét arra a nivóra, vagy haladta volna túl valamivel.

Ahhoz, hogy a vizsgált probléma tisztázásához s az előbbieken megfogalmazott kérdés megválaszolásához közelebb kerüljünk, vizsgálatunkat két fontos szem-

pont érvényesítésével végeztük. Egyrészt Keleti és munkatársai termésadatgyűjtési metodikájának és az 1870-es években történt fejlesztésének, alakításának pontos történetét és mozgató rugóit kell alaposan ismerni. Másrészt nem lehet megelégednünk az évtizedek átlagainak egymás mellé állításával, hanem a termelési adatok évenkénti részletességű elemzése szükséges, mégpedig oly módon, hogy a termést a felhasználással való szoros kapcsolatában kell értékelni.

AZ ADATGYŪJTÉS MÓDSZERE ÉS A TERMÉSEREDMÉNYEK

Az első alkalommal, az 1868. év aratási eredményeinek számbavételekor a felvétel csak a kenyérterményekre (búza kétszeres, rozs) terjedt ki a Magyarországot és Erdélyt magában foglaló országterületre (Horvát-Szlavónország és a Határvidék nélkül). Ténylegesen csak a vetésterületet írták össze, amelyet a közigazgatási hatóságok útján községenkénti feljegyzés alapján gyűjtöttek be, a termés mennyiségét a Hivatal számítás útján állapította meg részben a próbacséplési eredmények alapján, lényegében azonban egy szakértők által szerkesztett kulcstáblázat alapulvételével, amely a különböző minőségi fokozatoknak (jó, jó közép, közép, rossz közép stb.) megfelelő termésmennyiségeket tartalmazta. Az eredményeket a Hivatal még ugyanazon évben közzé is tette¹.

Ekkor még igen erős volt a reménykedés és a lelkesedés az első eredmények láttán, még nem volt sejthető az a nagy küzdelem, amelyet a hatóságok közönye miatt a későbbi felvételeknél meg kellett vívni. A kiadvány, amely az 1868. évi aratási eredményeket közli, a bevezető szövegében többek között még a következőket mondja:

„A helyhatóságok fényes tanújelét adták hazafiságuknak, és elismerésre méltó buzgósággal fogtak az adat-gyűjtéshez. És habár a kiszabott határidőt csak kevesen tarthatták be, a beküldött munkálatok részletessége és mondhatni lelkiismeretessége bőven kárpótolt a várakozásért, és az adatok Magyarország minden vidékéről begyűltek.

A statisztikai fölvételek eme legelső kísérlete bebizonyítja, hogy helyhatóságaink jóakaró közreműködése mellett hazai statisztikánk megalkotásához alapos reményünk lehet.

A termés minőségének meghatározásában az országos magyar gazdasági egyesület járt dicsérendő buzgósággal a statisztikai osztálynak kezére, nagyszerű és részletes kimutatást közölve a termés minőségéről, megyék és vidékek szerint.”²

Az 1868. évi vetésterület a kenyérterményekből elég reális képet mutatott az 1850–1853. évi ideiglenes földadókataszter adataival történő összevetésben, és jó valószínűséggel tükrözte az időközben bekövetkezett szerkezeti változásokat (a búzaterület időközben lényegesen megnőtt a kétszeres és a rozs rovására). A termésmennyiség megbecslése azonban már ingatagabb alapon történt. Erről „Az aratási statisztika fejlődése” c. tanulmány nagyon világos jellemzést ad:

„Minthogy a próbabecslések eredményei csak az ország egyes részeiből kerültek be, a termés mennyiségének megállapítására az országos magyar gazdasági egyesület véleménye alapján egy kulcs vétetett fel, mely szerint egy katasztrális hold búzavetés termése:

rossz	termés mellett	3–4 pozsonyi mérő	(1,84–2,46 hektoliter)
rossz közép	„ „	5–7 „ „	(3,07– 4,30 „)
közép	„ „	8–15 „ „	(4,92– 6,15 „)
jó közép	„ „	10–12 „ „	(6,15– 9,22 „)
jó	„ „	15–18 „ „	(9,22–11,07 „)
rendkívüli	„ „	20–24 „ „	(12,30–14,76 „)

E kulcs magában véve nem lett volna felhasználható, de az országos magyar gazdasági egyesület, közvetlenül az aratás előtt a vetések állásáról, aratás után pedig a termés mi-

¹ Hivatalos Statisztikai Közlemények I. évf. III. füzet. Pesten. 1868. 159–176. old.

² Hivatalos Statisztikai Közlemények I. évf. III. füzet. Pesten. 1868. 159. old.

nemüségéről az ország minden részéből jelentéseket gyűjtött, s azokat a statisztikai osztály rendelkezésére bocsátotta. . .

A községenként gyűjtött adatokból összeállítván az említett három kenyértermény bevetett területe, a fentebbi kulcs alapján a termés mennyisége is kiszámított. Az alkalmazott kulcs engedett ugyan némi kis latitude-öt a jobb és silányabb talajú megyékre nézve; de a termés minőségének megbecslése, tudniillik, hogy mi tekintessék rossz, rossz közép stb. termésnek, egészen az egyéni önkényre volt bízva; már pedig éppen itt a legellentétebb fel-fogások érvényesülhetnek. Egy azonban kétségtelen, hogy a gazdák túlnyomó többsége inkább hajlandó rosszabbnak, mint jobbnak mondani termését, s ha helyes is a kulcs, melyet a szakértő testület felállított, a tényleges termésnél, éppen ez okból, mégis kevesebbet konstatált ez első felvétel. Maga Keleti Károly, ki a felvétel eredményét a magyar tudományos akadémia által kiadott „Statisztikai és Nemzetgazdasági Közleményekben” ismertette, kiemeli ezt:

„A bevetett terület összegei eléggé megbízhatók; de a mit ez alapon a statisztikai osztály kiszámított, az a lehető legcsekélyebbre van véve, és csak évek során át folytatott hasonnemű fölvételek fogják a Magyarbirodalomra nézve az átlagos termés mennyiségét megbízhatóan kitüntethetni.”³

Keleti tehát egyrészt már világosan látta azt, hogy az eredmények igen alacsonyak, de kiemelte a számítás kísérleti jellegét, amelynek realitását majd a későbbi fölvételek lesznek hivatva lemérni.

A kísérleti jellegű számítás – figyelembe véve azt, hogy az 1868. év az előző évvel együtt a korabeli szakirodalom szerint, de az exportadatokból következtethetően is, az akkori időszak rekordtermésű évének számított – igen szerény eredményt adott. Egy kat. hold átlagos termése búzából 13,6, rozsból 12,7, kétszeresből 14,2 alsó-ausztriai mérőnek (1 mérő = 61,5 liter) adódott. Az 1868. év megyei aratási eredményeit vizsgálva kitűnik, hogy az Erdély nélkül vett Magyarország 52 megyéjének csak körülbelül egyharmadában minősült a búzatermés jónak (egy megye kitűnő), a másik egyharmadában jó középnek, a harmadik harmadában pedig „közep” minősítést kapott (egy része rossz közép, egy megye rossz). Az arányok Erdélyben még kedvezőtlenebbek. Ezek aligha lehettek a valóságos arányok egy rekordtermésű évben.

A hivatal közleményének bevezető szövege azonban – első eredményről lévén szó – még a megalégedettség és a megnyugvás hangján veszi tudomásul a számítás eredményeit, és inkább azt igyekszik bizonyítani, hogy az eredmények mérsékeltek, nem túlzottak:

„Hogy pedig ezek az adatok nem túlzottak az 1868-ki általában jónak ismert termésre nézve, igazolják a régi kataszteri adatok melyek szerint Magyarországon egy hold

búzavetésre	11,3–14,4,
kétszeresre	11,6–15,5,
rozsrá	9,1–16,3

pozsonyi mérő számítottatott átlagos középtermésül.”⁴

Az aratási statisztika fejlődését elemző tanulmány írója – igaz csaknem 30 év távlatából – már sokkal aggályosabb az eredményekkel szemben, sőt határozottan azon a véleményen van, hogy azok mélyen a valóság alatt maradnak:

„Mennyiségre 1868-ban országszerte jó búzatermésünk volt, s alig szenved kétséget, hogy a tényleges eredmény a kimutatottat jóval meghaladta (kiemelés tőlem: K. A.); de az utóbbi mégis aligha maradt el annyira, mint a következő években; nem említve a köztudomásúlag gyenge évek példátlanul alacsony termésátlagait, 1870-ben mennyiségre ismét jó búzatermésünk volt, a hivatalos adatok szerint mégis csak 10,79 hektolitert tett volna a hektáronkénti átlagos termés. Az a remény tehát, melyet Keleti a fentebb idézett sorokban kifejezett, ko-

³ A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Első kötet. Budapest. 1897. 7*. old.

⁴ Hivatalos Statisztikai Közlemények. I. évf. III. füzet. Pesten. 1868. 160. old.

rántsem teljesült, aratási statisztikánk adatai a későbbi években még megbízhatatlanabbak lettek, mint az első kísérlet alkalmával.”⁵ (Kiemelés tőlem: K. A.)

Majd a tanulmány írója így folytatja:

„Az adatgyűjtésnek ekkor már sok nehézséggel kellett küzdenie. Valamennyi megyéből még a területi adatokat sem lehetett hézagatlanul begyűjteni, s általában a megyék oly késedelmesen szolgáltatták vissza a kiküldött kérdőíveket, hogy a bevetett terület adatait, melyek gyűjtése még 1868. őszén megindult, csakis az 1869. év végén lehetett összesíteni. Hasonló nehézséggel járt a termés minőségére vonatkozó jelentések beszerzése. Eleinte erre a gazdasági egyesületek voltak kiszemelve, majd a statisztikai hivatal kültagjainak feladátává tétetett, de minthogy ezek, a hatóságok támogatása nélkül e megbízásban nem járhattak el, a jelentések megtétele utoljára is a törvényhatóságokra bízott. De a törvényhatóságokban többé már nem volt meg a készség és buzgalom, mint az első alkalommal. Az összes adatok csak 1870. november havában érkeztek be, s az 1869. évi aratás eredményét, az országos statisztikai hivatal . . . csak 1871-ben tehette közzé . . .

Azt a néhány kenyérterményt tekintve, melyet már az 1868. évi aratási statisztika is felölelt, már a bevetett területnél is látszik némi csökkenés, pedig nem valószínű, hogy két olyan bőtermésű év után, a minő 1867 és 1868 volt, gazdáink a gabonatermést megszorították volna. De még fogyatékosabbak voltak a termés mennyiségének kiszámítására szolgáló adatok. Az 1868-ban használt kulcs, a többi terményekre nézve is, a következőleg bővített ki:

Termény	Termett egy kat. holdon	Rossz	Rossz közép	Közép	Jó közép	Jó	Kitűnő
				termés mellett			
Őszi búza és tönköly	a. — ausztriai mérő	3—4	5— 7	8— 10	11— 12	13— 18	19-en felül
Tavaszi búza	„	2—3	4— 6	7— 9	10— 11	12— 17	18-on „
Kétszeres	„	4—6	7— 9	10— 12	13— 15	17— 20	20-on „
Rozs	„	5—7	7— 10	10— 12	13— 16	16— 20	21-en „
Árpa (őszi és tavaszi)	„	4—6	7— 9	10— 12	13— 18	19— 22	23-on „
Zab	„	4—6	7— 10	11— 13	14— 19	20— 23	24-en „
Kukoricza	„	5—7	8— 10	11— 13	14— 19	20— 23	24-en „
Repcze (őszi és tavaszi)	„	3—4	5— 7	8— 10	10— 12	13— 18	19—24
Burgonya	„	10—15	16— 20	21— 30	31— 50	51— 70	70-en felül
Köles	„	5—7	7— 10	10— 13	14— 16	17— 20	21-en „
Tatárka	„	3—4	5— 7	8— 10	10— 12	13— 18	19-en „
Répa	bécsi mázsá	25—50	51—100	101—150	151—200	201—300	300-on „

Az ily skála tulajdonképpen értékéről már fentebb szoltunk. Ha megközelítené is a valóságot, az eredményt könnyen meghamisíthatja a termés minőségéről beérkező adatok megbízhatatlansága. Így történt akkor is. Az 1869. évi aratás, igaz, nagyon közepesen ütött ki, de azért mégis a hivatalos statisztika által kimutatott eredmény minden valószínűség szerint túlságosan alacsony. Átszámítva az akkori mértékeket, a búza hektáronként átlagosan csak 8,18, a kétszeres 9,72, a rozs 10,90, az árpa 10,73, a zab 12,86 hektolitert adott volna.

Hogy ez nem lehet a valóságos eredmény, maga a statisztikai hivatal is jól tudta, sőt határozottan ki is jelentette a törvényhatóságokhoz intézett abban a köriratában, melylyel az 1871. évi aratás adatainak gyűjtését megindította: „Felvételeink részben gyarlók, a be- küldött adatok nagy részén meglátszik az adóztatástól való igazolatlan félelem, s szállítja alább mind a bevetett terület, mind pedig a termés minőségére vonatkozó számok értékét. Ezen, több helyen követett félszeg eljárásnak tulajdonítható, hogy az 1869. évi aratás kimutatott eredménye oly csekély, hogy a belfogyasztást sem lett volna képes fedezni, holott nemcsak hogy éhség nem uralkodott hazánkban, sőt több millió kenyértermény vitetett ki külföldre.”⁶ (Kiemelés tőlem: K. A.)

Tehát már itt a második év eredményeivel kapcsolatban — amikor első ízben nemcsak a kenyérgabonákra, hanem összesen 20 növényre terjedt ki a felvétel —

⁵ A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Első kötet. Budapest. 1897. 7*—8*. old.

⁶ A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Első kötet. Budapest. 1897. 8*—9*. old.

élesen kiütközött az a kedvezőtlen következmény, hogy bármennyire is kísérleti kalkulációnak szánták Keleti és munkatársai az 1868-as termésbecslést, a szóban megjelölt minőségi fokozatok kulcstáblázat alapján történő számszerűsítésével, elkerülhetetlenül, akarva nem akarva, pusztán létezésük által ezek az 1868. évi termésátlag adatok váltak a következő évek bázisává. Az még csak nehezítette a helyzetet, hogy az 1868 kiemelkedő termésű év volt, s utána 9 évig csak rosszabb és közte több nagyon rossz év következett. Azok a gazdák vagy megyék akik, illetve amelyek termésüket 1868-ban például még „jó közepes”-nek minősítették, a sokkal gyengébb 1869-es évben nyilvánvalóan legfeljebb „közepes” vagy bizonyára gyakran „rossz közepes” minősítéssel látták el, még akkor is, ha a tényleges termés nem is volt a valóságban annyival alacsonyabb az előző évhez képest.

S tulajdonképpen itt van az eredendő probléma. A bázisszint önmagától meghatározódott az 1868-as termésbecslés révén, méghozzá irreálisan alacsonyan, és minden további év eredményei ehhez az alacsony bázishoz mérve jelentek meg a számokban. Nagyon valószínű így, hogy az 1870-es évtized egyes évei egymáshoz képest relatíve hűen tükrözik a kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb terméseredményeket, de az abszolút mértékek mennyiségben kifejezve nagyon a valóságos szint alatt maradnak.

Az 1868-as átlagtermés-színvonal kalkulációjánál a Hivatal túl óvatosan járt el. A kulcstáblázat szerkesztésekor ugyanis az 1850–1853. évi ideiglenes földadókataszter által megállapított kat. holdankénti termésátlagokból indult ki, de lényegében az akkori skála alsó határainak értékeit s nem a középső átlag értékeit vette az 1868-ra alkalmazott skála középső értékének. Lényegében a fent közölt 1869-re kibővített skálára ugyanez vonatkozik. Úgy látszik, magasnak tartották az ideiglenes kataszter holdankénti középhozamait, amiből az következett, hogy az ideiglenes kataszter átlagadata az 1868-as, illetve 1869-es skálában már a „jó közép” kategóriának felel meg. Ezzel egy – a továbbiakban már visszafordíthatatlan – jelentős lefelé torzítás került a skálába, s ez a szint vált minden további összevetés bázisává.

Az 1869. évi aratási eredményekről szóló közlés bevezetőjéből világosan kitűnik, hogy az alkalmazott skála szerkesztéséhez kiindulásul az 1850–1853-as ideiglenes kataszter által megállapított átlagtermésadatok szolgáltak:

„Ezek szerint a magyar korona alatti országokban egy katastralis holdon a több évi termés átlag a következő:

Őszi búzából	9,9–14,4	a.a. mérő
Tavaszi	8,2–13,2	„
Kétszeresből	11,6–15,6	„
Rozsból	9,1–16,2	„
Árpából	10,7–17,5	„
Zabból	9,10–18,5	„
Kukoriczából	10,2–15,4	„
Repczéből	6,9–18,7	„
Lenből	1,10–14,1	„
Kenderből	9,9–	„
Burgonyából	19,8–63,9	„ „ ⁷

Ezek figyelembevételével alakult ki az 1869-re kibővített fent idézett kulcstáblázat. Az ideiglenes kataszter itt közölt adatainak határértékei tulajdonképpen az 1850–1853. évi legkedvezőtlenebb, illetve legkedvezőbb átlaghozamú közigazgatási kerületek átlagadatait jelentik (az alsó határértékek általában a Kassai kerület, a felsők túlnyomórészt a Szerb-Vajdaság és Temesi Bánság átlagai). Az ideiglenes kataszter tényleges országos átlagait a Horvát-Szlavónország és a Határőrvidék nélküli országterületre, a gabonafélékre vonatkozóan a 3. táblában tüntetjük fel. Egy-

⁷ Hivatalos Statisztikai Közlemények. IV. évf. I. füzet Pesten. 1871. 24. old.

úttal az 1869-re alkalmazott fent közölt skála „közép” kategóriájának szélső értékeiből adódó átlaggal mindjárt az összehasonlítást is bemutatjuk.

3. tábla

Összehasonlítás a gabonafélék átlaghozamairól

Gabona	Az ideiglenes kataszter átlaga*	Az 1869-es „közép” kategória átlaga*	Különbség az ideiglenes kataszter átlagához képest	
			kat. holdanként alsó-ausztriai mérő	százalék
Búza	12,91	9,00	-3,91	-30,3
Kétszeres	13,24	11,00	-2,24	-16,9
Rozs	10,73	11,00	+0,27	+ 0,3
Kenyérgabona	12,09**	9,85***	-2,24	-18,5
Árpa	13,65	11,00	-2,65	-19,4
Zab	12,68	12,00	-0,68	- 0,5
Kukorica	13,29	12,00	-1,29	- 9,7
Takarmánygabona	13,11**	11,74***	-1,37	-10,5
Gabona együtt	12,64**	10,71***	-1,93	-15,3

* Tafeln zur Statistik des Steuerwesens im Österreichischen Kaiserstate. (Wien. 1858.) adatai alapján.

** Az ideiglenes kataszter vetésterületi arányaival súlyozva.

*** Az 1869. év vetésterületi arányaival súlyozva.

A feltüntetett hat gabonaféle közül tehát csak a rozs és a zab kataszteri átlaga esik az 1869-es skála „közép” kategóriájának határai közé, a többiekénél a kataszteri átlag az 1869-es „jó közép” kategóriának felel meg. Az 1869-es „közép” kategória átlaga az ideiglenes kataszter átlagánál lényegesen, 1–4 mérővel, azaz 10–30 százalékkal alacsonyabb. A kenyérgabonák együttes kataszteri átlaga 12,1 mérő, az 1869-es skála „közép” kategóriájának átlaga ennél 2,2 mérővel kevesebb (9,9 mérő), a takarmánygabonáknál ez a lefelé való eltérés 1,4 mérő, a gabonákat együttesen véve pedig csaknem 2 mérő (1,9).

Ezeket az adatokat egymás mellett látva válik érthetővé, hogy az 1868-as rekordtermésű évben a kenyértermények együttes átlaghozama (búza, kétszeres és rozs) csak 13,3 mérő lett kat. holdanként, tehát mindössze 11 százalékkal több az 1850–1853. évi 12,1 mérős kat. holdankénti átlagnál, amelyet az akkori időszak átlagos normális év középterméseként határoztak meg.

Nem csodálható ezért, ha a gyengébb termésű 1869-es évben a búza termés-átlaga az ideiglenes kataszteri átlagnak csak a kétharmadát érte el, a következő jó termésű 1870-es évben pedig, szintén csak 82 százalékát. Jellemző a hozamszintek lefelé tendálására, hogy az 1870-es évben 25 százalékkal kisebb volt a termés-átlag kenyérgabonákból együttesen, mint 1868-ban, a kiviteli többlet mégis szinte azonos volt e két évben (1868-ban 1 113 000 tonna, 1870-ben 1 030 000 tonna). Az exportadatok a teljes magyar államterületre vonatkoznak (Horvát-Szlavónországot és a Határőrvidéket is figyelembe véve).

A hivatal 1870-ben az aratási adatgyűjtési rendszer tökéletesítése céljából jelentős változtatásokat vezetett be. A közigazgatási hatóságok segítése érdekében az ez évi aratási eredmények bevallására nem járásonként küldött egy-egy kérdőívet, hanem minden egyes község számára külön példányt. Az adatgyűjtésbe bevont növények száma pedig 24-re nőtt. Módszertani szempontból azonban az volt a lényeges újítás, hogy az aratás eredményeinek minőségi jellemzése mellett – első ízben – a kat. holdankénti termést mennyiségben (mérőben) is bekérték.

A helyzeten azonban ez már alig tudott változtatni, mert – mint említettük – az adatok megoldásánál a korábbi két évben kialakult alacsony szinthez való viszonyítás érvényesült. A legtöbb megye hanyagul fogta fel a terméssziszttikával kapcsolatos feladatokat, s a helyzet valószínűleg csak rosszabbodhatott a következő gyenge, sőt kimondottan rossz termésű években. Az 1871–1873. években évről évre gyengébb aratások követték egymást, a katasztrofálisan rossz termésű 1873 után 1874-ben kissé jobb termés következett, majd 1875-ben és 1876-ban folytatódott a silány termésű évek sorozata, s csak 1877 volt ismét kedvezőbb év.

A gyenge termésű években a beküldött aratási adatok a dolog természetéből adódóan még jobban alatta maradtak a valóságosoknak, mint a kissé jobb években. A hatóságok hanyagságát még csak fokozhatta az a körülmény is, hogy a Hivatal 1875-től – rendkívül megszorított költségvetése miatt – az adatok összegezését is kénytelen volt a megyékre hárítani. Az eredmények rendkívüli alacsonyságának tudatában a Hivatal olyan átütő jellegű új program kialakítását határozta el, amely az aratási statisztika valódiságát legalább elfogadhatóan képes biztosítani. Ez azonban a megyei szervek kikerülésével megoldhatatlan volt. Maga Keleti már egész indulatosan a nemzet ellen való bűnnek minősítette azt a nemtörődömséget, amellyel a hatóságok az aratási statisztikát kezelték. Beszéljen azonban erről ismét a Hivatal század végi szakírója:

„Azonban kimerítő utasítás, kérés, fenyegetés, mind nem használt semmit; az adatok sem pontosabban nem folytak be, sem jobbak nem voltak, mint korábban. A statisztikai hivatal maga hangoztatta, hogy az aratások kimutatott eredménye oly csekély, hogy semmi esetre sem felelhet meg a valóságnak, s 1877-ben felhívta a vármegyei gazdasági bizottságokat, vegyék komoly tanulmány tárgyává: miként lehetne jövőre a lehető leghelyesebb módon a mezőgazdasági termelésre vonatkozó adatokat gyűjteni s a gyűjtést és összeállításokat ellenőrizni? „Felkérem pedig a t. statisztikai bizottságot – úgymond a hivatal igazgatója említett köriratában –, hogy a kivitelre nézve folyó évi (1877.) december hó végéig javaslat alakban szíveskedjék nézetét őszintén előadni. Mert, hogy tovább is ily öntudatos ámtásban éljünk azt az ország egyik legfőbb érdeke elleni bűnnek tekintem, s épp ezért ezen abnormis helyzet megszüntetésére közreműködni a megye t. statisztikai bizottságát felhívom, kijelentvén egyszersmind azon meggyőződésemet, hogy erős akarattal és némi erélylyel a látszólagos nehézségek könnyen leküzdhetők.”⁸

Jellemző, hogy az idézett felkérésre 65 megyei bizottság közül csak 30 nyilvánított véleményt. A gyökeres reform mellett szavazók voltak kisebbségben, a többség az addigi rendszer fenntartása mellett volt azzal, hogy a megyei gazdasági bizottság hatékonyabban ellenőrizze a jövőben az aratási statisztikai adatok bevallását.

A reform megvalósítása tehát nehéz gondként nyomasztotta a Hivatalt, de abban reménykedett, hogy az 1878. évi aratási eredményeket már az új rendszerrel lehet begyűjteni. Az idő azonban elszaladt, és 1878-ra nézve a korábbtól eltérő – átmeneti – módszerre kényszerültek:

„Az aratási statisztikai adatgyűjtés ujjászervezésére irányuló törekvések nehéz vajúdása közepett az eddigi adatgyűjtés folytonossága megszakadt. Az idő haladt, de az új rendszer életbeléptetése reményében az 1878. évi aratás statisztikai fölvétele még mindig nem indult meg. A nagy késedelem folytán nem látszott célszerűnek visszatérni a korábbi alaphoz, és így az országos magyar kir. statisztikai hivatal 1879. márczius 7-én 719. szám alatt kelt köriratában értesítette a törvényhatóságokat, hogy az 1878. évi aratási statisztika ezúttal nem fog a törvényhatóságok útján fölvétetni, hanem a hivatal a bevetett területet az eddigi évek átlaga szerint kiszámítván, a terméssziszttikát közvetlenül az állandó gazdasági tudósítóktól szerzi be.”⁹

⁸ A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Első kötet. Budapest. 1897. 12*. old.

⁹ A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Első kötet. Budapest. 1897. 13*. old.

Tehát ismét egy eltérő módszer került alkalmazásra éppen az 1870-es évtized egyetlen rekordtermésű évében, s lényegileg számított eredményekről van szó, amelyeket a hatósági bevalláson alapuló előző évek adataival nehéz összevetni. Aligha alaptalan az a gyanunk, hogy a közigazgatási hatóságok útján történő begyűjtés esetén 1878-ban a hozamok nem lettek volna ennyire kimagaslók.

Az igazi fordulatot az aratási statisztika minőségében az 1879. év jelentette. E nagy változás lényege az, hogy a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium 1878-ban megerősítette – a tulajdonképpen már gyérszámban 1874-től létező – gazdasági tudósítói apparátust, kimondva, hogy minden járásban legyen egy tudósító, s a termésátlagok adatainak jelentését a továbbiakban ezek teljesítették, csak a vetésterületi adatok szolgáltatása maradt a közigazgatási hatóságok kötelezettsége.

A már többször idézett forrás szerzője e fontos választóvonalat a következőképpen jellemzi:

„1879-től kezdve aratási statisztikánk belezökkent abba a kerékvágásba, melyen évtizedekig irányváltogatás nélkül haladt. A bevetett terület adatait a községi előljáróságok szolgáltatták a tavaszi vetés befejezése után (az utasítás szerint legkésőbb május 15-dikéig). Az országos statisztikai hivatal ezeket az adatokat összeállította s járásonként megszorozva a területet az állandó gazdasági tudósítók által beszolgáltatót termés átlagokkal kiszámította a termés eredményét.”¹⁰

A változásnak tehát fontos részesei, mintegy letéteményesei lettek a gazdasági tudósítók. A kép teljessége érdekében érdemes idézni mit mond szerepükről a szakíró:

„A mint fentebb kiemeltük, aratási statisztikánkban tekintélyes szerepük van az állandó gazdasági tudósítóknak. E fontos intézménnyel tehát, melyet jövőre sem mellőzhetünk, szükségesnek látszik kissé részletesebben megismertetni az olvasót.

A volt földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium az állandó gazdasági tudósítói intézményt 1874. május 4-én 7920. sz. alatt kelt rendeletével léptette életbe. A közigazgatási hatóságok levelezőlapokon már korábban is tettek időközönként jelentést a vetések állásáról, de e jelentések sem elég pontosak nem voltak, sem kellő időben nem folytak be; a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium tehát idézett rendeletével felhívta a törvényhatóságokat, hogy a megye különböző vidékein kérjenek föl négy-öt tekintélyesebb gazdát a gazdasági tudósítói tiszt elvállalására, kik a minisztériumtól hozzájuk közvetlenül érkező felhívások értelmében szintén közvetlenül terjeszszék fel tudósításaikat járásuk gazdasági viszonyairól, a rendelkezésükre bocsátott portómentes nyomtatványokon.

Az állandó tudósítók jelentéseit a minisztérium a hivatalos lapban és más olvasottabb lapokban tette közzé. De e jelentések időfolytán mind gyérebben érkeztek, a mint a tudósítók sorai részint halálozás, részint lemondás következtében egyre ritkultak, nem is említve, hogy az 1876. évi XXXIII. t.-cz. alapján végrehajtott új megyei beosztás egészen felforgatta az addigi kereteket. A tudósítók száma, mely eleinte egy-egy megyében négy-ötre határozott, különben sem látszott elégségesnek, a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium tehát 1878. szept. 10-én 21.225. szám alatt kelt rendeletével az egész intézményt új alapokra fektette, s elvül kimondta, hogy minden járásban legalább is egy gazdasági tudósító legyen, ki mint gazdasággal foglalkozó s kellő műveltséggel bíró egyén az illető járás gazdasági viszonyait alaposan ismeri, s azokról kellő felvilágosítást nyújthat. Ez állás tisztán nobile officium, már az idézett körrendelet is kiemelte, hogy csak oly egyének szólíthatók fel betöltésére, kik feladatuknak tisztán a közügy iránti buzgóságból, minden javadalom nélkül képesek megfelelni.”¹¹

„Kimerítően ismertettük az állandó gazdasági tudósítói intézményt, ezzel is jelezni kívánván a fontosságot, mellyel mezőgazdasági statisztikánk szempontjából bír. Ismerve a legyőzhetetlennek látszó nehézségeket, melyekbe az évi termés adatainak közvetlen gyűjtése ütközik, alig képzelhetünk szervezetet, mely a termés-átlagok megbecslésére alkalmasabb volna.

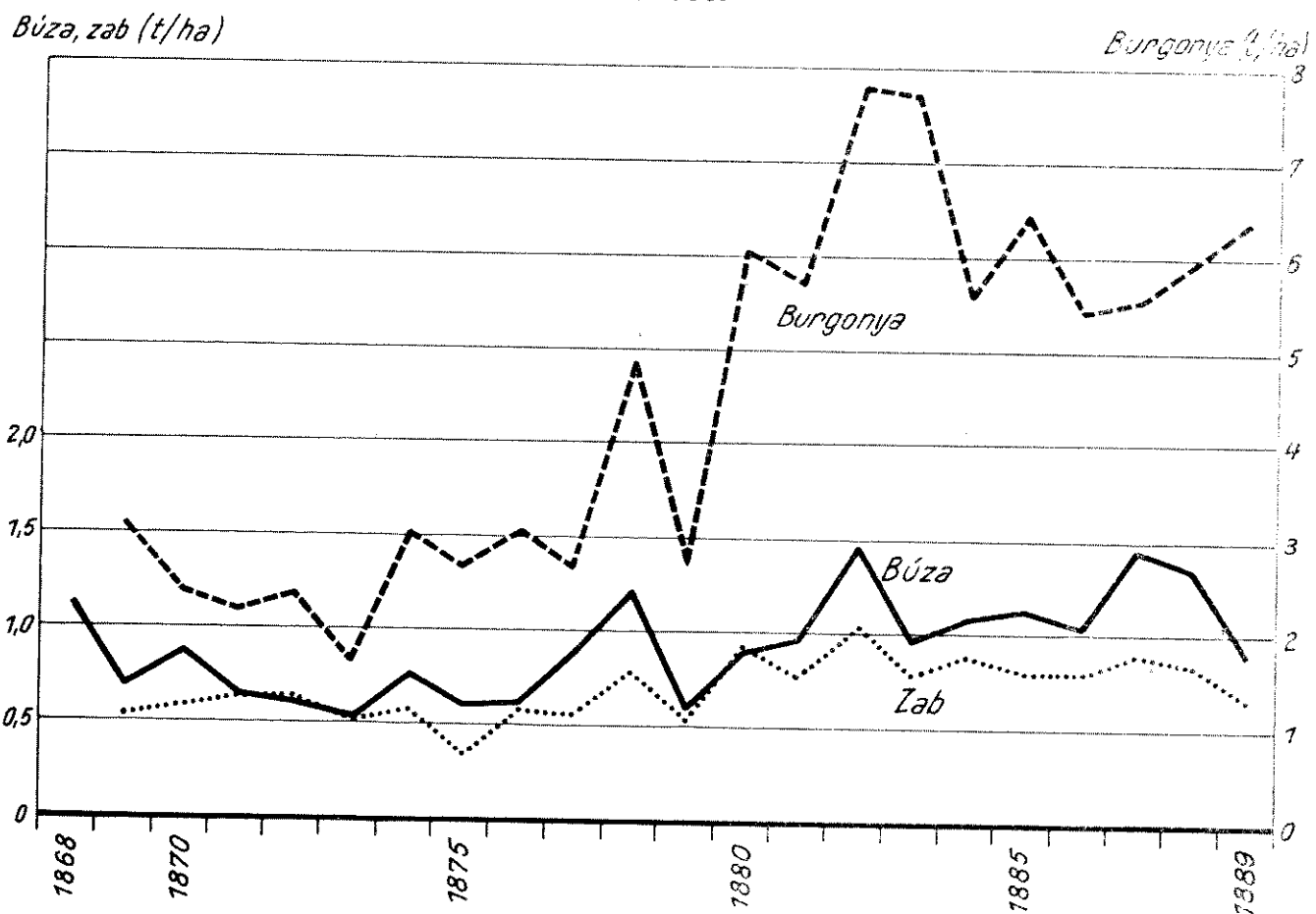
¹⁰ A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Első kötet. Budapest. 1897. 13*. old.

¹¹ A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Első kötet. Budapest. 1897. 14*. old.

Ezzel azonban távolról sem akarjuk azt mondani, hogy az intézmény a tökélynek oly fokán áll, a mely kizárja, vagy legalább is fölöslegessé teszi a továbbfejlesztést. Eddigi tapasztalataink az ellenkezőt bizonyítják. Az átlagtermésekről szóló jelentések nem csekély része évről-évre magán viseli a valószínűtlenség bélyegét, számos terményről pedig igen sok járásból egyáltalán nem érkeznek jelentések. Világos bizonyítéka ez annak, hogy a gazdasági tudósítók egy része nem fogja föl kellő komolysággal feladatát. Szükség volna tehát új, részben megbízhatóbb elemekkel frissíteni föl; a gazdasági egyesületek és megyei gazdasági bizottságok útján pedig, sőt a központ közvetlen érintkezése által is, nagyobb érdeklődést, erősebb közszellemet ébreszteni.”¹²

Az 1870-es es 1880-as évek fordulóján életbe lépett adatgyűjtési rendszer maradt azután érvényben lényegében a dualizmus egész időszakában. 1913-ban annyi változás történt, hogy ettől az évtől a 100 kat. holdnál nagyobb területű gazdaságok tulajdonosai egyéni bevallás útján voltak kötelesek az adatokat szolgáltatni, a kisebb gazdaságokra nézve a rendszer változatlan maradt. A szántóföldi növénytermelés megfigyelési köre is lényegesen kibővült időközben, 1895-től sokkal részletesebbé vált (például melléktermények, másodtermények megfigyelése), ez azonban az adatgyűjtés módszerét szintén nem érintette.

1. ábra. Néhány fontosabb termény hektáronkénti átlagos termése, 1868–1889*

* Magyarország Horvát-Szlavónország nélkül.

Az 1880-as évektől kezdődően tehát már megbízhatóbb, s azonos módszerrel begyűjtött adatokat tartalmazó, megközelítőleg azonos megbízhatóságú időszorral rendelkezünk a növénytermelés termelési eredményeiről. Azt, hogy mennyire jelentős időbeli határt képezett a két évtized fordulója, beszédesen illusztrálja néhány szántóföldi főbb termény – a búza, a zab és a burgonya – termésátlagának 22 éves sora. (Lásd az 1. ábrát.)

¹² A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Első kötet. Budapest. 1897. 14*. old.

A TERMÉS FELHASZNÁLÁSÁNAK ALAKULÁSA

Ha a korabeli körülmények adta lehetőségeket, feltételeket igyekszünk átérezni, csak hálásak lehetünk, hogy Keleti és munkatársai a rájuk nehezedő nyomás ellenére sem adták fel a harcot, s bár tíz évig tartó keserves küzdelem árán, de végül elérték egy megbízhatóbb alapon nyugvó aratási statisztikai rendszer érvényre jutását 1879-től.

Számunkra, a történeti adatsorok felhasználói számára már most az a fontos kérdés, vajon az a jelentős torzulás, amely az adatgyűjtési rendszer működési hiányosságai miatt az 1870-es évek aratási eredményeiben jelentkezik, milyen mértékű eltérést okoz attól a megbízhatósági foktól, amellyel az 1880-as évek elejétől az új, jobb felvételi rendszer mellett számolhatunk.

A válasz csak sokoldalú kontrollt képező részletes számítások útján közelíthető meg. Néhány alapvető támpont minden esetre adódik. Egyrészt rendelkezésre állnak az 1870-es éveket követő 1880-as évtized már megbízható évenkénti termésadatai, e mellett 1881-től megindult – az 1875 óta megszakadt – új, tökéletesebb rendszerű külforgalmi statisztika. Ugyancsak erre az évtizedre készül el az ország *élelmezési viszonyairól, szokásairól* szóló rendkívül értékes mű (66) szintén Keleti szerkesztésében. Másrészt az 1870-es évek adatainak a megelőző időszak viszonyai-val való összevetése szempontjából igen értékes forrás az 1850–1853. évi ideiglenes földadókataszter adatanyaga. Ezt a forrást – amint arra néhány évvel ezelőtt egy tanulmányban részletesen rámutattunk¹³, az agrártörténeti szakirodalom még ma is érdemén alul kezeli, pedig ez a XIX. sz. első használható adatforrása, amely teljes körű képet nyújt a századközép agrártermelési struktúrájáról és színvonaláról.

Időben nézve tehát van mivel összevetni az 1870-es évek adatait a korábbi és későbbi időszakból egyaránt. Ami pedig a vizsgálat tartalmi részét illeti – ha valamennyire is elfogadható következtetésig akarunk eljutni –, nem kerülhető el, hogy lényegében komplett felhasználási mérleget készítsünk, méghozzá évenkénti részletességben az 1870-es és 1880-as évekre egyaránt. Így nyerhetünk csak kellő áttekintési és összevetési alapot. Csak a termelő felhasználásra, a külföldi értékesítésre és az ipari feldolgozásra került termékvolumen ismeretében mérhető fel a belföldi fogyasztásra maradt mennyiség, és ennek alapján ítélni lehet meg, milyen volt a lehetséges fogyasztási, élelmezési szint.

Ezt a számítást legfontosabb terményeinkre, a gabonafélékre végeztük el (ezek a vetésterületnek körülbelül 80 százalékát foglalták el ez időben). Az eredményeket a 4. tábla tartalmazza. A számítás menete és a táblában szereplő fogalmak és adatok pontos értelmezése némi magyarázatot igényel.

Alapkövetelményként vettük, hogy az összes összehasonlított adatnak azonos országterületre kell vonatkoznia, ahol ez a követelmény nem állt fenn, becsléssel teremtettük meg.

A külforgalmi adatok értelemszerűen az egész magyar államterületre vonatkoznak, így már csak ezért is valamennyi egyéb adatot a Horvát-Szlavónországgal együttes országterületre számítottuk. A termő- (learatott) terület és a termés mennyiség növényenkénti adatai Horvát-Szlavónországra azonban csak 1885-től kezdődően állnak rendelkezésre. Az 1868–1884. évekre ezért az 1885–1889-es ötéves időszak arányai alapján az adatokat Horvát-Szlavónországgal kiegészítettük (ez a főtermények többségénél változóan 5–16 százalékos növelést jelentett). Emellett a volt Bánáti határőrvidék (3 bánáti ezred és a titeli csajkás kerület területe) csak 1873-ban került polgárosításra, és Magyarország adataiban csak ettől szerepel.

¹³ *Statisztikai Szemle*. 1979. évi 12. sz. 1185–1201. old.

A
TELEKADÓ ÉS KATASTER

KÖZGAZDASÁGI ÉS STATISZTIKAI SZEMPONTBÓL.

A FÖLDMÍVELÉS-, IPAR- ÉS KERESKEDELEMÜGYI MAGYAR
KIR. MINISTER MEGBIZÁSÁBÓL

HIVATALOS FORRÁSOK NYOMÁN

IRTA

KELETI KÁROLY,

A STATISZTIKAI SZAKOSZTÁLY VEZETŐJE,
M. TUD. AKADÉMIAI LEV. TAG.

TÉRKÉPPEL.

ORSZÁGOS MAGYAR KIR.
STATISZTIKAI HIVATAL

PEST.

NYOMATOTT EMICH GUSZTÁV M. AKAD. NYOMDÁSNÁL.

1868.

*Az 1850–1853. évi ideiglenes kataszter adatait
értékelő mű címlapja*

4. tábla

A gabonatermelés és -felhasználás az 1870-es és az 1880-as években
(Horvát-Szlavónországgal együtt)

Időszak, év	Termő- (learatott) terület (ezer hektár)	Termés	Vetőmag- szükséglet	Ipari feldolgo- zásra	Kiviteli többlet (júliustól a következő év júniusáig)		Marad fogyasz- tásra (ezer tonna)
		ezer tonna				a termés százaléká- ban	
Kenyérgabona (búza, kétszeres, rozs)							
1850–1853 (id. kataszter)	2934	2777,2	506,8	—	190,0	3,6	2080,4
1868	4223	4416,3	748,1	—	1112,9	25,2	2555,3
1869	4261	2968,3	696,3	—	599,2	20,2	1672,8
1870	3968	3295,9	673,8	—	1029,7	31,2	1592,4
1871	3849	2612,4	694,3	—	433,0	16,6	1485,1
1872	3958	2355,1	707,3	—	323,9	13,8	1323,9
1873	4034	1774,7	693,3	—	236,2	13,3	845,2
1874	3947	2933,8	719,5	—	538,2	18,3	1676,1
1875	4092	2413,2	734,3	—	451,2	18,7	1228,1
1876	4175	2298,2	748,5	—	500,0	21,8	1049,7
1877	4255	3437,1	778,7	—	800,0	23,3	1858,4
1878	4428	4777,4	746,8	—	1100,0	23,0	2930,6
1879	4240	2322,4	712,3	—	450,0	19,4	1160,1
1870–1879 át- laga	4095	2822,1	720,9	—	586,2	19,9	1515,0
1880	4038	3401,9	734,3	—	600,0	17,6	2067,6
1881	4158	3854,0	726,3	—	593,4	15,4	2534,3
1882	4114	5452,8	747,2	—	1332,7	24,4	3372,9
1883	4229	3893,6	778,1	—	885,5	22,7	2230,0
1884	4157	4484,3	775,5	—	978,9	21,8	2729,9
1885	4388	4610,5	778,0	—	1144,6	24,8	2687,9
1886	4401	4193,6	782,3	—	1058,1	25,2	2353,2
1887	4424	5761,9	777,6	—	1402,2	24,3	3582,1
1888	4396	5243,2	799,4	—	1616,4	30,8	2827,4
1889	4513	3859,4	810,5	—	1116,2	28,9	1932,7
1880–1889 át- laga	4282	4475,5	770,9	—	1072,8	23,6	2631,8
Árpa							
1850–1853 (id. kataszter)	663	606,2	103,7	32,6	40,0	2,0	429,9
1868	848	695,5	132,3	35,7	175,8	25,3	351,7
1869	848	564,6	135,6	32,1	72,7	12,9	324,2
1870	869	743,0	145,8	37,8	153,0	20,6	406,4
1871	935	818,0	148,0	40,4	140,6	17,2	489,0
1872	949	716,8	150,2	37,7	133,1	18,6	395,8
1873	963	654,9	157,7	36,2	138,3	21,1	322,7
1874	1011	823,5	151,2	41,6	148,9	18,1	481,8
1875	969	503,3	153,0	32,4	159,4	31,7	158,5
1876	981	735,3	154,9	39,7	168,0	22,8	372,7
1877	993	803,3	166,5	42,1	188,0	23,4	406,7
1878	1067	1105,3	163,6	51,5	172,0	15,6	718,2
1879	1049	610,8	162,7	37,0	128,0	21,0	283,1
1870–1879 át- laga	979	751,4	155,4	39,6	152,9	21,0	403,5
1880	1043	1182,4	152,1	54,3	220,0	18,6	756,0
1881	975	938,1	161,5	46,9	117,2	12,5	612,5
1882	1035	1330,1	161,7	58,7	340,9	25,6	768,8
1883	1037	924,5	165,3	46,5	134,4	14,5	578,3

(A tábla folytatása a következő oldalon.)

(Folytatás.)

Időszak, év	Termő- (learatott) terület (ezer hektár)	Termés	Vetőmag- szükséglet	Ipari feldolgo- zásra	Kiviteli többlet (júliustól a következő év júniusáig)		Marad fogyasz- tásra (ezer tonna)
					ezer tonna		
1884	1060	1091,4	174,1	51,5	264,4	24,2	601,4
1885	1116	1263,8	173,7	56,7	339,3	26,8	694,1
1886	1113	896,4	167,3	45,7	202,5	22,6	480,9
1887	1072	1286,8	163,5	57,4	326,4	25,4	739,5
1888	1048	1050,1	167,0	50,3	330,5	31,5	502,3
1889	1071	806,8	167,5	43,0	205,7	25,5	390,6
1880–1889 át- laga	1057	1077,0	165,4	51,1	248,1	22,7	612,4
Zab							
1850–1853 (id. kataszter)	1415	829,6	184,4	—	30,0	—	615,2
1868	—	659,8	129,7	—	200,4	30,4	329,7
1869	997	518,1	136,9	—	126,1	24,3	255,1
1870	1053	601,9	141,7	—	97,1	16,1	363,1
1871	1090	664,7	150,4	—	95,1	14,3	419,2
1872	1157	719,0	146,8	—	121,6	16,9	450,6
1873	1129	573,9	150,3	—	138,8	24,2	284,8
1874	1156	647,9	141,1	—	140,2	21,6	366,6
1875	1086	361,5	148,5	—	119,1	32,9	93,9
1876	1142	639,8	155,9	—	120,0	18,8	363,9
1877	1199	652,8	165,6	—	132,0	20,2	355,2
1878	1274	979,2	156,1	—	134,0	13,7	689,1
1879	1201	622,6	145,9	—	106,0	17,0	370,7
1870–1879 át- laga	1149	646,3	150,2	—	120,4	19,6	375,7
1880	1122	1003,5	137,0	—	100,0	10,0	766,5
1881	1054	778,1	143,2	—	60,5	7,8	574,4
1882	1102	1098,5	142,3	—	110,1	10,0	846,1
1883	1095	832,6	142,6	—	78,9	9,5	611,1
1884	1097	929,1	149,5	—	97,2	10,5	682,4
1885	1150	898,7	151,3	—	106,5	11,9	640,9
1886	1164	907,0	150,3	—	72,2	8,0	684,5
1887	1156	996,4	149,7	—	89,0	8,9	757,7
1888	1152	913,2	145,0	—	106,7	11,7	661,5
1889	1116	698,2	141,6	—	77,8	11,1	478,8
1880–1889 át- laga	1121	905,5	145,3	—	89,9	9,9	670,3
Kukorica							
1850–1853 (id. kataszter)	1458	1529,0	50,6	76,5	30,0	—	1371,9
1868	—	1553,9	61,6	77,7	261,5	16,8	1153,1
1869	1759	1593,2	65,1	79,7	114,4	7,2	1334,0
1870	1861	1965,7	61,3	98,3	91,2	4,6	1714,9
1871	1752	1110,1	64,8	55,5	15,0	1,4	974,8
1872	1850	1611,8	62,7	80,6	—10,3	—0,6	1478,8
1873	1791	1008,8	65,5	50,4	—15,8	—1,6	908,7
1874	1870	626,6	72,1	31,3	87,5	1,4	435,7
1875	2060	2300,6	72,0	115,0	175,0	7,6	1938,6
1876	2057	1893,0	71,9	94,7	85,0	4,5	1641,4
1877	2053	1574,2	77,3	78,7	115,0	7,3	1303,2
1878	2210	2987,5	76,6	149,0	110,0	3,7	2651,9

(A tábla folytatása a következő oldalon.)

(Folytatás.)

Időszak, év	Termő- (learatott) terület (ezer hektár)	Termés	Vetőmag- szükséglet	Ipari feldolgo- zásra	Kiviteli többlet (júliustól a következő év júniusáig)		Marad fogyasz- tásra (ezer tonna)
					ezer tonna		
1879	2188	1915,6	76,2	95,8	60,0	3,1	1683,6
1870–1879 át- laga	1969	1699,3	70,0	84,9	71,3	3,1	1473,1
1880	2178	2868,6	73,3	143,4	80,0	2,8	2571,9
1881	2096	2379,0	77,4	118,9	–26,4	–1,1	2209,1
1882	2210	3122,8	74,5	156,1	96,1	3,1	2796,1
1883	2129	2533,5	75,8	126,7	50,2	2,0	2280,8
1884	2166	2632,8	76,4	131,6	– 4,2	–0,2	2429,0
1885	2183	3094,7	77,9	154,7	84,4	2,7	2777,7
1886	2227	2508,4	74,9	125,4	81,7	3,3	2221,4
1887	2141	2170,3	76,5	108,5	88,0	4,1	1897,3
1888	2185	2786,8	79,1	139,3	159,5	5,7	2408,9
1889	2261	2952,0	79,2	147,6	201,7	6,8	2523,5
1880–1889. át- laga	2178	2704,9	76,5	135,2	81,1	2,3	2412,1

Forrás. A termőterületre és a termésre, az 1850–1853. évekre: Tafeln zur Statistik des Steuerwesens im Osterreichischen Kaiserstate. Wien. 1858; az 1868–1869. évekre: Hivatalos Statisztikai Közlemények. IV. évf. 1. füzet. Pesten. 1871.; Dr. F. X. Neumann: Die ernten und der Wohlstand im Osterreich–Ungarn. Berlin. 1874.; az 1870–1889. évekre: A magyar korona országainak 1893. és 1894. évi mezőgazdasági termelése. Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam. XI. köt. Budapest. 1895. – A kivitelre, az 1868–1875. évekre: Hivatalos Statisztikai Közlemények. I–VII. évf. Pest, illetve Budapest, 1868–1875.; Magyar statisztikai évkönyv, 1873–1875.; az 1881–1889. évekre: Magyarország áruforgalma Ausztriával és más országokkal – X. évf. Budapest. 1883–1891.

Ez a mintegy félmillió kat. holdat jelentő szántóterület nem elhanyagolható (a búza 4, a kukorica 9 százaléka itt termett), ezért az 1901. évi vetésterület és termésarányok alapján (csak ebből az egy évből állnak rendelkezésre megbízható területi elhatárolást lehetővé tevő járási részletességű adatok a főbb terményekre) Magyarország területéhez hozzábecsültük. A termésre vonatkozó adatok az egész időszakra eredetileg űrmértékben szerepelnek (mérő, illetve hektoliter), ezeket egységesen a következő szorzószámok alapján számítottuk át: 1 hektoliter súlya kilogrammban: búza 77, kétszeres 73, rozs 71, árpa 63, zab 43, kukorica 73.

Az adott évre feltüntetett vetőmagszükségletet egységesen a következő évi termő- (learatott) terület alapján vettük számításba, mégpedig hektáronként a következő átlagmennyiségekkel: búza 182, kétszeres 174, rozs 165, árpa 156, zab 130, kukorica 35 kilogramm. (Ezek kat. holdra vonatkoztatva sorrendben a következő értékeknek felelnek meg: 105, 100, 95, 90, 75, 20 kilogramm.)

Ipari feldolgozást csak árpából és kukoricából vettünk számításba. A korabeli sörtermelési adatok alapján egy hektoliter sörhöz 33 kilogramm árpaszükséglettel számoltunk, ezenkívül szeszgyártásra az árpatermés 3 százalékát vettük figyelembe, szesz- és keményítőgyártásra a kukoricatermés 5 százalékát állítottuk be.

Külön jelentős kérdés a nettó export mennyiségének megállapítása, ami az adott év aratási eredményeiből a fogyasztásra felhasználható részt jelentősen befolyásolja. Ennek figyelembevétele Magyarország esetében különösen fontos, hiszen közzismert, hogy hazánk az 1860-as évek végére jelentős európai gabonaexportőr országgá vált.

A vizsgálatunk során végzett számítások arról győztek meg bennünket, hogy ha az egyes évek termése mellé ugyanezen naptári évek exportját rendeljük, értel-

mezhetetlen, torz adatokat kapunk, amelyek nem képesek kifejezni azt, ami a célunk, tudniillik, hogy valamely év terméséből a következő aratásig mennyi ment külföldre, és így mi maradhatott belföldi fogyasztásra. Erre csak olyan számítással kapunk gyakorlatilag pontos választ, ha az adott év termésével az illető év második félévében és a következő naptári év első félévében exportált mennyiségek összegét állítjuk szembe. A kiviteli többlet adatait egységesen ezzel a „keresztéves” eljárással vettük számba. A kenyérgabonáknál is eredetileg féleségenként részletezett adatokból indultunk ki. Az exportált szemtermés mellett a liszt és a korpa külforgalmát is figyelembe vettük, és gabonára számítottuk át a szakirodalomban szokásos szorzószámokkal (100 kilogramm liszt = 130 kilogramm búza, 100 kilogramm korpa = 20 kilogramm búza). Megjegyezzük még, hogy az árpakivitel adatai a maláta-kivitel is tartalmazzák.

Annak érzékeltetésére, hogy mennyire nem várható a naptári év termésének ugyanazon naptári évi exportjával való összevetésétől használható eredmény, tanulságos példaként szolgálnak a kenyérgabona-külforgalom következő, egymás utáni négy évre vonatkozó adatai.

5. tábla

A kenyérgabona külforgalma az 1868–1871. években

Év	Termés	Kiviteli többlet				A vetőmag és a kiviteli többlet levonása után fogyasztásra marad (egy főre, kilogramm)	
		a naptári évben (a)	az év második és a következő év első felében	a termés százalékában		(a)	(b)
				ezer tonna	(a)		
1868	4416,3	1071,1	1112,9	24,3	25,2	169	166
1869	2968,3	907,3	599,2	30,6	20,2	88	109
1870	3295,9	745,5	1029,7	22,6	31,2	121	102
1871	2612,4	912,6	433,0	34,9	16,6	64	95

Forrás: lásd a 4. táblánál.

A naptári évre számított kiviteli többlet (az (a) változat) szinte pontosan ellentétes alakulást mutat a termés nagyságának változásával. Az előző évhez képest 1869-ben a termés jelentősen lezuhant, az exporttöbblet mégis alig csökkent, a lényegesen jobb termésű 1870-ben viszont sokkal kisebb kiviteli többlet mutatkozik, a legrosszabb termésű 1871-ben pedig az exporttöbblet feltűnően nagy, nem sokkal marad el a kiemelkedő termésű 1868-tól. Ugyanezt tükrözik az exporthányad mutatói is.

Az egyes évek második felére és a következő év első felére számított kiviteli többlet (a (b) változat) viszont teljesen hűen követi az egymás utáni évek termés-nagyságának változását, s reálisan kiegyenlítettebbek az egy főre maradó fogyasztás mutatói is, nem ugrálnak olyan rapszódikusan, mint a naptári év kiviteli többletével való számításnál.

A naptári évre számított kiviteli többlet tehát az adott év termésével semmilyen összefüggést nem mutat, sőt a kettő közötti kapcsolatot irreálisan eltorzítja, míg a keresztéves számítás esetén igen szoros pozitív korreláció van a kettő között. Az 1881–1890. évekre ez a korreláció $r = +0,86$ értéket adott, míg a naptári évvel történő számítás esetén nagyon laza a kapcsolat, $r = +0,53$.

A keresztéves számítás szerinti igen szoros pozitív korreláció ($r = +0,86$) egyébként logikusan következik abból, hogy ha jó termésű évet rossz termésű követ, a jó termésből még a következő év első felére is jelentős kivitel esik, gyakran sokkal több, mint a rossz aratás után a második félévben exportált mennyiség, és ez a körülmény a rossz termésű év naptári évre számított kiviteli egyenlegét az évi alacsony terméshez képest irreálisan megnöveli. (Többéves átlag esetén a kétféle számítás közötti különbség természetesen majdnem eltűnik. Az 1882–1890. évek átlagában például a naptári évre számított kenyérgabona-kiviteli többlet évi átlaga 1,18, a keresztéves módszerrel számítva 1,25 millió tonna.)

A féléves részletezettségű adatok az 1881. év második felétől megindított új rendszerű külforgalmi statisztikából rendelkezésre állnak, így a számítások az 1880-as évekre probléma nélkül elvégezhetők voltak. Az 1867-től megkezdett külkereskedelmi adatgyűjtés azonban – amelyet joggal nagyon sok korabeli kritika ért – 1875-ben megszakadt. Így az 1876–1880. évekre a kiviteli többletet becslés útján kellett beállítani. Ehhez jó támpontul szolgált az a szoros összefüggés, amely – mint fent

A gabonafélék számításszerű fogyasztási szintjét
(Horvát–Szlavónországgal)

Időszak (év)	Fogyasztásra marad			Lakosság (év végére számítva) ezer fő	Egy lakosra jut		
	kenyér- gabona	takarmány- gabona	összes gabona		kenyér- gabona	takarmány- gabona	összes gabona
	ezer tonna				kilogramm		
1850–1853. (id. kataszter) . . .	2080,4	2417,0	4497,4	13 192	158	183	341
1868	2555,3	1834,5	4389,8	15 350	166	120	286
1869	1672,8	1913,3	3586,1	15 417	109	124	233
1870	1592,4	2484,4	4076,8	15 547	102	160	262
1871	1485,1	1883,0	3368,1	15 608	95	121	216
1872	1323,9	2325,2	3649,1	15 597	85	149	234
1873	845,2	1516,2	2361,4	15 294	55	99	154
1874	1676,1	1284,1	2960,2	15 300	110	84	194
1875	1228,0	2191,0	3419,0	15 412	80	142	222
1876	1049,7	2378,0	3427,7	15 459	68	154	222
1877	1858,4	2065,1	3923,5	15 505	120	133	253
1878	2930,6	4059,2	6989,8	15 551	188	261	449
1879	1160,1	2337,4	3497,5	15 597	74	150	224
1870–1879 át- laga	1515,0	2252,4	3767,4	15 487	98	145	243
1880	2067,6	4094,4	6162,0	15 642	132	262	394
1881	2534,3	3396,0	5930,3	15 756	161	215	376
1882	3372,9	4411,0	7783,9	15 871	212	278	490
1883	2230,0	3470,2	5700,2	16 053	139	216	355
1884	2729,9	3712,8	6442,7	16 270	168	228	396
1885	2687,9	4112,0	6799,9	16 463	163	250	413
1886	2353,2	3391,8	5745,0	16 675	141	204	345
1887	3582,1	3394,5	6976,6	16 831	213	202	415
1888	2827,4	3572,7	6400,1	17 012	166	210	376
1889	1932,7	3392,9	5325,6	17 231	112	197	309
1880–1889 át- laga	2631,8	3694,8	6326,6	16 380	161	226	387

Megjegyzés. A 4. tábla adatai alapján számított adatok.

bemutattuk – a termés és a keresztévre számított exporttöbblet között van, másrészt az a szintén szoros korreláció, amely a magyar gabona külforgalmának egyenlege és az osztrák–magyar közös vámterület egyenlege között fennállt. Magyarország gabonakivitele ugyanis a Monarchia egészének külforgalmi egyenlegére meghatározó volt. (Az 1881–1889. évekre ez a korreláció $r = +0,88$ értéket mutat.) E két korreláció alapján – úgy véljük elfogadható hibahatárral – meg tudtuk becsülni a fenti évekre vonatkozó hiányzó exportadatokat, és azok féléves bontását is, a többi évben mutatkozó szabályszerűségek figyelembevételével. Becsléssel állapítottuk meg az 1850–1853. évi export arányait is.

A GABONAFOGYASZTÁSI SZÍNVONAL ÉS A LEVONHATÓ KÖVETKEZTETÉSEK

Az előzőekben ismertetett módon szerkesztett felhasználási mérleg számításának eredményeit és ezek alapján a lehetséges fogyasztás szintjének évenkénti alakulását a 6. táblában mutatjuk be.

6. tábla

jellemző mutatók az 1870-es és az 1880-as években együtt)

kilo-gramm/fő	Évi 200 kilogramm/fő emberi fogyasztáshoz takarmánygabonából pótlendő			Takarmányozásra maradt volna takarmánygabonából			Egy sertésre jutott volna árpa és kukorica	Egy lóra jutott volna zab
	összesen	árpa és kukorica	zab	összesen	árpa és kukorica	zab		
	ezer tonna						kilogramm	
42	554,1	461,7	92,4	1862,9	1340,1	522,8	297	250
34	521,9	434,9	87,0	1312,6	1069,9	242,7	241	112
91	1402,9	1169,1	233,8	510,4	489,1	21,3	110	10
98	1523,6	1269,7	253,9	960,8	851,6	109,2	192	51
105	1638,8	1365,7	273,1	244,2	98,1	146,1	22	68
115	1793,7	1494,7	299,0	531,5	379,9	151,6	86	70
145	2217,6	1848,0	369,6	-701,4	-616,6	-84,8	0	0
90	1377,0	1147,5	229,5	-92,9	-230,0	137,1	0	64
120	1849,4	1541,2	308,2	341,6	555,9	-214,3	125	0
132	2040,6	1700,5	340,1	337,4	313,6	23,8	71	11
80	1240,4	1033,7	206,7	824,7	676,2	148,5	152	68
12	186,6	155,5	31,1	3872,6	3214,6	658,0	724	305
126	1965,2	1637,7	327,5	372,2	329,0	43,2	74	20
102	1579,4	1316,2	263,2	673,0	560,5	112,5	126	52
68	1063,7	886,4	177,3	3030,7	2441,5	589,2	448	292
39	614,5	512,2	102,4	2781,5	2309,5	472,0	424	234
0	0	0	0	4411,0	3564,9	846,1	654	419
61	979,2	816,0	163,2	2491,0	2043,1	447,9	375	222
32	520,6	433,8	86,8	3192,2	2596,6	595,6	476	295
37	609,1	507,6	101,5	3502,9	2963,5	539,4	544	267
59	983,8	819,8	164,0	2408,0	1887,5	520,5	346	258
0	0	0	0	3394,5	2636,8	757,7	484	375
34	578,4	482,0	96,4	2994,3	2429,2	565,1	446	280
88	1516,3	1263,6	252,7	1876,6	1650,5	226,1	303	112
39	638,8	532,3	106,5	3056,0	2492,1	563,9	457	279

Mielőtt azoknak a mutatóknak az értékeléséhez fognánk, amelyeket az 1870. és 1880. évekre a termelési alapadatokból adódó fogyasztási színvonal jellemzésére a 6. táblában összeállítottunk, célszerű röviden idézni azokat a legfőbb megállapításokat, amelyeket idevonatkozóan éppen az 1880-as évekről *Keleti Károly* nevezetes élelmezési statisztikájában tett (66).

Keleti valóban egészen eredeti ötlet alapján végezte el az élelmezési színvonalra vonatkozó számításait. Ezek azért nagyon értékesek, mert részletes helyi kikérdezésen alapulnak. Az 1875. évben megkezdett végleges földadókataszter munkálatai az 1880-as évek elején fejeződtek be, és Keleti ezeket a kataszteri felmérést végző ún. becslő biztosokat kérte fel, hogy a megadott kérdőív alapján az általuk jól ismert kataszteri becslőjárásban gyűjtsék össze az adatokat a lakosság élelmezési szokásairól.

A kenyérgabona-fogyasztásról egyik legfőbb megállapítása, hogy tévedés volt azt hinni, hogy a lakosság többségében búzakenyeret fogyaszt. Számítása szerint az országos (Horvát-Szlavónország nélküli) fogyasztásnak csak egyharmada búzakenyér, a lakosság másik egyharmada rozs- és kétszeres kenyeret fogyasztott, és az országos fogyasztás erős harmadik harmada (35%) kukorica- és árpa-, valamint zabkenyérre, illetve lisztneműre esik (a kukorica főleg Erdélyben és a vele határos területeken, az árpa és a zab pedig az észak-észak-keleti felvidéken).

Az országos fejenkénti gabonafogyasztás számításaiból 201 kilogrammnak adódik (az egy éven aluli gyermekeket figyelmen kívül hagyta), amelyből csaknem kétharmad rész (64%), azaz 128 kilogramm kenyérgabona (búza, kétszeres és rozs), 73 kilogramm takarmánygabona, mégpedig körülbelül kétharmad részben kukorica (50 kg), körülbelül egyharmad részben árpa és zab (együtt 23 kilogramm).

Ezek az adatok rendkívül értékes támpontot jelentenek a vizsgálataink eredményeként kapott fogyasztási mutatók elbírálásakor. Keleti számai nagyon reálisnak tűnnek, a 200 kilogrammos gabonafogyasztás az a szolid, normális szint, amelylyel általában a korabeli szakírók számolnak. A korabeli mértéket véve, általában 4,5–5 mérő fejenkénti gabonafogyasztást vesznek. Ez 202–225 kilogrammnak felel meg, ha kizárólag kenyérgabonából feltételezzük a fogyasztást, a fogyasztás egy része azonban takarmánygabonából állt, s ezek alacsonyabb hektoliter súlya miatt, átlagosan körülbelül 40 kilogramm vehető egy mérő egyenértékűként, az 5 mérő fogyasztás tehát valóban körülbelül 200 kilogramm lehetett. *Schwartner Márton* a XVIII. sz. végén nevezetes statisztikájában ugyancsak 5 mérő fejenkénti fogyasztást vesz a különféle gabonaneműekből együttesen.¹⁴

Mérceként véve már most a 200 kilogramm fejenkénti fogyasztást, amelyből Keleti szerint körülbelül 130 kilogramm volt az 1880-as években a kenyérgabona, táblánkban az 1880-as években a fogyasztásra maradó kenyérgabona-mennyiségből – a vetőmag és kivitel levonása után – 161 kilogramm jut egy főre, ami 26 százalékkal meghaladja a 130 kilogrammot. Természetesen a tényleges fogyasztás valószínűleg kisebb lehetett a 161 kilogrammnál, hiszen normális viszonyok között számottevő átmenő készlettel, tartalékkal is számolnunk kell. A tartalékot azonban számításainkban – a számításmenet egyszerűsítése érdekében – mellőztük, és úgy számoltunk, mintha a számítás szerint a fogyasztásra maradó teljes mennyiség valóban fogyasztásra került volna. A termés évenkénti ingadozásából eredően az 1880-as évek fejenkénti kenyérgabona-fogyasztási mutatói változnak ugyan, a legjobb években 200 kilogramm feletti mennyiség adódik, de az évek többségének adata 140–170 kilogramm közötti, s a leggyengébb 1889-es évben is 112 kilogramm.

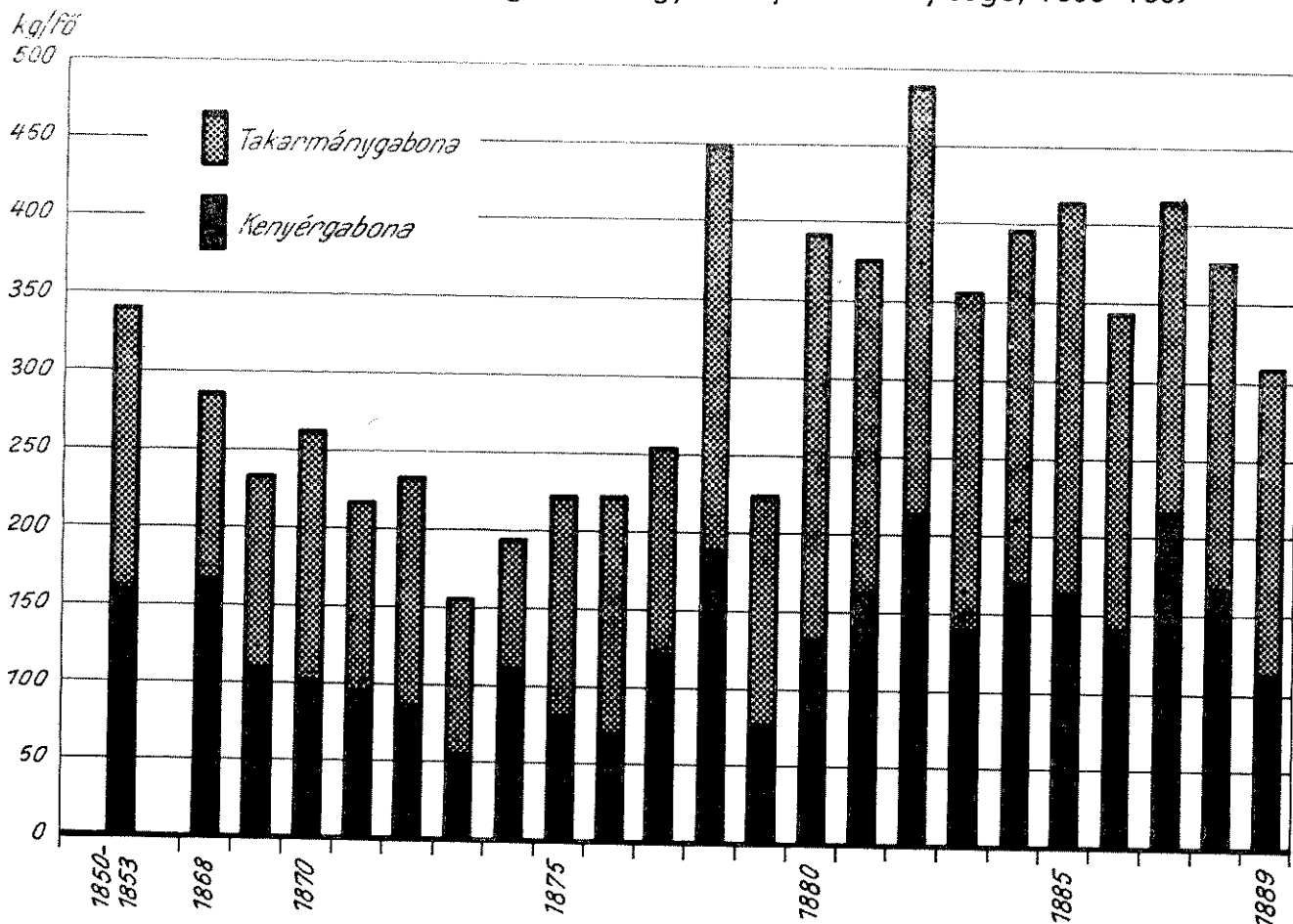
¹⁴ *Martin v. Schwartner: Statistik der Königreichs Ungern. Ofen. 1809. Erster Theil. 180. old.*

Ami szinte meglepő az az, hogy a 30–40 évvel korábbi ideiglenes kataszter adatai alapján az 1880-as évek átlagos 161 kilogrammos fogyasztásával szinte pontosan azonos nagyságú mutatót (158 kg) kapunk. Ezt azért érdemes külön hangsúlyozni, mert amellet bizonyít, hogy a XIX. században az egy főre jutó 160 kilogramm körüli elfogyasztható kenyérgabona-mennyiség a korszak termelési arányaiból és fogyasztási szokásaiból adódóan, mintegy „standard” szintet jelentett. Ebben megerősíthet bennünket továbbá az is, hogy ha a hasonló számítást a század utolsó évtizedére elvégezzük, 1891–1900 átlagában 165 kilogramm egy főre jutó elfogyasztható mennyiség adódik. A mutató azonban az 1901–1910. évek átlagában is 166 kilogramm.

Éppen ezt is figyelembe véve rendkívül szembetűnő, hogy az 1870–1879. évek átlagában a „standard” 160 kilogrammos szintnek csupán a 61 százaléka, mindössze 98 kilogramm jutott volna egy lakosra, s a mutató a 161 kilogrammot – az 1878-as rekordévet nem számítva – egyetlen évben sem közelíti meg. Az egyes éveket nézve még szembetűnőbb a mutatók alacsonyága (a 10 évből 6 évben 100 kilogramm alatt maradt), s ha az 1878-at mint kiugróan magas hozamú évet figyelmen kívül hagyjuk, a többi 9 év átlaga csak 88 kilogramm, vagyis alig több mint a fele az 1880-as évek átlagának, de az 1850 körüli időszak átlagának is. Ám a kiegyezés utáni 12 év (1868–1879) átlaga is csak 104 kilogramm, s itt is kihagyva a két rekordévet (1868 és 1878) a többi tíz év átlaga csak 90 kilogramm.

2. ábra. A felhasználható gabona egy főre jutó mennyisége, 1868–1869*

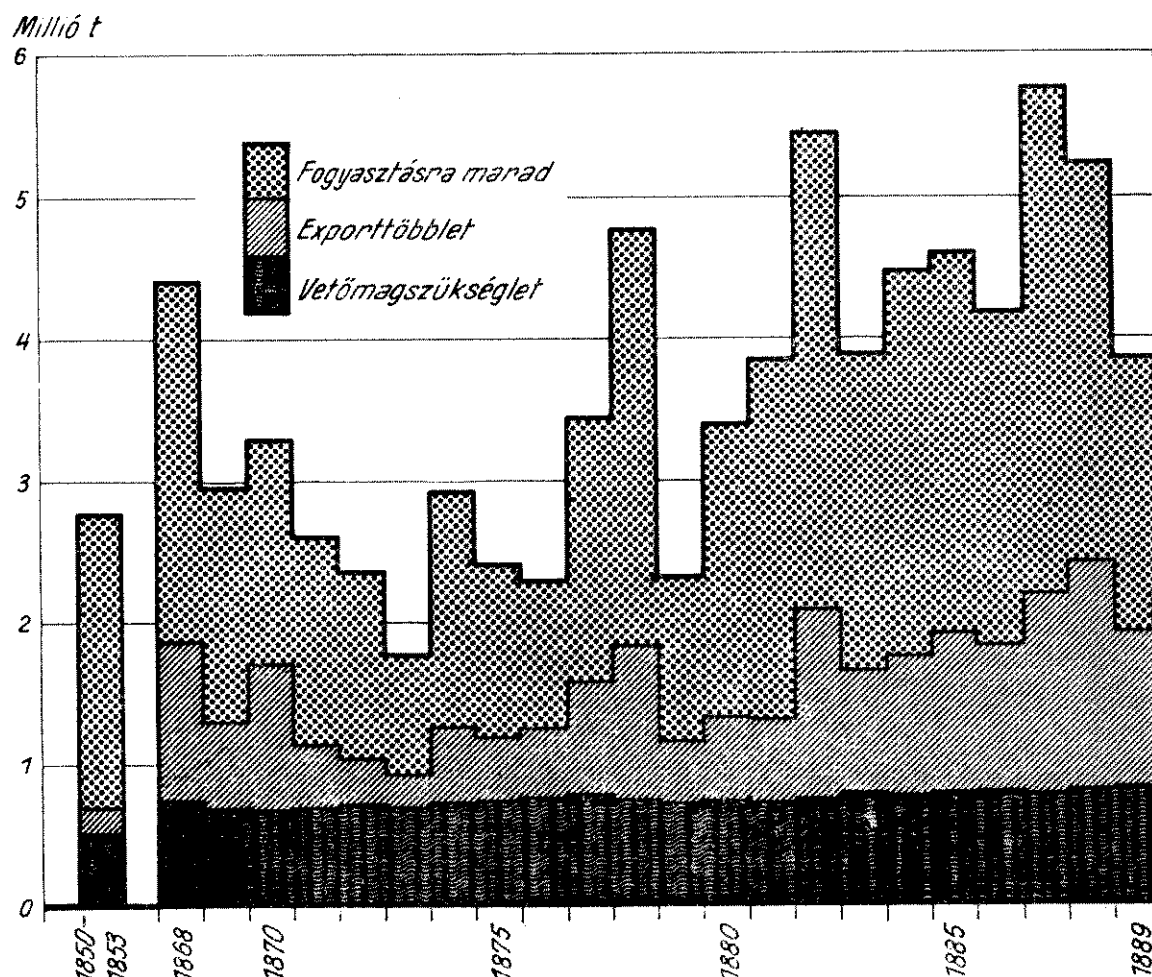
* Magyarország Horvát-Szlavónországgal együtt.

A 98 kilogrammos fejenkénti szint elképzelhető egy-egy ritkábban adódó kivételesen inséges esztendőben, de ez esetben arról van szó, hogy egy egész évtizednyi időszakon át ezzel a fogyasztással kellett volna a lakosságnak beérnie, s a lehetséges mértékig valami mással részben pótolni a hiányt. 1869-től megszakítatlan

9 éven át 1877-tel bezárólag átlagosan 92 kilogramm kenyérgabona jutott volna egy lakosra, amiből mindössze 3 évben haladta meg a mutató érzékelhetően a 100 kilogrammot, akkor is csupán 110–120 kilogrammig emelkedve.

Az 1870-es évek rendkívül alacsony kenyérgabona-fogyasztási mutatói azért is feltűnők, mert a legkedvezőtlenebb években is az aratási statisztikában kimutatott teljes bruttó termés 13–20 százalékát érte el a kiviteli többlet. (Lásd a 4. táblát és a 3. ábrát.)

3. ábra. A kenyérgabona-termés felhasználása, 1868–1889*

* Magyarország Horvát-Szlavónországgal együtt.

A lehetséges kenyérgabona-fogyasztást jellemző rendkívüli alacsony mutatók láttán az adatok szemlélőjében önkéntelenül is felébred a gyanú, hogy nem valamilyen súlyos becslési torzítás okozza-e a nagyon alacsony eredményt. Az szinte bizonyos, és a dolog természetéből következik, hogy a számításunk során végzett becslésekkel bizonyos torzítást is vittünk be az adatokba, ennek mértéke azonban – úgy véljük – nem lehetett akkora, hogy az eredményül kapott fogyasztási mutatók nagyságának nivóját és azok arányait jelentős mértékben befolyásolná.

Tulajdonképpen két jelentősebb témakörben folyamodtunk becsléshez. Egyrészt Horvát-Szlavónország termőterületének és termés mennyiségének adatait az 1885–1889. évek aránya alapján becsültük hozzá az „anyaország”-hoz az 1885 előtti időszakra. Ez azonban – figyelembe véve, hogy Horvát-Szlavónországban a termelési adatok az 1890-es évektől jelentős fejlődést jeleznek – inkább felfelé torzítást jelenthet, mert valószínű, hogy az 1870-es években Horvát-Szlavónország részesedése kisebb volt, mint az 1880-as évek második felében.

Kiegészítő jellegű becslést alkalmaztunk másrészt az 1876–1880. évek hiányzó exportadatainak pótlására. Az exportadatokat mérsékelt szinten törekedtünk beál-

lítani, egyébként is a tévedésnek itt elég nagyoknak, körülbelül 150 000 tonnának kell lenni ahhoz, hogy a fejenkénti fogyasztás mutatóját 10 kilogrammal megváltoztassa. Egyébként e becslésünkkel érintett éveket megelőző időre esik a legkritikusabb mutatójú évek többsége, azoknál pedig a statisztikából származó exportadatok szerepelnek.

Önmagában véve természetesen az 1870-es évek átlagos 98 kilogrammos kenyérgabona-fogyasztási mutatója nem kellett, hogy katasztrófális nélkülözést jelentsen, hiszen a Keleti-féle élelmezési statisztika szerint is egyes nagy régiókban nem is a kenyérgabona, hanem a kukorica s részben az árpa és a zab voltak a fogyasztásban a vezető gabonaneműek, s ezeknek vagy valamelyiküknek kisebb-nagyobb mértékű fogyasztása – különösen szűkösebb esztendőben – emberi élelemként az ország egész területén élő gyakorlat volt.

Ha azonban a takarmánygabonákból egy főre eső felhasználható mennyiség mutatóit nézzük, eleve nagyon aggályosnak látszik a takarmánygabonával való lényeges mértékű pótlás lehetősége, mert takarmánygabonából is az 1870-es évek 145 kilogrammos átlaga szintén csak 64 százaléka az 1880-as évek 226 kilogrammos átlagának, s az ideiglenes kataszter mutatójának is csak 79 százalékát éri el. Itt is csak az 1878. évben éri el, illetve múlja felül a mutató az 1880-as évtized átlagát, a többi évben – a mutatósor kiegyenlítettebb alakulása mellett, mint a kenyérgabonánál – 120–150 kilogramm között mozog, 1873-ban és 1874-ben pedig 100 kilogramm alatt maradt. Az 1870–1879-es időszak 1878 nélkül számított 9 évének átlaga csak 132 kilogramm.

Mivel a gabonafogyasztás a korszakban a szükséges tápanyag túlnyomó részét jelentette, és a hiányzó kenyérgabona pótlására mindenekelőtt a többi gabonaféle jöhetett számításba, elvégeztünk egy olyan számítást is, mind az 1870-es, mind az 1880-as évekre, amely megmutatta, hogy a 200 kilogrammos emberi fogyasztáshoz a kenyérgabonából hiányzó mennyiséget takarmánygabonából pótolva az egyes években, mekkora mennyiséget tett volna ez ki a takarmánygabonából emberi fogyasztásra szükségessé, és ennek levonása után milyen abrakfogyasztási szint alakult volna ki az elsődlegesen abrakigényes állattartási ágazatokban. A Keleti-féle élelmezési statisztikában megállapított reálisnak látszó arányok alapján az emberi fogyasztásra számított takarmánygabonák kétharmadát kukoricából, egyharmadát árpából és zabból számítottuk, utóbbi kettőt fele-fele arányban véve, így végül öt-hatod részt az árpa és a kukorica, egyhatod részt a zab tesz ki.

A számítás eredményei az előzőekben kifejtettek után nem meglepők, mégis szinte meghökkentők. Az emberi fogyasztás 200 kilogrammra való kiegészítéséhez ugyanis az 1880-as években a felhasználható összes takarmánygabona-mennyiségnek csak 17 százaléka kellett, s az 1850-es kataszteri adatok esetében is csak 23 százalék ez az arány, az 1870-es évek átlagában viszont erre a célra a takarmánygabona összes felhasználható mennyiségének 70 százaléka lett volna szükséges, a legrosszabb években (1873 és 1874) pedig teljes igénybevételük sem lett volna elegendő a kenyérgabona-hiány pótlására. Így nem csodálható, ha eredményként azt kapjuk, hogy állati takarmányozásra úgyszólván csak a legjobb egy-két esztendőben maradt volna érdemleges mennyiség.

Teljes takarmánymérleg szerkesztése hosszadalmas és annyi kellően meg nem alapozható becsléssel járna, hogy helyette a legfőbb abrakfogyasztási területeket, a sertéstartást és a lovak abrakellátását, jelző mutatók kiszámításával is megelégedhetünk. Az abrakfelhasználás döntő területe a sertéshízlalás és a sertéstartás, amely a kukorica és az árpa túlnyomó részét igényli, a zabnak pedig a lovak a fő fogyasztói. Egyszerűsített, de kifejező képet kapunk tehát a lehetséges abrakfogyasztási

szintről, ha a kenyérgabona pótlására számított hányadot levonva, az árpából és kukoricából takarmányozásra fennmaradó mennyiséget a sertések számához, a zabot pedig a lovak számához viszonyítjuk.

Az 1850–1853. évekre nézve – az 1851. évi adatok helyett – a megbízhatóbb 1857. évi állatlétszámokat vettük figyelembe, az 1868–1879. évekre az 1869. évi állatadatokkal, az 1880–1889. években pedig az 1884. évi állatszámolás adataival számoltunk, utóbbinál Horvát-Szlavónország hiányzó adatait az 1895. évben mutató arány alapján pótoltuk.

7. tábla

Az alkalmazott állatlétszámok

Allatfaj	1857.	1869.	1884.
	évben (ezer darab)		
Sertés	4505	4443	5450
Ló	2095	2159	2020

Az egy főfogyasztó állatra jutó felhasználható abrakmennyiség adatai az 1880-as évek sorát tekintve e vonatkozásban is kiegyenlített, reálisnak ítélt képet tükröznek. A korabeli tartási szokásokat alapul véve ugyanis az évi sertésállomány körülbelül 70 százaléka hízóállomány. A hízók darabonként átlagosan – 60–70 kilogramm ráhízalási súlyt és körülbelül 17 százalékos takarmányhasznosulást véve – mintegy 350–400 kilogramm hízaló takarmányt igényelnek. Az egész állomány fenntartási szükségletére (csak a téli félét véve abrakfogyasztásra) körülbelül 100 kilogramm számítandó darabonként. Mindez az összállomány egy darabjára vetítve 345–380 kilogramm abrakigényt jelent. Az 1880-as évek egy sertésre jutó 457 kilogrammos mutatója e szükséglethez képest tehát még körülbelül 80–110 kilogrammal nagyobb volt, ami lehetővé tette a baromfitartás, a marhahízalás és más abrakot igénylő ágazatok elfogadható szintű kielégítését is.

Az 1850–1853. évi kataszteri adatok alapján számításszerűen adódó 300 kilogrammnyi egy sertésre jutó árpa- és kukoricamennyiség a maga időszakában szintén elfogadhatónak látszik. Tekintetbe kell ugyanis venni, hogy ekkor még a makoltatás jelentősége sokkal nagyobb volt, s valószínű, hogy ez a sertés-hízalás abrakszükségletének körülbelül egynegyedét–egyharmadát fedezte, miáltal az egy sertésre jutó abrak mennyisége körülbelül 390–420 kilogrammra módosul. Az 1870–1879. évek átlagában számításszerűen adódó 126 kilogramm árpa és kukorica egy sertésre viszont olyan alacsony mennyiség, amely mindössze 21 kilogramm ráhízalási súly előállítására lett volna elegendő. A mutató még ezt a szintet is a 10 évből az 1878-as éven kívül csak 3 évben érte volna el, s a többiben csak minimális töredékmennyiség maradt volna, 2 évben meg semmi, ha az emberi szükséglet pótlására valóban olyan óriási hányadot kellett volna fordítani. Hasonló arányok mutatkoznak a két évtized mutatóinak összehasonlításakor a lovak átlagos zabfogyasztását vizsgálva is.

A vázolt számítás eredményei tehát arra utalnak, hogy a kenyérgabonából mutatkozó nagy hiányt az 1870-es években a szokásos 200 kilogrammra nem lehetett teljes mértékben takarmánygabonából kiegészíteni, mert így takarmányozási célokra csak irreális töredékmennyiségek maradhattak volna. Kérdés, hogy milyen más forrás állt rendelkezésre? Kézenfekvő, hogy a kenyérgabona-hiány legalább egy részben bővebb burgonya- vagy hüvelyesfogyasztással pótolható. Ezek termelési

adataira pillantva azonban kitűnik, hogy erre sem állt fenn a lehetőség. Burgonyából az 1870-es évek átlagában az összes termés mindössze 43 százalékát tette ki az 1880-as évek átlagának. Ha a szükséges vetőgumó-mennyiséget és a szeszgyártásra vehető valószínű felhasználást leszámítjuk, egy főre mindössze 33 kilogramm esett volna felhasználási mennyiségként, tehát csupán egyharmada annak, ami az 1880-as évek átlagában a hasonló számítással adódik (108 kg). Ugyancsak nem képzelhető el számottevő mértékű gabonapótlás az 1870-es években hüvelyesekből sem.

Mindebből pedig az a következtetés adódik, hogy *ha az 1870-es évek összeírás szerinti rendkívül alacsony terméseredményei a valóságot megközelítő szintet fejezték volna ki, akkor az ország népének a kiegyezést követő 12 évben (1868–1879) az 1880-as évtized élelmezési szintjének kétharmadával kellett volna beérnie.* Mint láttuk, az elfogyasztható mennyiség kenyérgabonából egy főre 61, takarmánygabonából 64 százalékát, burgonyából egyharmadát érte volna el az 1880-as évek átlagának, s nyilvánvalóan az állati termékek termelése csak szintén ezekkel az arányokkal összhangban alakulhatott volna. Igaza volt Keleti Károlynak, aki már az 1869. évi elfogadhatatlan alacsony termést értékelve – mint az előzőkben idéztük – kijelentette, hogy éhínségnek kellett volna lenni az országban, ha az aratási eredmények igazak lettek volna, pedig a valóságban a belső ellátás biztosítása mellett jelentős export is volt.

Valóban. Ugyancsak a Keleti-féle élelmiszer-fogyasztás 1880-as évekre vonatkozó adataiból az egy főre eső tápanyagfogyasztást kiszámítva (a zsírfogyasztás eltűzött mértékét megfelelően kiigazítva), az 1880-as évekre körülbelül 2700 kalória napi átlagos fogyasztás adódik. Ennek kétharmada szintjén, azaz 1800 kalória fogyasztással kellett volna a lakosságnak megélni az 1870-es évtizedben, ami elképzelhetetlenül alacsony szint tízéves országos átlagnak. Ez azt jelenti, hogy ha az aratási statisztika 1870-es évekre vonatkozó adatai a valóságos helyzetet jellemeznék, akkor az 1870-es éveket történelmünknek a szakadatlanul tartó éhínség évtizedeként kellene számontartani.

Vizsgálataink végkövetkeztetése mindebből kifolyóan nem lehet más, mint az, hogy *az 1870-es évek termésadatai korrekció nélkül nem vethetők össze a későbbi időszakok adataival.*

AZ ADATOK HELYESBÍTÉSÉNEK KÉRDÉSE

Ez természetesen felveti azt a további kérdést, hogy milyen mód kínálkozik a helyesbítésre, a torzulás megközelítő kiküszöbölésére. Véleményünk szerint többféle kiindulás, megközelítés képzelhető el. Az ilyen becslési eljárások azonban csak akkor tarthatnak számot arra, hogy megalapozottnak minősüljenek, ha alapos bizonyítással és ellenőrző számításokkal együtt kerülnek a szakmai közvélemény ítélete elé. A helyesbítés megoldásának problémája tehát külön részletes tanulmányt igényel.

Ennek a kérdésnek a tárgyalását eredetileg sem tűztük célul e tanulmány keretében. Mégis – elsősorban annak érzékeltetésére, hogy az előzőkben előadott részletes vizsgálataink tapasztalatai és tanulságai alapján milyen irányban látjuk a helyesbítés megoldását – a többféle lehetséges kiindulás közül egy számunkra reálisnak látszó kalkuláció gondolatmenetét befejezésül röviden, adatokkal is alátámasztva felvázoljuk.

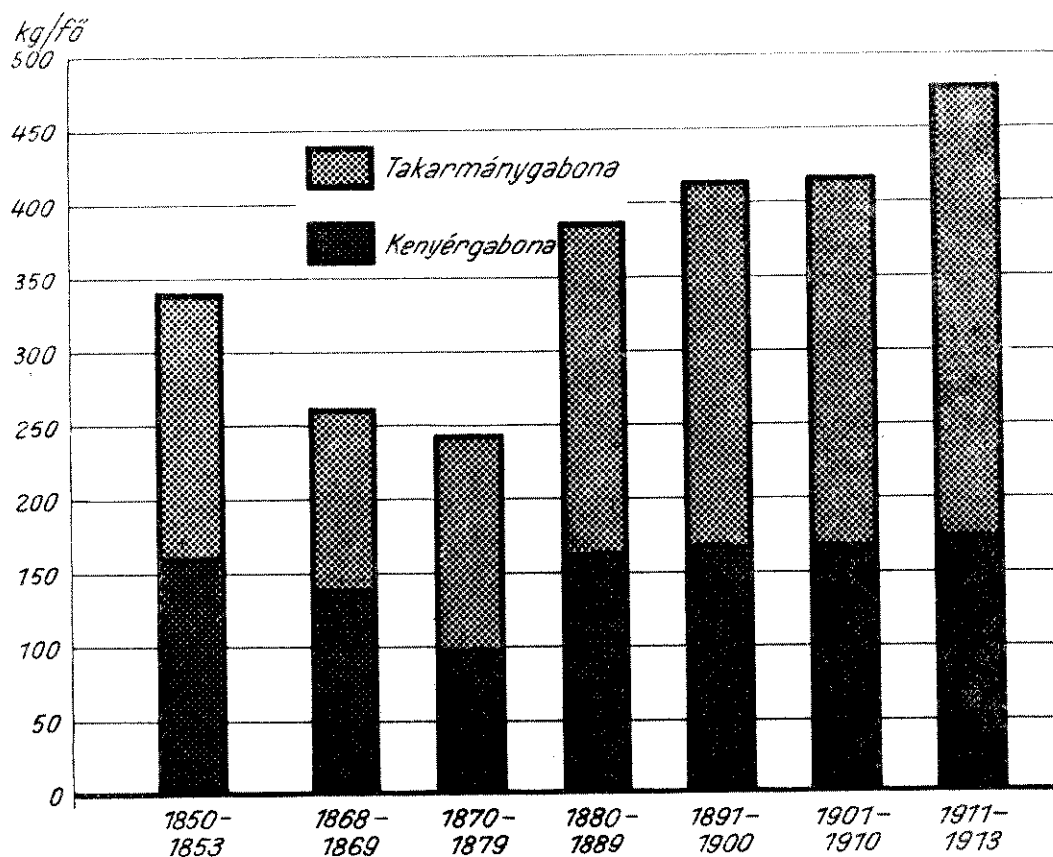
Itt közölt vizsgálataink alapján úgy tűnik, hogy az 1880-as évekre vonatkozó termelési alapadatokból emberi és állati fogyasztásra egyaránt reális, a kor tény-

leges fogyasztási szintjét jól jellemző mutatók adódnak, s számításaink fő megállapításai összhangban állnak Keletnek az 1880-as évek táplálkozási szintjére vonatkozó következtetéseivel. Az 1880-as évek viszonyait jellemző adatok tehát alkalmas kiindulási pontként kínálkoznak. Figyelembe véve az 1870-es években a valóban sorozatos kedvezőtlen időjárású esztendőket, az élelmezési szintnek lényegesen alacsonyabbnak kellett lennie az 1880-as évekénél, de a valóságban az 1880-as évtized szintjének 60–65 százaléka helyett, körülbelül a 85 százalékos szinten kellett legalább lennie ahhoz, hogy a lakosság a legszerényebben megéljen. Ez a színvonal az 1880-as évekre előzőekben említett körülbelül 2700 kalóriával szemben így is csak 2300 kalóriának felel meg. Ha így kiindulva ezt a minimumnak tekinthető 85 százalékos szintet feltételezzük, ez azt jelenti, hogy az élelmezési színvonalat lényegileg meghatározó gabonafogyasztás egy főre eső mennyiségének mind kenyérgabonából, mind takarmánygabonából tehát az 1880-as évek átlagának 85 százalékát kellett elérni.

Azt, hogy az 1880-as évek átlagát jellemző ellátási színvonal mennyire reális kiindulási bázisnak vehető, meggyőzően illusztrálja a 4. ábra, amelyen a későbbi időszakokkal összevetve kitűnik, hogy 1890-től 1913-ig a kenyérgabona-fejkvóta csak néhány kilogrammal nőtt, viszont főként a kukoricatermelés gyorsuló kiterjedése következtében érthetően egyre jelentősebb lett a takarmánygabona felhasználható mennyisége.

Egyben szembeötlően mutatja az ábra az 1868 és 1879 közti időszak irreálisan alacsony ellátási nivóját is, különösen ha figyelembe vesszük, hogy már az 1850–1853. évi ideiglenes kataszter idején jellemző szint is csak egy erős árnyalattal volt (s csak a takarmánygabonánál) kisebb az 1880-as évekénél.

4. ábra. A felhasználható gabona egy főre jutó mennyisége, 1850–1913

Kiinduló feltételezésünk tehát azt jelenti, hogy az egy főre eső elfogyasztható mennyiségnek az 1870-es években az aratási statisztikákban kimutatott adatokból

adódó szintnél a következő mértékben kellett magasabbnak lennie:

kenyér gabonából 98 kilogramm helyett 137 kilogramm (+39,8%),
takarmány gabonából 145 kilogramm helyett 192 kilogramm (+32,4%),
összes gabonából 243 kilogramm helyett 329 kilogramm (+35,4%).

Ez fejenként kenyér gabonából 39, takarmány gabonából 47, gabonából összesen 86 kilogramm többletet jelent az eredeti mutatókhoz képest.

Hozzá kell tenni, hogy a 137 kilogrammra növelt kenyér gabona-fogyasztás csak az 1870-es évtized átlagánál jelent 85 százalékos szintet az 1880-as évek átlagnívójához viszonyítva. Az 1878. év nélkül vett 9 év 88 kilogrammos átlagához képest a 39 kilogrammos emelés csak az 1880-as évtizedi szint 80 százalékának elérését biztosítja.

E hipotézisünk szerint tehát az 1870-es évek átlagában az elfogadhatónak vett minimális fogyasztási szint eléréséhez az eredeti termés adatokból számításszerűen adódó fogyasztási fejkvótát a gabonafélékből együttesen 35 százalékkal, tehát körülbelül egyharmadával kellene megnövelni (a kenyér gabonánál kissé nagyobb mértékben). A fent jelzett százalékos mértékben növekszik így értelemszerűen az összes elfogyasztható mennyiség nagysága is, amelynek tonnában kifejezett helyesbített nagyságát a módosított fejenkénti fogyasztási mutatóknak a lakosság számával történő szorzataként kapjuk meg.

Mivel – feltételezzük ezt – a vetésterület (és így a 6. táblában kiszámított vetőmagszükséglet) és a kivitel eredeti adatait az 1870-es évekre elfogadhatóknak tartjuk, módosításukat nem látjuk szükségesnek, az 1870-es évek átlagaként eredetileg kimutatott teljes termékmennyiség is a gabonafélékből ugyanannyi tonnával lesz több, amennyivel az elfogyasztható mennyiség nagyságát hipotézisünk szerint megnöveltük. (Az egyszerűség kedvéért az árpánál és a kukoricánál eredetileg számított ipari célú felhasználást is változatlanak véve.) Az előzőkből következik, hogy az egy hektárra eső hozamok is az össztermés nagyságának növekedésével megegyező arányban emelkednek meg. Összefoglalva a feltételezésünkben adódó változások eredményei az 1870–1879. évek átlagára vonatkozóan a 8. táblában találhatóak.

A feltételezett helyesbítésünk következményeként tehát a fejenként elfogyasztható gabonamennyiség átlagosan 35,4 százalékos növelése – a vetésterület és a kivitel változatlansága mellett – az össztermésben (és az átlaghozamban) a gabonaféléknél átlagosan 22,5 százalékos emelkedést vonna maga után (a kenyér gabonánál ez valamivel alacsonyabb, 21,4 százalék, a takarmány gabonánál kissé magasabb, 23,5 százalék). Vagyis – ha feltételezésünk reális – megközelítően egynegyed résszel nagyobb termésnek kellett lennie az 1870-es évtized átlagában ahhoz, hogy a kiindulási alapkövetelmény szerinti fogyasztási szint (1880-as évek gabonafogyasztási átlagszintjének 85 százaléka) elérhető legyen.

A feltételezésünk szerinti helyesbítés eredményeként a kenyér gabona-hiány 200 kilogrammra való kiegészítéséhez a takarmány gabonából igénybe veendő hányad is lényegesen csökkenne (az eredeti 70 százalék helyett 33 százalék), és az abrakfogyasztás átlagos mutatói is megközelítenék az elfogadható minimális szintet. Az egy sertésre jutó árpa- és kukoricafelhasználás az évtized átlagában 376 kilogrammra növekedne, ami egy hízósertés átlagos abrakigényének felelt meg akkor, így a makkoltatás még számbavehető mértékű szerepével is számolva (valószínűleg kitehette még ekkor a sertéshízalás takarmányalapjának 15 százaléka körüli részét), a többi abrakfogyasztó állatágazatra is juthatna valami. A lovak zabfogyasztási kvótája szintén elérne egy szerény, de számottevő szintet (155 kilogramm).

8. tábla

A helyesbítés céljából végzett számítások eredményei

Gabona	Az elfogyasztható mennyiség			Az össztermés			A helyesbített termés az eredeti százalékaiban	Egy hektár átlagos termése		
	az eredeti adatok alapján (ezer tonna)	a növelés		az eredeti adatok szerint	a növekedés	a helyesbítés szerint		az eredeti adatok szerint	a növekedés	a helyesbítés szerint
		százalék	ezer tonna							
Kenyérgabona	1515,0	+39,8	604,0	2822,0	604,0	3426,0	121,4	689	148	837
Takarmánygabona	2252,4	+32,4	727,9	3097,1	727,9	3825,0	123,5	756	178	934
Összes gabona	3767,4	+35,4	1331,9	5919,1	1331,9	7251,0	122,5	723	163	885

Az egy hektárra eső termés a kenyérgabonáknál 148, a takarmánygabonáknál 178, a gabonákból együttesen pedig 163 kilogrammal lenne magasabb az eredetinel korrekciónk eredményeként. (Lásd a 8. táblát.) Ez utóbbi 163 kilogrammos adat igen érdekesnek tűnik, mert – bár hipotézisünk felállításakor erre nem is gondoltunk – szinte pontosan megegyezik a kalászosoknál átlagosan egy hektárra szükséges vetőmag mennyiségével. A rozsnál éppen 165 kilogramm a vetőmagszükséglet, a búzánál a szükségleti norma ennél magasabb. Egyébként a négy kalászost együttesen véve (a kukoricát e szempontból figyelmen kívül kell hagyni) az általunk számított vetőmag mennyisége a területük összegére vetítve az 1870–1879. évek átlagában szintén éppen 165 kilogrammnak adódik. Az átlagtermések helyesbítésének nagysága például búzánál nem éri el a vetőmagmennyiséget, de az összes kalászosok átlagában a helyesbítés szükségesnek látszó mértéke egy hektárra vetítve éppen a vetőmagszükséglet nagysága körül van.

Valóban, ha az 1870-es évek eredeti (kat. holdra vonatkoztatott évenkénti gabonatermés-átlagok métermázsában kifejezett) sorát végigtekintjük, szinte az a benyomásunk támad, hogy az egyes évek adataiból körülbelül egy métermázs hiányzik, azaz körülbelül a vetőmag mennyisége. És ez a benyomás nem is alaptalan, ha arra gondolunk, hogy a XIX. sz. közepe előtt termésként csak a nettó termést értették, és a termések bevallása is ezzel a gyakorlattal, tehát a vetőmag figyelmen kívül hagyásával történt. Szinte arra a következtetésre kell jutnunk, hogy talán nem is képzelődés azt gondolni, hogy az 1870-es évek termésbevallásánál ez a régi módszer élt még és érvényesült talán tudat alatt is. Ettől a gondolattól pedig már csak egy lépés kell ahhoz, hogy ne zárjuk ki durva megközelítésként egy olyan korrekció létjogosultságát sem, amely a helyesbítésnél az eredeti hektáronkénti hozamszintnek a vetőmaggal való megnövelését veszi kiindulásul.

Egyébként is külön kérdés bármely korrekciós eljárásnál, hogy az évenkénti adatok helyesbítése nem realisabb-e úgy, hogy valamennyi év termését nem egy adott százalékkal, hanem valamely abszolút mennyiséggel növeljük.

Szükséges utalnunk itt a 3. táblára, amelyben kimutattuk, hogy az aratási felvételek kezdeti éveiben alkalmazott átszámítási kulcsok az 1850–1853. évi kataszteri átlaghoz képest már 1869-ben a kenyérgabonáknál kataszteri holdanként 2,2 mérővel, takarmánygabonáknál 1,4 mérővel, a gabonaféléknél együttesen pedig keverítve csaknem 2 mérővel (1,9 mérő körülbelül 76 kilogramm) alacsonyabbak voltak, ha az 1869-es kulcstáblázat „közép” kategóriájának átlagát vesszük összehasonlításként.

A korábbiakban részletesebben vázolt helyesbítési feltételrendszerünk eredményeként a gabonafélékre együttesen kapott 163 kilogramm hektáronkénti termésátlag-növelés katasztrális holdra számítva körülbelül 94 kilogramm, azaz 2,3 mérő növelést jelent, tehát az 1,9 mérőnél körülbelül 20 százalékkal nagyobb. Ez a különbség realisnak ítélnélhető, mert az 1870-es évet követő rendre egyre rosszabb eredményű években az ideiglenes kataszterhez képest a skála átlaga a gyakorlatban, a bevallásnál bizonyára lényegesen lejjebb csúszott. Ha csak a kat. holdankénti 1,9 mérőnek megfelelően növelnénk az átlagtermést, vagyis hektáronként 132 kilogrammal 163 helyett, ez az 1880-as évek átlagos ellátási szintje csupán 81 százaléknak elérését tenné lehetővé.

Az 1870-es évek mezőgazdasági termelési eredményének megalapozott kiigazítása többféle kiindulásból közelítő számításokat és kontrollként a különböző helyesbítési alternatívák eredményeinek egymással való összehasonlítását igényli. Elkerülhetetlennek látszik az országos átlagadatok mellett – az akkori országban igen jelentős tájkülönbségek miatt, amelyek a termelés és fogyasztás struktúrájában egy-

aránt fennálltak – az alapadatok vizsgálatát és az adatkiigazítást főbb régiók szerint is elvégezni.

Azt azonban mindenképpen erősen figyelembe kell venni, hogy bármilyen módszerrel is végezzük el az 1870-es évek terméseredményeinek a korrekcióját, ez az időszak helyesbített adataival is a XIX. század második felének leggyengébb hozamú időszaka marad, hiszen az 1850–1853. évi ideiglenes kataszterben rögzített termelési szint 20–30 évvel korábban lényegesen magasabb volt. A későbbi időszakok vizsgálatához az 1870-es éveknek viszonyítási alapként való felhasználásakor és az így számított növekedési mutatók értékelésekor tehát mindig számolnunk kell azzal, hogy egy relatíve nagyon alacsony szinthez viszonyítunk.

E bázisproblémával kapcsolatban szükségesnek érzem szólni még arról, hogy helyettesítheti-e a korrekciót, és a dualizmus időszakában lezajlott fejlődés vizsgálatához közelítőleg elfogadható viszonyítási alap lehet-e az, ha a valóban legmélyebb nivót jelentő 1871–1875. évek átlaga helyett a relatíve jelentősen kedvezőbb hozamú 1869. és 1870. évek átlagát vagy esetleg az 1869–1871. évek átlagát vesszük bázisnak, mindkét esetben helyesbítés nélkül értve. (Az 1868. évről csak a gabonára vannak adatok, tehát az egész termés fejlődésének vizsgálatakor nem vonható be a számításba.)

Mint a 6. táblából ez kiszámítható, az egy főre jutó összes gabonafelhasználás mutatója az 1869–1870. évek átlagában 22 százalékkal, az 1869–1871. évek átlagában 16 százalékkal (az összes gabonán belül a kenyérgabonánál mindkét időszakban ennél kissé nagyobb mértékben, 25, illetve 20 százalékkal) valóban meghaladja az 1871–1875. évek mélypontot jelentő átlagát. Az 1880-as évek átlagához viszonyítva azonban az összes gabonafelhasználás mutatója az 1869–1870. évek átlagában csak 64, az 1869–1871. évek átlagában pedig 61 százalékot tesz ki (ezen belül a kenyérgabonánál 66, illetve 63 százalékot). Ezek az ellátási szintek pedig szinte pontosan olyan alacsonyak, mint az 1870-es évtized átlaga (63 százalék az összes gabonából az 1880–1889. évek átlagához képest). Ezeknek (az 1869–1870., illetve 1869–1871. évek adataiból képzett) átlagoknak helyesbítés nélkül tehát nem tulajdoníthatunk semmivel sem megbízhatóbb bázisszerepet, azonkívül, hogy körülbelül 16–22 százalékkal magasabb ellátási nivót (de messze nem a valóságot közelítő) jelentenek az 1871–1875. évek átlagához képest.

*

A statisztikai munka mai lehetőségei mellett valószínűleg már nem is vagyunk képesek kellően beleélni magunkat annak a fáradságos úttörő tevékenységnek a körülményeibe, amelyek között *Keleti Károly* és munkatársai a magyar statisztika megalapozását és kiépítését végezték. A felelősségérettől áthatott igényességüket, amellyel a statisztikai információk valódiságáért nehéz feltételek között küzdöttek, a sok példa közül talán éppen a megbízható aratási statisztika megteremtéséért folytatott harc végigkövetése tudja legjobban érzékeltetni. Nem rajtuk múlt, hogy hosszú küzdelembe került, mire a célt el tudták érni, s az első évtized adatai még nem lettek elég megbízhatók.

E tanulmánnyal annak a tudományos alaposságnak szándékoztunk tisztelettel és megbecsüléssel adózni, amely munkásságukat jellemezte, s nagyszerűen nyilvánul meg abban, hogy az aratási statisztika területén követett módszert és annak változásait elejétől fogva részletesen leírták és ránk hagyták. Azt, hogy mekkora érték ez, meggyőzően bizonyítja az, hogy több mint egy évszázad múltával is megtaláljuk módszertani dokumentumaikban azokat az alapvető támpontokat, amelyek segítségével a kezdeti időszak adatai utólagos helyesbítésének módja kialakítható.

РЕЗЮМЕ

Настоящая статья представляет собой расширенный вариант доклада, представленного на мемориальном заседании в рамках состоявшейся 24—26 мая 1983 года в Капшваре XXI выездной сессии Секции по истории статистики Статистического отделения Венгерского экономического общества.

Автор — подчеркнув, что созданная под руководством Кароя Келети венгерская официальная статистическая служба фактически с момента своего возникновения приступила к организации системы сбора сельскохозяйственных данных — подвергает критическому анализу статистические данные об урожае 1870 года. Необходимость критического анализа обуславливается тем обстоятельством, что данные 1870 год по сравнению данными о земельном налоге 1850—1853 годов и данными 1880 года показывают неожиданно низкий уровень производства. Автор доказывает, что наши знания о тогдашней агротехнике и системе производства не обосновывают такого изменения урожая, причем в этой области и не было никакой перемены, которая могла бы хоть в минимальной мере объяснить крупный рост уровня урожая на стыке 1870-ых и 1880-ых годов. После исключения этих фактов как приемлемой причины автор из двух направлений производит выяснение этого вопроса: с одной стороны, рассматривает историю становления методов и системы сбора данных, введенных Келети и его сотрудниками; с другой стороны урожая 1870-ых годов — по отдельным годам — анализирует во взаимосвязи с потреблением.

Показав ошибки комбинированного с оценками современного метода сбора данных, автор отмечает, что и сам Келети при виде результатов заметил их заниженную величину. Устанавливает, что впоследствии, по мере роста трудностей в сборе данных и ввиду того, что основой для дальнейших оценок служили такие заниженные величины, возможность ошибки возросла даже и вопреки введенным со временем методологическим изменениям. Подлинный перелом в качестве статистики урожая принесли лишь перемены 1879 года, так что с этого момента имеется в распоряжении собранный с помощью тождественного метода и примерно одинаковый по достоверности временный ряд о результатах растениеводства.

В заключение автор занимается вопросом коррекции данных. Для этой цели он применяет исходящие из базисных данных за 1880-ые годы характерные показатели, которые находясь в соответствии с расчетами Келети, характеризующими уровень потребления эпохи. Устанавливает, что уровень питания в 1870-ые годы под влиянием неблагоприятных метеорологических условий на протяжении ряда лет во всяком случае должен был быть ниже, чем в 1880-ые годы, но вместо 60—65% уровня 1880-ых годов должен был составлять примерно 85% последнего для того, чтобы население могло прожить. Расчеты показывают, что в среднем за 1870-ые годы урожай должен был быть примерно на 1/4 выше для того, чтобы упомянутый выше уровень потребления мог иметь место. Осуществленные автором из различных направлений контрольные расчеты подтверждают эти выводы.

Автор очерка устанавливает, что применяемый им гипотетический расчетный метод не представляет собой единственного способа для выполнения коррекции: обоснованное исправление данных получается сопоставлением в качестве контроля расчетов с разными исходными точками и различных исправительных альтернатив. Большое содействие этой исправительной работе и в наши дни оказывают унаследованная от Кароя Келети и его сотрудников основательная, подробная, снабженная методологическими документами статистика урожая.

SUMMARY

The study is an enlarged version of the lecture given at the 21st Itinerary Session of the Group of History of Statistics, Statistical Section of the Hungarian Economic Society held at Kaposvár from 24 to 26 May 1983, devoted to the memory of Károly Keleti.

The author makes critical remarks on the data of harvest statistics in the 1870ies. In doing so he emphasizes at the same time that the Hungarian official statistical service, called into being under the guidance of Károly Keleti, strated, almost at the time of its establishment, to elaborate the system of collecting data of agricultural production. The necessity of a critical analysis is justified by the surprisingly low yields in the 1870ies as compared to the data of the land cadaster in 1850—1853 and to those of the 1880ies. The author proves that information available for agrotechnics and for the production pattern of the epoch do

not support the change in production, moreover, not any alteration took place in this field which could explain, even in the smallest measure possible, the extraordinary increase in yields at the turn of the 1870ies and 1880ies. Having left these facts as a possible reason out of consideration, the author makes an attempt, starting from two different standpoints, to clarify the question: he follows up the history of Keleti's and his co-workers' methods and system of collecting harvest data, on the one hand and analyses, from year to year, production yields in the 1870ies in its close relationship with the utilization, on the other.

The author points to the bias of the contemporary data collection method including estimation techniques, then he refers to the fact that even Károly Keleti took notice of the extremely low figures. Later on, the probability of errors increased parallel with the increasing difficulties of data collection and due to the fact that further estimations were based on the low figures calculated before. Nevertheless, methodological improvements were introduced meanwhile. A decisive change in the quality of harvest statistics was brought about only by the changes occurred in 1879; from that time on time series of equal reliability, obtained with the same method are available on the crop yields.

Finally the study deals with the correction of data. The author's correction is based on indicators derived from primary data of production for the 1880ies. These agree with Keleti's estimations concerning the consumption level of the epoch. The author points out that nutritional level in the 1870ies must have been, in any case, lower than in the 1880ies, due to the unfavourable weather conditions in a sequence of years. However, it must probably have amounted to some 85 per cent of the level in the 1880ies, instead of the estimated 60-65 per cent in order to ensure the living of the population. The computations show that production must have been higher, on the average of the 1870 decade, by some one quarter to attain the consumption level mentioned above. The author's statement is backed by control computations from several aspects.

The author notes that his hypothetic computation is not the only way of making corrections. A well-founded correction of data is the outcome of manifold computations starting from different points of view as well of the control of various alternatives for correction. The correcting work is largely assisted by the thorough and detailed harvest statistics, completed with methodological documents, which Károly Keleti and his co-workers left for the succeeding generation.

AZ 1881. ÉVI NÉPELELMEZÉSI STATISZTIKA MAI SZEMMEL*

DR. ZAFIR MIHÁLY

Keleti Károly korszakalkotó élelmezésstatistikai műve (66) átfogó képet nyújt a 100 évvel ezelőtti élelmezési helyzetről. Valóban éppen egy évszázados távlatról beszélhetünk, ugyanis az Országos Statisztikai Hivatal az élelmezési felvétel kérdőíveit 1880-ban küldte ki a kataszteri járásokba, és – mint Keleti írja – „... az eredeti adatok sok sürgetés mellett, 1884 elejére mind begyűltek”. (I. m. 14. old.). Eszerint a referenciaév az 1880., 1881., az adatszolgáltatással későknél az 1882., 1883. (A táblákban 1881-es év megjelölést alkalmazok.)

Keleti nagyságának néhány éve megemlékezéssel adóztam¹, amelyben ismerttettem a zseniális alap gondolatot, a következetes felvételi és feldolgozási módszert, az élelmezési statisztika eredményeinek az idézett műben nyújtott mélyreható, gazdag elemzését. Itt most a Keleti által feltárt 100 év előtti és a mai élelmezési helyzet összehasonlítását tűztem célul. Tartalmi és csoportosítási kérdésekben, a mondanivaló kifejtésében alkalmazkodom Keleti művéhez, mert az úgy, ahogyan annak idején megíródott, zárt logikai rendszert alkot. A mai gyakorlatra – ahol az eltérő – jegyzet vagy magyarázat formájában külön rámutatok.

AZ ÉLELMISZER-FOGYASZTÁS MENNYISÉGE ÉS MINŐSÉGE

Keleti Károly élelmezési statisztikáját arra alapozta, hogy az embereknek naponta el kell fogyasztani bizonyos tápanyagokat, amelyek közül ő – mint ismeretes – igen helyesen a fehérjét tekintette döntő fontosságúnak. A felnőtt férfiak esetében 100–140 grammal határozta meg a napi fehérjefogyasztást; aszerint változó e két határ között az értékek, ahogy a szóban forgó egyedek táplálkozása empirikus leírások alapján rossznak, jónak, közepesnek, rendesnek stb. minősíthető. (A nőknél, gyermekeknél ennél kisebb értékek érvényesülnek.)

Arról, hogy a különböző fehérjemennyiségek milyen élelmiszerek, mekkora mennyiségeinek kombinációiból fogyaszthatók, a magyarországi táplálkozási szokások tanulmányozása alapján számos verziót (kulcsot) állított össze. (A kulcsok külön készültek a férfi-, a női és a gyermeknépességre, a téli és a nyári hónapokra, az ünnepek- és a munkanapokra.)

* Az MKT Statisztikai Szakosztálya Statisztikatörténeti Szakcsoportjának Kaposvárott, 1983. május 24. és 26. között rendezett XXI. Vándorülése keretében tartott Keleti Emlékülésre beküldött dolgozat.

A tanulmányban a horpadt zárójeles (<) számok a „Keleti Károly műveinek válogatott bibliográfiája c. összeállítás (lásd az 1083–1087. oldalakon) sorszámai.

¹ Lásd: Százéves a magyar népelelmezés statisztikája. *Statisztikai Szemle*, 1979. évi 8–9. sz. 885–901 old.

Arról pedig, hogy az ország különböző helyein „... hogyan és mivel táplálkozik a nép, hogyan és miképp él az év különféle szakáiban” (i. m. 13. old.), kérdőíves információkat kért 733 kataszteri aljárásból; ezek felölelték valamennyi várost és minden megyéből a megye különböző részeinek tipikus községeit.

A feldolgozás során a 733 kérdőív mindegyikéhez hozzárendelték azokat a kulcsokat, amelyek a leírásoknak legjobban megfelelő élelmiszerekből biztosították a minősítésben szereplő gyenge, közepes, jó stb. fehérjeellátottsági szintet. A kérdőívenként kiszámított élelmiszer-mennyiségekből – a megfelelő korú és nemű népesség létszámát figyelembe véve – meghatározták a fogyasztás tömegét élelmiszerenként külön-külön. Ezekből az alapadatokból épültek fel a megyénkénti, ezen belül külön a városenkénti, majd az országos összesítések. Az országos végeredményeket az 1. tábla tartalmazza. (l. m. 68. old.)

1. tábla

Az évi összes és az egy főre eső fogyasztás cikkcsoportonként

	<i>az ország összes fogyasztása</i>	<i>esik fejenként</i>
hús- és kolbászfélék	457.318,800 klgr.	34.47 klgr.
szalonna, zsír és vaj	370.044,300 »	27.90 »
tej, túró és sajt	498.535,400 »	37.59 »
tojás	30.213,000 »	2.28 »
gyümölcs	471.714,500 »	35.56 »
kenyér búzából	582.492,000 »	43.91 »
» rozs- és kétszeresből	650.900,000 »	49.07 »
» árpa- és zabból	231.426,000 »	17.45 »
» kukoriczából	431.164,600 »	32.50 »
tésztafélék	776.286,500 »	58.53 »
burgonya	1,488.978,000 »	112.25 »
főzelék, zöldség, kása sat.	1,636.942,000 »	123.39 »
Összesen	7,626.015,100 klgr.	574.90 klgr.

A tízjegyű szám ne tévesszen meg, szó sincs róla, hogy Keleti azt gondolta volna, számításai ennyire pontosak. Mint minden igazi tudósban, benne is élt a kételkedés, és többoldalú próbának vetette alá adatait. A növényi eredetű élelmiszerek, valamint az élvezeti cikkek esetében elvégezte a mérlegszerű (termelés+behozatal-kivitel) kontrollt, az állati termékek fogyasztását pedig az állatállományhoz hasonlította, és azt vizsgálta, hogy mennyiben tekinthetők logikailag elfogadhatónak az állomány és a fogyasztás összevetéséből kimutatható hasznosítási arányok. Keleti a maga részéről a gyümölcsfogyasztást jelölte meg mint olyant, amelynek hitelességében kételkedik: „Magam is bevallom, meglep a nagy tömeg gyümölcs...” (i. m. 98. old.). Kételkedése a későbbi idők tényanyaga ismeretében jogosnak tűnik, és az a zöldségfélék – főleg a savanyított zöldségek – fogyasztására is kiterjeszhető. Valószínűsíthető néhány más hibaforrás is, de ezek nem olyan jelentőségűek, hogy a mai adatokkal való egybevetést veszélyeztetnék.

Keleti elemzése már az összefoglaló adatok kapcsán rámutat egy fontos minőségi tényezőre, az élelmiszerek – növényi és állati – eredetére:

„A népesség fejenkénti átlagos évi fogyasztását a kimutatott 574.90 kilogrammban látjuk kifejezve. Ha nagy osztályozásban nézzük, hogy miből kerül ki élelem, azt tapasztaljuk, hogy csak 102.24 kilogrammját nyújtja az állatvilág t. i. hús- és kolbászfélék, szalonna, zsír, vaj, tej, túró, sajt és tojás alakjában. A több mint négyszeres nagyobb fogyasztási

anyagot, vagyis 472·66 kilogrammot a növényország szolgáltatja. Ebből is a gabonane-
neműekre (kenyér- és tésztafélék alakjában) esik 201·46 kilogr., gyümölcsre 35·56,
burgonyára 112·25, főzelék, zöldség s kásafélékre 123·39 kilogramm." (l. m. 71. old.)

Tovább mélyül ez a gondolat, amikor a bemutatott adatokban a fogyasztás
mennyisége mellett a fogyasztás fehérjetartalma is megjelenik. (Lásd a 2. táblát.)
Az ott közölt 35 280 gramm éves mennyiség, ami a most szokásos egy napra jutó
mennyiségként kifejezve 96,6 gramm.

2. tábla

Az állati és a növényi eredetű fehérjék fogyasztása

<i>az állatvilágból</i>	<i>az állag</i>	<i>a fehérnye</i>	<i>az állag</i>	<i>a fehérnye</i>
	<i>fogyasztás</i>	<i>tartalom</i>	<i>fogyasztás</i>	<i>tartalom</i>
	<i>kilogr.</i>	<i>gr.</i>	<i>0/0-ban</i>	
hús és kolbászfélék	34.47	4.840.96	5.99	13.72
szalonna, zsír, vaj stb.	27.90	1.558.20	4.86	4.41
tej, túró és sajt	37.59	3.152.52	6.54	8.94
tojás	2.28	377.05	0.39	1.07
	102.24	9.928.73	17.78	28.14
<i>a növényvilágból</i>				
gabonane- műek (kenyér- és tésztafélék)	201.46	15.147.62	35.05	42.94
gyümölcs	35.56	177.80	6.19	0.50
burgonya	112.25	2.245.00	19.52	6.37
főzelék, zöldség, kása stb.	123.39	7.781.30	21.46	22.05
	472.66	25.351.72	82.22	71.86
Összesen	574.90	35.280.45	100 ^{0/0}	100 ^{0/0}

„A míg tehát az állatvilágból vett élelem súlyban csak 17.78^{0/0}-át nyújtja az összes fo-
gyasztásnak, míg 82.22^{0/0}-ot a növényvilág fedez, addig fehérnyetartalomban amaz 28.14,
em ez csak 71.86^{0/0}-ot szolgáltat.

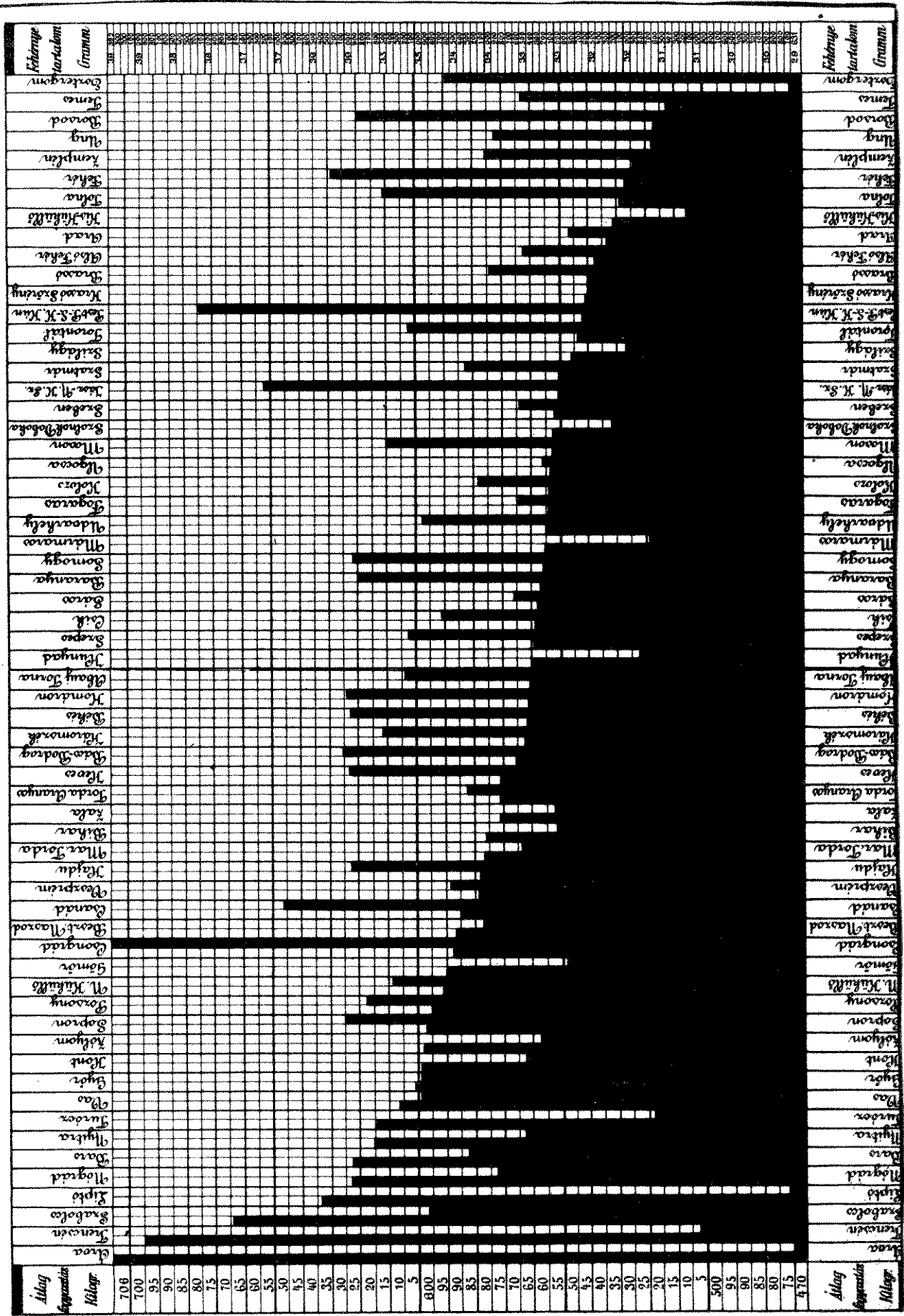
Már e néhány számból is kitűnik az élelmezés különbsége, mennyiség és minőség sze-
rint. Minél több fehérnyével bír az illető élelmi cikk, annál csekélyebb tömeg kell belőle, s
így, a hol hitványabb élelmi szerekkel kell táplálkoznia a lakosságnak, bizonyára nagyobb
tömeget is kell fogyasztania." (l. m. 72. old.)

„Az egyes megyék e szerinti viszonyát . . . grafikai képlet teszi szemléltetővé. . .

Itt balról jobbra csökkenő sorrendben jelentkeznek szürke színben, a megyék a szerint,
a mint minél csekélyebb súlyú élelmet fogyasztanak, míg a piros oszlopok az élelmökben fo-
gyasztott fehérnyetartalmat jelzik. Az elkerülhetetlen helyi befolyások leszámításával, melyek
egynémely megye piros oszlopát talán kelletén túl magasabbra emelik, tagadhatatlan e raj-
zon is az ellentét majdnem szabályos megjelenése, hogy t. i. a jobban táplálkozó népesség
nem súlyban, hanem tápdúsabb élelmi cikkekben szedi magába az életfentartó fehérnye-
anyagot.

Csak a végletek is elég érthetően szólnak. Árva, Trencsén lakói, egy-egy fejére 700
kilogrammon felül eső évi átlagfogyasztás mellett, alig bírják 29–30.000 grammnyi fehérnye-
mennyiségre felvinni; míg Csongrád, Pest–Pilis–Solt–Csanád például 39 és 37.000 gramm
fehérnyetartalmat fogyasztanak élelmökben, bár az emésztett súly fejenként alig vagy nem
is emelkedik 650 kilogrammon felül. De hogy ennyire is emelkedik s ezzel a megyék a ren-
des sorozaton túl magasnak, ez azt jelzi, hogy a legjobban táplálkozók közé tartoznak. El-
lenkezőleg Esztergom, például súly tekintetében legutolsó, vagyis 63-dik helyen áll, de az éle-
lem táplálkozási tartalma szerint, már a 28-dik helyet foglalja el, Hunyad 29-dik helyen so-
rakozik élelmezésének súlya szerint, de a fehérnye-tartalom szerint már csak 57-dik helyre
kerül stb." (l. m. 74–75. old.)

II. A népszeg fejenkénti átlagfogyasztása kilogramokban összevetve a fehérnyetartalommal.

Keleti Károly ábrája élelmezési statisztikával foglalkozó művéből (166) III. rész. II.)
 (Az eredeti ábra színes, valamennyi megyénél az első oszlop – az átlagfogyasztás – szürke,
 a második oszlop – a fehérnyetartalom – piros.)

Figyelemre méltó az az egybevetés, amit egyik oldalon a hús-, illetve szalonna- és zsír-, másik oldalon a sajt-, túró- és tejtermékfogyasztás szembeállításával végez:

„... a túró és sajt ... úgy látszik, hivatva van sokhelytt pótolni a húst, még inkább pedig a zsírt és szalonnát. ...

A mely megyék szalonna- és zsírfogyasztás dolgában leghátul állanak: Árva s Liptó, alig fogyasztván fejenkint 8 kilogrammot, azok a túró és sajt fogyasztásban legelől sorakoznak 60–65 kilogrammal fejenkint, Erdélyben Udvarhely alig 20 kiló szalonnát fogyaszt, sajt és túróban meghaladja a 60 kilogrammot. Érdekes a Dunántúli vidék némely megyéjének fokozatos különbsége, például:

	a szalonna- és zsír-fogyasztás	a túró- és sajt-fogyasztás
	fejenkint	
Baranya	35.54 kil.	24.51 kilogr.
Tolna	39.06 „	25.75 „
Somogy	33.18 „	27.34 „
Sopron	19.81 „	42.24 „
Zala	17.45 „	47.52 „

és így tovább.” (l. m. 83. old.)

Ez az összefüggés nagyon fontos táplálkozási jellegzetességre is felhívja a figyelmet. Arra, hogy az állati eredetű fehérjék biztosításának két alapvető módja: a tej alapú, illetve a hús alapú táplálkozás.

Hogyan érvényesülnek e jellegzetességek napjainkban?

A 100 év előtti és a jelenlegi élelmezési helyzet összehasonlításakor szem előtt kell tartani az ország megváltozott területét. Ami az ételmiszer-fogyasztás mennyiségét illeti, Keleti adatai kimutathatók a mostani országterületről, erre a részletes – megyénkénti, városenkénti – adatközlés lehetőséget ad. Megállapítható, hogy a mai országterület táplálkozása valamivel gazdagabb, teljesebb. A hús- és halfogyasztás a 34,4 kilogrammos fejtápláltsággal szemben körülbelül 40 kilogramm volt azokon a területeken, amelyek a mai országhatáron belül fekszenek; egyidejűleg a mai országterületen az átlagosnál 10–20 kilogrammal kevesebb cereáliát fogyasztottak.

Nem lehet azonban eléggé hangsúlyozni, hogy Keleti művében a mennyiségek, a bennük rejlő fehérjék fogyasztása, a fogyasztott élelmiszerek árai, fogyasztásuk értékösszege együtt alkot összefüggő egészet, amelynek nem valamennyi összefüggése bontható ki a mai országterületre. Ezért – és bátorítva attól, hogy a 100 évvel ezelőtti fogyasztásnak az akkori és a mai országterületre vetített adatai közötti eltérés szinte jelentéktelen ahhoz képest, ahogyan a mai helyzet különbözik a 100 évvel ezelőtől – Keleti adatait úgy használom fel, ahogyan azok korszakos művében megjelentek. Ugyancsak változatlanul hagytam a Keleti által használt fehérjeszámítást, ami egyébként – a 100 gramm ételmiszer fehérjetartalmát tekintve is – nagyon hasonlít mostani számításainkhoz.

Az ételmiszer-fogyasztás és fehérjetartalmának 100 éves távon összehasonlító adatait a 3. tábla mutatja be. Ebben a korabeli rendszerezésnek megfelelően nem szerepel a rizs, a cukor, az édesség, a déligyümölcs, ezeket Keleti az élvezeti cikkek közé sorolta. Nyilván nem csupán azért, mert többségük akkor még kuriózumnak számított, hanem azért is, mert a lakosság fehérjeellátásában szerepük lényegtelen.

Az adatokból szemléletesen kitűnik a Keleti által vizsgált minőségi vonások érvényesülése jelenlegi fogyasztásunkban. Az állati eredetű élelmiszerekből sokkal több, a növényi eredetűekből lényegesen kevesebb a mostani fogyasztás. Az élelmiszerek nyújtotta fehérjemennyiség összességében néhány százalékkal magasabb a múlt századinál, ezen belül az állati eredetű fehérjék mennyisége éppen kétszeres: napi 27 grammal szemben 55 gramm. (Ma már közismert, hogy az egészséges táp-

lálkozásban meghatározó szerepük az állati fehérjéknek van, amelyek valamennyi esszenciális aminosavat olyan mennyiségben tartalmazzák, amely megközelíti az emberi fehérjeépítéshez szükséges arányokat.) A nagyarányú fejlődés az utolsó negyedszázad terméke; a már említett előző tanulmányomban rámutattam, hogy a lakosság étel- és ital-fogyasztása a második világháború előtt és után is egészen az ötvenes évek közepéig, alig különbözött a múlt század nyolcvanas éveire jellemzőtől.

3. tábla

Élelmiszerek egy főre jutó fogyasztásának mennyisége és fehérjetartalma

Élelmiszer	Éves mennyiség (kilogramm)		100 gramm étel- és ital-fogyasztás fehérjetartalma (gramm)		Napi fehérjemennyiség (gramm)	
	1881	1981	1881	1981	1881	1981
Hús és hal összesen	34,4	74,3	14,2	15,1	13,4	30,6
Ebből:						
Marhahús ^a	11,0	3,5	17,0	15,6	5,2	1,5
Sertéshús ^a	10,2	30,9	12,3	14,2	3,4	12,1
Borjúhús ^a	0,8	0,2	15,9	15,0	0,4	0,1
Birkahús, vadhús stb. ^a	5,5	0,7	12,7	15,0	1,9	0,3
Baromfi	2,9	17,8	11,0	14,8	0,9	7,2
Húskészítmények	2,5	18,8	13,3	16,5	0,9	8,5
Hal	1,5	2,4	16,3	13,0	0,7	0,9
Étkezési szalonna	18,6	4,8	8,4	9,0	4,3	1,2
Zsír, zsírszalonna ^b	8,1	18,2	—	0,1	—	0,1
Vaj	1,2	2,1	—	0,4	—	0,0
Tej ^c	31,9	135,7	4,0	3,9	3,5	14,5
Túró és sajt	5,7	5,9	33,1	23,0	5,1	3,7
Tojás	2,3	16,0	16,6	12,0	1,0	5,3
<i>Állati eredetűek összesen</i>	<i>102,2</i>	<i>257,0</i>	<i>9,7</i>	<i>7,9</i>	<i>27,3^f</i>	<i>55,4^f</i>
Hazai gyümölcs ^d	35,6	68,1	0,5	0,9	0,5	1,8
Kenyér ^e	142,9	104,6	7,0	9,6	27,3	27,5
Liszt	58,5	24,5	8,9	12,6	14,2	8,5
Száraztészta, édesipari lisztesáru	—	8,6	—	14,0	—	3,3
Kásafélék	10,5	0,0	9,0	0,0	2,6	0,0
Burgonya	112,3	55,5	2,0	1,8	6,3	2,7
Szárazhüvelyesek	17,4	1,3	23,0	22,0	10,6	0,8
Zöldség-, főzelékfélék, savanyúság	95,5	77,3	2,9	1,3	7,8	2,8
<i>Növényi eredetűek összesen</i>	<i>472,7</i>	<i>339,9</i>	<i>5,4</i>	<i>5,1</i>	<i>69,3</i>	<i>47,4</i>
<i>Mindösszesen</i>	<i>574,9</i>	<i>596,9</i>	<i>6,1</i>	<i>6,3</i>	<i>96,6</i>	<i>102,8^g</i>

^a Csontos hús, belsőség.

^b 1981-ben étolajjal, margarinnal együtt.

^c A túró és sajton kívüli többi tejtermékkel együtt.

^d 1981-ben dióval, mákkal, magyorróval együtt.

^e 1981-ben péksüteménnyel együtt.

^f Megjegyzendő, hogy a péksüteményekben, száraztésztában, lisztesáruban található fehérjének egy kis része szintén állati eredetű (tej, tojás).

^g 1,4-del kisebb a hivatalos 1981-es adatnál, mivel itt a rizs, a kakaó, a déligyümölcs nem az élelmiszerek, hanem az élvezeti cikkek között szerepel.

Az adatok belső szerkezeti változásokat is kifejeznek: a húsfélék körében a marhahúsnak most sokkal kisebb, a baromfinak és a húskészítményeknek sokszoros a szerepe; az alig változott jelentőségű vaj-, sajt-, túrófogyasztás mellett többszörösre nőtt a folyó tej és a felsoroltakon kívüli tejtermékek fogyasztása; étrendünkben gyakorlatilag kiestek a kásafélék, minimálissá vált a szárazhüvelyesek szerepe stb.

AZ ÉLELMISZER-FOGYASZTÁS ÉRTÉKE ÉS VOLUMENE

Keleti számításait a fogyasztási adatoknak a termelési adatokkal és a haszonállat-állománnyal történő összevetése után még további ellenőrzésnek vetette alá.

„Az, hogy mindennemű élelemből

egy férfi	éven át 726.57 kilogr.	naponként 1.99 kilogr.
egy nő	éven át 547.20 kilogr.	naponként 1.49 kilogr.
egy gyermek	éven át 425.33 kilogr.	naponként 1.16 kilogr.

fogyaszt, valamennyire elfogadhatónak, az idézett tudományos és külföldi példákkal összehangzónak látszott.

Minden értékmérőnk azonban a pénz levén, azt kelle kutatnom, hogy az összes lakosság s benne külön-külön a férfiak, nők és gyermekek élelmezése mibe kerül éven át?

... az egyes élelmi cikkek átlag árai számos évi följegyzések alapján állapítottak meg. Gyakran hosszas utánjárás vált szükségessé; nevezetesen a különféle lisztek s a kenyérnek átlagárait nézve; számos cikkre nézve az áruforgalom értékmegállapító bizottságának fogadtattak el becsárai.

Igy a fejenkinti évi fogyasztást, minden egyes cikkre nézve, annak átlagértékével szorozván ... az évi élelmezés költsége:

egy férfiúnál	90.69	frt,
egy nőnél	68.13	frt,
egy gyermeknél	47.78	frt,

átlag véve pedig az összes népességet, esik fejenként 70.34 frt." (l. m. 101–103. old.)

A 100 évvel ezelőtti 70,34 osztrák értékű forintot és a több mint 10 000 forintot kitevő jelenlegi élelmiszer-fogyasztás mennyiségét és értékét részleteiben az 5. táblaveti össze.

„Ha feljebb azt láttuk, hogy népünk élelmezési költségeinek nagyobb fele az állatországgra esik, azt igenis sejthetjük, hogy a húsetel – mit egyébiránt a köztudat is bizonyít – drágább, mint a növényétel. De azt még ki nem sűtöttük ezzel, hogy mely élelmi cikkekkel táplálkozik a nép olcsóbban vagy drágábban. Eddigi számaink ezt is kiderítik. Már előbb láttuk, hogy a népesség a különböző élelmi cikkekből mennyit fogyaszt egyáltalában. Láttuk továbbá, mennyi esik e különféle cikkekből fejenként kilogrammokban, és kiszámítottuk, hány gramm fehérnye foglaltatik ez elfogyasztott táplálékban. Ugyan e tápláléknak azonban az imént költségeit is kimutattuk, s így könnyű kiszámítani, hogy a fogyasztott élelmi szerekben foglalt 100 gramm fehérnye mennyiben kerül? ... (l. m. 106. old.)

4. tábla

A fogyasztott fehérnyemennyiség értéke.

Sorszám	Élelmi cikkek neve	A fejenkinti fogyasztás			Sorszám	Élelmi cikkek neve	A fejenkinti fogyasztás		
		fehérnyetartalma grammokban	Értéke o. é. forint	Kerül 100 gramm fehérnye o. é. forint			fehérnyetartalma grammokban	Értéke o. é. forint	Kerül 100 gramm fehérnye o. é. forint
1	Marhahús	1.873.40	5.51	0.29	17	Kétszereskenyér	626.34	0.98	0.15
2	Sertéshús	1.245.82	4.88	0.35	18	Rozskenyér	2.469.80	4.25	0.17
3	Birkahús	671.25	1.93	0.28	19	Árpa- és zabkenyér	1.046.40	1.48	0.14
4	Borjúhús	129.72	0.58	0.44	20	Kukoriczakenyér	2.275.00	2.76	0.12
5	Baromfi	324.50	1.91	0.58	21	Búzaliszt	2.790.72	2.53	0.09
6	Hal	249.39	0.45	0.18	22	Kétszeresliszt	257.56	0.26	0.10
7	Vadhús	18.37	0.07	0.38	23	Rozsliiszt	474.40	0.56	0.12
8	Kolbászfélék	328.51	2.22	0.67	24	Árpaliszt	172.20	0.20	0.11
9	Szalonna	1.558.20	8.48	0.54	25	Kukoriczaliszt	1.478.40	1.48	0.10
10	Zsír		4.54		26	Kásafélék	946.80	0.63	0.07
11	Vaj		0.84		27	Burgonya	2.245.00	2.81	0.12
12	Tej	1.276.50	1.91	0.15	28	Borsó, lencse, bab	4.002.00	1.74	0.04
13	Turó és sajt	1.875.72	1.98	0.10	29	Zöldség (mindenfélé)	1.293.95	2.95	0.22
14	Tojás	377.05	0.68	0.18	30	Savanyított eledlek (káposzta sat.)	1.538.55	4.68	0.30
15	Gyümölcs	177.80	1.78	1.00					
16	Búzakenyér	3.556.71	5.27	0.14		Összesen	35.280.45	70.34	0.20

Ennek végeredménye pedig az, hogy az átlagember által egy éven át fogyasztott 35.280 gr. (napi 96,6 gr. – szerző) fehérnye 70.34 frtba, a benne foglalt fehérnyéből pedig 100–100 gramm 20 krajczárba kerül...

Tekintve, hogy 100 gramm fehérnye értéke átlag 20 krajczár, nagyjából állíthatni, hogy az állatvilágbeli fogyasztási cikkek ez átlagon felül, a növénybeliek alatta állanak. Kivételt tesznek egyrészt a hal, tojás és tej, melyeknek 100 gr. fehérnyéje az átlagos 20 krnál olcsóbb; másrészt a gyümölcs, savanyított eledelek (káposzta sat.) és mindennemű zöldség, melyek csekély fehérnyetartalmuknál s így csekély táperejőknél fogva is a legdrágább ételekhez sorakoznak. Legeklatásabb példa erre a gyümölcs, mely noha métermázsája csak 5 frt értékben számított, 100 gr. fehérnyéje mégis 1 frtba kerül, miután benne csak fél gramm fehérnye foglaltatik.

A túró és sajt leggazdagabb fehérnyetartalmánál fogva (33.14 a 100 grammban), a legtápdúsabb egyúttal legolcsóbb eledelekhez tartozik, egy gramm fehérnyéje csak 10 krajczárba kerül.

A lisztneműek, akár kenyér- akár tészta alakjában, szintén az olcsó eledelekhez számítanak, egy gramm fehérnyéjük 10–15 krajczár közt változván, legolcsóbb köztük a búzaliszt 9 krajzával, de egyúttal valamennyi tésztnemű közül a legtöbb fehérnyetartalommal, vagyis 10.80 gr. 100-ban. Rögtön utána sorakoznak a kásafélék 7 krajzával; legolcsóbb, eledel pedig, egyúttal a túró és a sajt után a legtáplálóbb 23 gr. fehérnyével 100-ban a borsó, lencse, bab vagyis a hüvelyesek, melyeknek fehérnyéje csak 4 krba kerül grammonként." (l. m. 107–108. old.)

5. tábla

Élelmiszerek egy főre jutó fogyasztásának mennyisége és értéke

Élelmiszer	Éves mennyiség (kilogramm)		Átlagár (Ft/kg)		Éves értékösszeg (forint)	
	1881	1981	1881	1981	1881	1981
Hús és hal összesen	34,4	74,3	0,51	56,57	17,55	4203,8
Ebből:						
Marhahús	11,0	3,5	0,50	52,51	5,51	183,3
Sertéshús	10,2	30,9	0,48	56,90	4,88	1760,3
Borjúhús	0,8	0,2	0,70	70,00	0,58	13,1
Birkahús, vadhús, stb.	5,5	0,7	0,36	75,75	2,00	51,6
Baromfi	2,9	17,8	0,65	44,71	1,91	797,6
Húskészítmények	2,5	18,8	0,90	68,35	2,22	1 281,1
Hal	1,5	2,4	0,30	49,64	0,45	116,8
Étkezési szalonna	18,6	4,8	0,45	47,08	8,48	227,7
Zsír, zsírszalonna	8,1	18,2	0,56	27,48	4,54	499,2
Vaj	1,2	2,1	0,68	59,33	0,84	124,1
Tej	31,9	135,7	0,06	6,65	1,91	903,3
Túró és sajt	5,7	5,9	0,35	39,21	1,98	232,8
Tojás	2,3	16,0	0,30	40,08	0,68	640,2
<i>Állati eredetűek összesen . . . . .</i>	<i>102,2</i>	<i>257,0</i>	<i>0,35</i>	<i>26,58</i>	<i>35,98</i>	<i>6 831,1</i>
Hazai gyümölcs	35,6	68,1	0,05	14,31	1,78	974,0
Kenyer	142,9	104,6	0,10	7,05	14,74	737,2
Liszt	58,5	24,5	0,09	6,71	5,03	164,3
Száraltészta, édesipari lisztesáru	—	8,6	—	33,16	—	287,6
Kásafélék	10,5	0,0	0,06	0,0	0,63	0,0
Burgonya	112,3	55,5	0,025	6,74	2,81	374,3
Szárzhüvelyesek	17,4	1,3	0,10	25,90	1,74	33,6
Zöldség-, főzelékfélék, savanyúság	95,5	77,3	0,08	13,27	7,63	1 026,7
<i>Növényi eredetűek összesen</i>	<i>472,7</i>	<i>339,9</i>	<i>0,08</i>	<i>10,58</i>	<i>34,36</i>	<i>3 597,7</i>
<i>Mindösszesen</i>	<i>574,9</i>	<i>596,9</i>	<i>0,12</i>	<i>17,47</i>	<i>70,34</i>	<i>10 428,8</i>

Megjegyzés. 1881-ben osztrák értékű forint. Az egyéb jegyzeteket lásd a 3. táblánál.

Napjainkban 1 gramm fehérje átlagosan 28 fillérbe, így 100 gramm 28 forintba kerül, egy évszázaddal ezelőtt 100 gramm 20 krajcárból tellett ki. (Nagyságrendileg 100 gramm tekinthető napi fogyasztási normatívának.) Ma 28 forint a főmunkahelyi átlagos munka egy órai díjazását, hétvégi fusizásban kevesebb mint félórás munka ellenértékét jelenti. A 100 évvel ezelőtti 20 krajcár értékét megítélhetjük abból, hogy Keleti Károly átlagos napszámként a férfiaknál 55, a nőknél 37, a gyermekeknél 25 krajcárt mutatott ki.

Összehasonlítással élve az állapítható meg, hogy ma is gyümölcsökből szerzünk legdrágábban fehérjét (természetesen vitamintartalmuk a nagyobb érték); a húsfélék közül napjainkban sokkal olcsóbb fehérjeforrás a baromfi, relatíve nagyon megdrágult a hal; fehérjét kenyér és liszt formájában fogyasztani napjainkban lényegesen olcsóbb, száraz hüvelyesek formájában fogyasztani sokkal drágább, mint egy évszázaddal ezelőtt.

Mennyibe kerül átlagosan az elfogyasztott fehérje?

6. tábla

Az elfogyasztott fehérje átlagos értéke

Élelmiszer	1881-ben (forint/100 gramm)	1981-ben (forint/1 gramm)
Hazai gyümölcs	1,00	1,59
Húskészítmények	0,68	0,41
Baromfi	0,59	0,30
Étkezési szalonna	0,54	0,52
Borjúhús	0,44	0,47
Sertéshús	0,39	0,40
Marhahús	0,29	0,34
Birkahús, vadhús stb.	0,28	0,51
Zöldség-, főzelékfélék, savanyúság	0,28	1,02
Hal	0,18	0,38
Tojás	0,18	0,33
Tej	0,15	0,17
Burgonya	0,15	0,37
Kenyer	0,14	0,07
Túró és sajt	0,11	0,17
Liszt	0,10	0,05
Kásafélék	0,07	0,00
Szárazhüvelyesek	0,04	0,12
Összes élelmiszer átlagosan	0,20	0,28

Megjegyzés. 1881-ben osztrák értékű forint. Az egyéb jegyzeteket lásd a 3. táblánál.

Úgy gondolom, mai szemmel különösnek tűnik, hogy annak idején 100 gramm (körülbelül egy napra való) fehérje értéke 20 krajcár volt, és 70,34 forintból tellett ki egy átlagember egész évi ételmezése, ami napjainkban meghaladja a 10 000 forintot. A nagyságrendi különbség az árakból következik, az élelmiszerárak napjainkban átlagosan több mint százszorosát teszik ki a Keleti Károly munkájában bemutatott áraknak. Az egy főre jutó fehérjemennyiség viszont csak néhány százalékkal több a múltszázadbelineél; igaz, ezen belül kétszeres az állati eredetűek, tehát a teljesértékűek fogyasztása.

Végsősoron amint az a 7. táblából kitűnik, az élelmiszer-fogyasztás egy főre jutó volumene – Keleti Károly értelmezése szerint tekintve az élelmiszerek körét – 37 százalékkal több a száz év előttinél; a Keleti által élvezeti cikknek minősített étel-

miszereket is beszámítva pedig 56 százalékkal nagyobb fogyasztási volumenről beszélhetünk.

7. tábla

Élelmiszerek 1881. és 1981. évi egy főre jutó fogyasztásának összehasonlítása

Élelmiszer	1881-es árakon (forint)		1981-es árakon (forint)		Az 1981. évi		
	1881-ben	1981-ben	1881-ben	1981-ben	volumen	ár	érték
					hányszorosa az 1881. évinek		
Marhahús	5,51	1,75	577,6	183,3	0,32	105,0	33,3
Sertéshús	4,88	14,83	580,4	1 760,3	3,03	118,5	360,7
Borjúhús	0,58	0,14	56,0	13,1	0,25	100,0	22,6
Birkahús, vadhús stb.	2,00	0,25	416,6	51,6	0,13	210,4	25,8
Baromfi	1,91	11,57	129,7	797,6	6,14	68,8	417,6
Húskészítmények	2,22	16,92	170,9	1 281,1	7,52	75,9	577,1
Hal	0,45	0,72	74,5	116,8	1,60	165,5	259,6
Étkezési szalonna	8,48	2,16	875,7	227,7	0,26	104,6	26,9
Zsír, zsírszalonna	4,54	10,19	222,6	499,2	2,25	49,1	110,0
Vaj	0,84	1,43	71,2	124,1	1,75	87,3	147,7
Tej	1,91	8,14	212,1	903,3	4,25	110,8	472,9
Túró és sajt	1,98	2,07	223,5	232,8	1,04	112,0	117,6
Tojás	0,68	4,80	92,2	640,2	6,96	133,6	941,5
<i>Állati eredetűek össze-</i> <i>sen</i>	35,98	74,97	3 703,0	6 831,1	1,96	96,8	189,9
Hazai gyümölcs	1,78	3,41	509,4	974,0	1,91	286,2	547,2
Kenyér	14,74	10,46	1 007,4	737,2	0,73	70,5	50,0
Liszt	5,03	2,21	392,5	164,3	0,42	74,6	32,7
Szárítottészta, édesipari lisztesáru	—	3,87	—	287,6	—	—	—
Kásafélék	0,63	0,00	70,5	0,0	—	—	—
Burgonya	2,81	1,39	756,9	374,3	0,49	269,6	133,2
Szárazhüvelyesek	1,74	0,13	450,7	33,6	0,07	259,0	19,3
Zöldség-, főzelékfélék, sa- vanyúság	7,63	6,18	1 267,3	1 026,7	0,81	165,9	134,6
<i>Növényi eredetűek ösz-</i> <i>szesen</i>	34,36	27,65	4 454,7	3 597,7	0,81	129,9	104,7
<i>Mindösszesen</i>	70,34	102,62	8 157,7	10 428,8	1,37	108,6	148,2

Megjegyzés. A jegyzeteket lásd 3. táblánál.

8. tábla

Az 1981/1881-es indexegyütthatók számítása

Élelmiszer	Volumen			Ár			Érték
	1881-es	1981-es	átlago- san	1881-es	1981-es	átla- gosan	
	árakon			súlyokkal			
Állati eredetűek összesen	2,084	1,845	1,961	102,9	91,1	96,8	189,9
Növényi eredetűek össze- sen	0,805	0,808	0,806	129,6	130,1	129,9	104,7
Élelmiszerek összesen .	1,459	1,278	1,366	116,0	101,6	108,6	148,2

A jelenlegi fogyasztást táplálkozás-élettani és gasztronómiai megítélés alapján egyaránt fejlett színvonalúnak lehet minősíteni, ami távolról sem jelenti, hogy problémamentes lenne. Van néhány élelmiszer, amelyeknek fogyasztása kevesebb a szükségesnél. Ilyen – a táplálkozás-élettani követelményekből kiindulva és nemzetközi összehasonlításban is – a zöldség, gyümölcs és a burgonya, továbbá ilyenek a tejtermékek.

A tejtermékeket illetően az utolsó évtizedben imponáló volt a fejlődés, az előbbiek esetében viszont krónikus problémáról van szó, agrotechnikájuk és ennek révén termelésük termelékenységük a mezőgazdaság más ágaihoz képest elmaradott. Ezért áraik gyorsan emelkedők, a magas árak korlátozzák a fogyasztást. (1981-ben a fogyasztói árak átlagosan 63, ezen belül az élelmiszerárak 71 százalékkal voltak magasabbak az 1970. évinél. Közülük a hazai gyümölcsök árai átlagosan 137, a zöldség-, főzelékfélék árai 145 százalékkal nőttek, és a burgonya ára is több mint kétszerese az 1970. évinek.)

Van néhány élelmiszer – a cereáliák, a sertézsíradék, a cukor –, amelyekből több fogy a szükségesnél. Az első kettő esetében ez megint csak elsősorban árkérdés. (1 kilogramm hús – sertéscomb – árán 1938-ban 5, 1949-ben 8, 1982-ben 14 kilogramm kenyeret lehetett venni, zsírból pedig 1938-ban 1,2, 1949-ben 0,8, 1982-ben 3,6 kg-öt.) A zsír és a kenyér az élelmiszer-fogyasztásban legnagyobb súlyt képviselő húshoz képest – és a jövedelmekhez képest – ma rendkívül olcsó. A cukor fogyasztása a háztartások cukorvásárlásaiban megmutatkozva is nagy mennyiség, amit még tovább növel a cukorkák, édességek formájában fogyasztott és az üdítőitalokban feldolgozott cukor.

Nagyon tanulságos, hogy az egyes élelmiszerek relatíve drága, illetve olcsó voltáról napjaink tapasztalatai mennyire összeváganak a 100 éves összehasonlítással. Ma viszonylag drágának minősítjük a gyümölcsöt, zöldséget, burgonyát, szárazhüvelyest, amint a 7. táblából kitűnik, 100 éves árindexük is kimagasló; ugyanakkor a kenyér, a liszt árindexe sokkal alacsonyabb az átlagosnál.

AZ ÉLVEZETI CIKKEK FOGYASZTÁSA

„Mindaddig csak a legnélkülözhetetlenebb élelmi cikkekről szóltunk azokról, melyek fehérnyetartalmukkal fenntartják az élet- és munkaerőt. Ezt méltán a nyers élelmiszerek nevezhetnők.

Van azonban számos élelmi cikk, mely nem annyira tápláló erejénél fogva szükséges az élelemhez, mint inkább étvágy gerjesztő, az emésztést elősegítő, az idegeket egészségesen ingerlő s az anyagok felszívását (assimilatio) előmozdító hatásánál fogva majd szintoly nélkülözhetetlen az egészséges táplálkozáshoz, mint a fehérnyét, zsírt és szénhidratokat tartalmazó rendes eledel.

Ide tartoznak mindenekelőtt a különféle fűszerek, első sorban a konyhasó, mely a legegyszerűbb étkezésnél is nélkülözhetetlen; ide sorolhatók a különféle gyarmatárúk és az ezek termékeiből szűrt étel-italokon kívül mint: kávé, tea, csokoládé, a többi szeszes italok, ugymint: bor, sör, pálinka, stb. Ez élvezeti cikkek fogyasztásának tárgyalása közben azon nehézségre akadunk, hogy bajos meghatározni, mily arányban fogyasztják a népesség különböző osztályai? Az bizonyos, hogy sót, paprikát az ország összes népessége kénytelen használni. . . .” (I. m. 119–120. old.)

Az élvezeti cikkek fogyasztásáról összeállított adatokat mutatja – eredetiben – a 9. tábla.

A szeszes italok közül Keleti a bor fogyasztását 2 477 000, a sörét 450 000, a pálinkáét 2 188 000 hektoliterben rögzíti, területi eloszlásukat tekintve: „Általános jellemzésül mondható, hogy a szegényebb megyék erős pálinkafogyasztást tüntetnek fel, míg a gazdagabb megyék inkább bor által elégítik ki szeszes italokbeli szükségletüket.” (I. m. 138. old.)

9. tábla

Az élvezeti cikkek fogyasztása

	összesen	1928	1938
szőlő	919,781 q	788,400	7184,321 lit
paprika	21,208	10,000	980,424
cukor (móntott)	366,151	33,000	12,230,564 »
szörp	12,919 »	118,000 »	19,761 »
kákaó, bab és hüvelyes	183	16,800	721,548
kávé	69,159 »	82,500 »	5,730,367 »
tea	619 »	250,000 »	162,250 »
aszú-, aprós- és mazsolaszőlő	15,828 »	29,500 »	466,926 »
narancs és citrom	28,298 »	13,100 »	372,118 »
datolya	381 »	15,800 »	17,450 »
szőlő-János-kenyér	5,327 »	8,800 »	16,877 »
szőlő	313,992 »	16,900 »	5,306,461 »
bors, szegfű, gyömbér	6,172 »	81,500 »	521,534 »
fahéj	1,150 »	11,200 »	59,740 »
füge	5,125 »	15,400 »	78,925 »
mandula	4,091 »	88,500 »	362,319 »
gesztenye	5,842 »	14,200 »	82,956 »
kávépótló	30,322 »	31,000 »	939,982 »
csokoládé	1,490 »	130,000 »	193,700 »
cukrosságok	9,697 »	48,800 »	473,213 »
Összesen	1,881,707 q.	--	36,260,437 frt.

Az italok értékének számításáról az alábbiakat mondja.

„A bor értékére nézve meg kell említenem, hogy a statisztikai hivatal több évi följegyzése szerint az átlagárak hektoliterenkint:

új-bornál	8.55 forint
ó-bornál	11.58 forint
csemege-bornál	30.92 forint
aszú-bornál	88.49 forint

Tekintve, hogy a köznép sokhelyt ugyan saját szűrt borát issza, mely hektoliterenkint alig becsülhető 5–6 frt-nál többbe; de hogy túlnyomó nagy részében mégis csak a korcsma vagy a borkereskedő italát élvezi; hogy majd egyaránt fogy új- és óbor, de a csemege- és aszúbor rendes fogyasztásul alig jöhet tekintetbe: a bor árát hektoliterenkint 10 frtban állapítottuk meg.

E szerint az egy éven át fogyasztott bor értéke 24.773.640 frt volna.

A sör értéke az áruforgalmi adatokat véve alapul, melyek szerint egy hektoliter értéke a behozatalban 19 frt, a kivitelben 16 frt, átlagban tehát 17.50 frt, egészben: 7.881.160 frtot tesz.

Még a szesz értékére nézve kell – úgy mint feljebb a bornál tettem – fölemlíteni az eredeti adatokat. Az áruforgalmi statisztika adatai szerint az országba behozott pálinka értéke 77 frt, a kivitté 33 frt hektoliterenkint. Tekintve, hogy az exportált pálinkánál nagyrészt silányabbat fogyaszt a köznép – bár árát a regale bérlőnek azért meg kell fizetnie –, csak 30 frt-ban számítjuk hektoliterjét. E szerint az összes pálinka-fogyasztás – az élelmezési adatok szerint – tenne 65.632.800 frtot.” (l. m. 141. old.)

Az élvezeti cikkek fogyasztásának összehasonlító adatait Keleti Károly rendszerében mutatja a 10. és a 11. tábla. E cikkek közül a ma élelmiszernak számítók nagy része, valamint a kávé és a tea fogyasztása is lényegesen nagyobb a 100 év előttinél. A szeszes italok fogyasztásában viszonylag kisebb a különbség. Jelenleg

sörből	26,2-szeres (3,4-del szemben 89,2 liter),
borból	1,6-szoros (18,6-del szemben 29,7 liter),
égetett szeszes italokból	0,6-szoros (16,4-del szemben 9,9 liter)

az egy főre jutó fogyasztás mennyisége. Jelenleg egy liter ára

sörből	92-szeres (0,17-dal szemben 15,60 forint),
borból	387-szeres (0,10-dal szemben 38,70 forint),
égetett szeszes italokból	623-szoros (0,30-dal szemben 187,00 forint)

10. tábla

Az élvezeti cikkek, italok egy főre jutó fogyasztásának mennyisége és értéke

Cikk	Éves mennyiség (kilogramm, illetve liter)		Átlagár (forint/kilogramm, illetve liter)		Értékösszeg (forint)	
	1881-ben	1981-ben	1881*-ben	1981-ben	1881*-ben	1981-ben
Rizs	2,3	3,4	0,17	25,06	0,40	87,80
Cukor**	2,8	25,8	0,33	17,66	0,92	456,20
Édességek	0,1	6,4	0,90	90,90	0,09	581,50
Friss déligyümölcs	0,2	9,2	0,13	26,30	0,03	241,40
Mazsola stb.	0,3	0,2	0,30	70,00	0,08	12,90
Fűszerek	—	—	—	—	0,77	367,10
Kávé***	0,5	2,9	0,83	283,40	0,43	831,00
Tea	0,0	0,1	2,50	225,80	0,01	20,70
Élvezeti cikkek összesen	—	—	—	—	2,73	2 598,60
Ebből:						
Ma élelmiszernek tekintett	—	—	—	—	2,29	1 746,90
Kávé és tea	—	—	—	—	0,44	851,70
Alkoholmentes italok	—	—	—	—	—	490,10
Szeszes italok összesen	—	—	—	—	7,35	4 394,90
Ebből:						
Bor	18,6	29,7	0,10	38,70	1,86	1 151,30
Sör	3,4	89,2	0,17	15,60	0,59	1 390,30
Égetett szeszes italok	16,4	9,9	0,30	187,00	4,90	1 853,30
Élvezeti cikkek, italok összesen	—	—	—	—	10,08	7 483,60

Megjegyzés. Korunkban a rizst, a cukrot, az édességeket, a friss és szárított déligyümölcsöket, a fűszereket élelmiszereként kezeljük. Az élvezeti cikkek körébe napjainkban az italok — kávé, tea, az alkoholmentes italok és a szeszes italok — tartoznak, továbbá a dohányárak; ez utóbbiakkal, amelyek fogyasztásának jelenlegi értéke fejenként 1070 forint, Keleti Károly nem foglalkozott.

* Osztrák értékű forint.

** Az országos cukorfogyasztástól annyiban eltérő, hogy cukor az édességekben és az édesipari lisztesárakban is található.

*** Kávé az édességekben is található.

11. tábla

Az élvezeti cikkek, italok 1881. és 1981. évi egy főre jutó fogyasztásának összehasonlítása*

Cikk	1881-es áron (forint)		1981-es áron (forint)		Az 1981. évi		
	1881-ben	1981-ben	1881-ben	1981-ben	volumen	ár	érték
Rizs	0,40	0,58	58,9	87,8	1,48	150,6	219,5
Cukor	0,92	8,51	49,5	456,2	9,21	53,5	495,9
Édességek	0,09	5,76	9,1	581,5	64,00	101,0	6461,1
Friss déligyümölcs	0,03	1,20	5,3	241,4	46,00	202,3	8046,7
Mazsola stb.	0,08	0,06	21,0	12,9	0,67	233,3	161,3
Fűszerek	0,77	3,06	92,4	367,1	—	120,0	476,8
Kávé	0,43	2,41	141,7	831,0	5,80	341,4	1932,6
Tea	0,01	0,25	1,1	20,7	0,10	90,3	2070,0
Élvezeti cikkek összesen	2,73	21,83	379,0	2598,6	7,40	128,5	951,9
Ebből:							
Ma élelmiszernek tekintett	2,29	19,17	236,2	1746,9	7,87	96,9	762,8
Kávé és tea	0,44	2,66	142,8	851,7	6,01	322,3	1935,7

(A tábla folytatása a következő oldalon.)

(Folytatás.)

Cikk	1881-es áron (forint)		1981-es áron (forint)		Az 1981. évi		
	1881-ben	1981-ben	1881-ben	1981-ben	volumen	ár	érték
					hányszorosa az 1881. évnek		
Alkoholmentes italok .	—	2,45	—	490,1		200,0	
Szeszes italok összesen	7,35	21,10	3839,6	4394,9	1,81	329,9	598,0
Ebből:							
Bor	1,86	2,97	719,8	1151,3	1,60	387,0	619,0
Sör	0,59	15,16	53,0	1390,3	26,24	91,8	2356,4
Égetett szeszes ita- lok	4,90	2,97	3066,8	1853,3	0,60	623,3	378,2
<i>Élvezeti cikkek, italok összesen</i>	<i>10,08</i>	<i>45,38</i>	<i>4218,6</i>	<i>7483,6</i>	<i>2,83</i>	<i>262,7</i>	<i>742,4</i>

* Lásd a 10. tábla jegyzeteit.

12. tábla

Az 1981/1881-es indexegyütthatók számítása

Cikk	Volumen			Ár			Érték
	1881-es	1981-es	átlago- san	1881-es	1981-es	átlago- san	
	áron			súlyokkal			
Élvezeti cikkek	7,996	6,856	7,404	138,8	119,0	128,5	951,9
Ebből:							
Ma élelmiszernek tekin- tett	8,371	7,396	7,868	103,1	91,1	96,9	762,8
Kávé és tea	6,045	5,964	6,005	324,5	320,2	322,3	1935,7
Alkoholmentes italok . .	—	—	—	—	—	—	—
Szeszes italok	2,871	1,145	1,813	522,4	208,3	329,9	598,0
<i>Élvezeti cikkek és italok összesen</i>	<i>4,502</i>	<i>1,774</i>	<i>2,826</i>	<i>418,5</i>	<i>164,9</i>	<i>262,7</i>	<i>742,4</i>

Az ár és a volumen alakulása közötti negatív kapcsolat rendkívül szemléletes. Ebből törvényszerűen következik, hogy a szeszesital-fogyasztás volumenének összevetése nagyon eltérő eredményt ad, ha az akkori és ha a jelenlegi áron számolunk.

Ez tanulmányozható a 12. táblán. Eszerint a régi áron számolva a mostani egy főre jutó volumen 2,87-szorosa, a mostani áron számolva viszont mindössze 1,15-szorosa a 100 év előttinek. Az általános gyakorlat ilyenkor a két eredmény átlagát tekinti jellemzőnek (esetünkben ez 1,81).

ÖSSZEGEZÉS

„Végig tárgyalva immár az elemeket, melyekből a népesség élelmezése áll s az értékeket is, melyeket képviselnek, immár némi megnyugvással összeállíthatjuk az országos végösszeget, melynek megalkotásánál némi ismétléstől se kell visszariadnunk, mert nagyobb áttekintést nyújt.”

Eszerint az összes egy évi élelmezés értéke 1.066.815.380 forint, melynek részletezését a 13. (eredeti) tábla mutatja.

13. tábla

az összes élelmezési fogyasztás

<i>nyers élelmezés</i>	<i>mennyisége</i>	<i>értéke</i>	<i>az érték százalékában</i>
hús és kolbászfélék	4.573,188 q.	233.268,769 frt	
szalonna, zsir, vaj stb.	3.700,443 »	182.127,086 »	
tej, túró és sajt	4.985,354 »	51.697,678 »	
tojás	302,130 »	9.063,900 »	
gabonaneműek, kenyér	18.959,826 »	195.702,131 »	
» tésztaféle	7.762,865 »	66.816,472 »	
gyümölcs	4.717,145 »	23.585,725 »	
burgonya	14.889,780 »	37.224,450 »	
főzelék, zöldség, kása, stb.	16.369,420 »	132.781,132 »	
összes nyers élelmezés	76.260.151 q.	932.267,343 frt	87,39 %
<i>élvezeti cikkek</i>			
fűszerek	981,617 q.	9.046,019 frt	
gyarmatárúk	102,103 »	7.046,063 »	
déli gyümölcs	64,895 »	1.427,571 »	
rizs	313,992 »	5.306,464 »	
czukor	419,100 »	13.434,320 »	
összes élvezeti cikkek	1.881,707 q.	36.260,437 frt	3,40 %
<i>szeszes italok</i>			
bor	2.477,364 hktl.	24.773,640 frt	
sör	450,352 »	7.881,160 »	
pálinka	2.187,760 »	65.632,800 »	
összes szeszes italok	5.115,476 hktl.	98.287,600 frt	9,21 %
Az összes egy évi élelmezés értéke		1.066.815,380 frt	100 %

„Az élelmezés három főcsoportjában tehát az úgynevezett nyers élelmezés foglalja el nemcsak az elfogyasztott tömegek, hanem érték tekintetében is elannyira az első helyet, hogy mellette az élvezeti cikkek még a szeszes italokkal együtt is alig haladják meg az évenkénti fogyasztott összeg 12 és fél százalékát.

Óriási összegekkel állunk itt szemben, melyek igazi nagyságáról csak akkor alkothattunk magunknak képet, ha elgondoljuk, hogy nemcsak a fogyasztott tömeg, de értékek szerint is jóval meghaladják összes egy évi külkereskedelmi forgalmunkat.” (l. m. 142. old.)

Mind az összegszerűséget, mind az arányokat tekintve a helyzet ma lényegesen más, mint Keleti Károly idejében volt. Ő annakidején az egy lakosra jutó 70,34 forintos „nyers élelmezési költségtől” az élvezeti cikkek, a szeszes italok hozzáadásával 80,42 forintos végösszegig jutott. Abból 87,4 százalékot a nyers élelmezés tett ki. Most az 1981. évi – Keleti módszerével azonos tartalmú – 10 428 forintos élelmezési költség az élvezeti cikkek és az italok hozzáadásával 18 467 forintra emelkedik, amin belül csak 56,5 százalék a „nyers élelmezés”. (Igaz, e mai végösszegben két olyan tétel is szerepel, amit Keletinél hiába keresünk. Egyik az alkoholmentes italok fogyasztása, másik az ételek vendéglátóipari feldolgozásának többletértéke. Úgy gondolom, ezek jelentősége akkor csekély hányada volt a mainak, kihagyásuk a múlt századi adatokból érdemben nem zavarja az összehasonlítást.)

14. tábla

Az egy főre jutó fogyasztás összege és szerkezete

Élelmezési csoport	1881.*	1981.	1881.	1981.
	évi érték (forint)		évi összetétel (százalék)	
Nyers élelmezés	70,34	10 428	87,4	56,5
Ma élelmiszernek tekintett élvezeti cikkek	2,29	1 747	2,9	9,4
Élelmiszerek összesen (mai kör) .	72,63	12 175	90,3	65,9
Kávé és tea	0,44	852	0,5	4,6
Alkoholmentes italok	.	490	.	2,7
Szeszes italok	7,35	4 395	9,2	23,8
Vendéglátás ételárrése	.	555	.	3,0
<i>Mindösszesen</i>	<i>80,42</i>	<i>18 467</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

* Osztrák értékű forint.

15. tábla

Az élelmiszerek, élvezeti cikkek, italok 1881. és 1981. évi egy főre jutó fogyasztásának összehasonlítása*

Élelmezési csoport	1881-es áron (forint)		1981-es áron (forint)		Az 1981. évi		
	1881*-ben	1981-ben	1881*-ben	1981-ben	volumen	ár	érték
					hányszorosa az 1881. évinek		
Nyers élelmezés	70,34	102,62	8157,7	10428,8	1,37	108,6	148,2
Ma élelmiszernek tekintett élvezeti cikkek . .	2,29	19,17	236,2	1746,9	7,87	96,9	762,8
Élelmiszerek összesen	72,63	121,79	8393,9	12175,7	1,56	107,5	167,6
Kávé és tea	0,44	2,66	142,8	851,7	6,01	322,3	1935,7
Alkoholmentes italok .	.	2,45	.	490,1	.	200,0	.
Szeszes italok	7,35	21,10	3839,6	4394,9	1,81	329,9	598,0
Vendéglátás ételárrése	.	5,00	.	555,0	.	110,0	.
<i>Mindösszesen</i>	<i>80,42</i>	<i>153,00</i>	<i>12376,3</i>	<i>18467,4</i>	<i>1,69</i>	<i>136,3</i>	<i>229,6</i>

* A jegyzetet lásd az előző táblákban.

16. tábla

Az 1981/1881-es indexegyütthatók számítása

Élelmezési csoport	Volumen			Ár			Érték
	1881-es	1981-es	átlagosan	1881-es	1981-es	átlagosan	
	áron			súlyokkal			
Nyers élelmezés	1,459	1,278	1,366	116,0	101,6	108,6	148,2
Ma élelmiszernek tekintett élvezeti cikkek	8,371	7,396	7,868	103,1	91,1	96,9	762,8
Élelmiszerek összesen .	1,677	1,451	1,560	115,6	100,0	107,5	167,6
<i>Mindösszesen</i>	<i>1,903</i>	<i>1,492</i>	<i>1,685</i>	<i>153,9</i>	<i>120,7</i>	<i>136,3</i>	<i>229,6</i>

Abban, hogy az összes „élelmezési költségen” belül a „nyers élelmezés” mellett igen nagy arányra tettek szert az élvezeti cikkek, italok, nemcsak volumenük megnövekedésének van szerepe, hanem drágább áraiknak is. Míg ugyanis a nyers élelmiszerek esetében az árak átlagosan 108,6 és a ma élelmiszernek tekintett élvezeti cikkekénél 96,9-szeresei a 100 év előttinek, a kávénál és a szeszes italok összességénél egyaránt meghaladják a 300-szorost. Ennek ellenére jellemző nagyobb fogyasztásuk. (Részleteiben lásd a 14., 15. és 16. táblán.)

Úgy gondolom az itt nyújtott összehasonlítás tükrében is kiviláglik, hogy Keleti élelmezésszisztiikai munkája több volt kísérletnél, aminek ő szerényen minősíti. „Munkám hivatása volt anyagot nyújtani a főkérdés megoldásához, az élelmezési szisztiika megalkotásához, melynek érdekességét talán azért sem tagadják meg tisztelt olvasóim, mert mindnyájunk naponkint vagyunk kénytelenek vele foglalkozni. De míg az élelem költségének beszerzése a családapától munkát és fáradságot kíván, míg az élelmi cikkek naponkinti elkészítettése a ház asszonyának okoz csak töprengő gondokat – egész ország ebbeli viszonyairól csak a szisztiika adhat képet, és büszke vagyok, hogy egész országra, s minden élelmezési cikkre nézve épen Magyarország szisztiikájának sikerült ezt legelőbb megtenni, legalább kísérlet-képen.” (l. m. 153. old.)

Igazi, 100 év elmúltával is nagy siker e mű, amit napjainkban is számos tanul-sággal forgathatunk.

РЕЗЮМЕ

Настоящая статья содержит материал доклада, представленного автором на мемориальном заседании в память Кароя Келети проведенного в рамках состоявшейся 24—26 мая 1983 года в Капошваре XXI выездной сессии Секции по истории статистики Статистического отделения Венгерского экономического общества. Автор останавливается на весьма значительной как в методологическом, так и в аналитическом отношении статистике питания Кароя Келети и, соответственно, на основании вышедшего в свет в 1887 году его произведения „Статистика питания населения Венгрии с точки зрения физиологии” и данных начатого в 1880 году Статистическим управлением обследования питания сопоставляет нынешнее положение в области питания с положением, имевшим место сто лет тому назад.

Автор излагает основной замысел, исследовательские гипотезы и методы статистики Кароя Келети. Келети и его сотрудники путем 733 регистрационных опросных листов собрали из охватывающих всю страну многих тысяч территориальных единиц при участии знатоков положения, общие характерные для данной местности повседневные факты. Например: является ли питание скудным, средним или обильным какие навыки существуют в области питания, какие кушания являются наиболее частыми, меню, навыки в потреблении напитков. Эти данные в натуральных единицах измерения затем опытным путем переводились в цифровую форму, при содействии экспертов кушания пересчитывались обратно на важнейшие виды образующего их продовольственного сырья, что впоследствии сопоставлялось с потребностью в питательных веществах согласно нормам эпохи. Автор указывает на правильный, научнообоснованный выбор потребления белков в качестве показателя. Затем отмечает, что разработанные Келети показатели (количественные, качественные и стоимостные) потребления продовольствия можно использовать для характеристики также и нынешнего положения в области питания и что с их помощью можно хорошо выразить изменения в потреблении продовольствия населением.

SUMMARY

The study was submitted to the 21st Itinerary Session of the Group of History of Statistics, Statistical Section of the Hungarian Economic Society held at Kaposvár from 24 to 26 May 1983, devoted to the memory of Károly Keleti.

The author presents from Keleti's oeuvre his nutritional statistics remarkable from the point of view of both methodology and the analytical results. He compares nutritional status in our time and a hundred years ago, relying on Keleti's work entitled „Nutrition statistics of the population of Hungary on physiological basis”. This work published by Keleti in 1887 was based on the data of the nutritional survey of the Statistical Office launched in 1880.

The author reviews the fundamental idea, survey hypothesis and method of Keleti's statistics. Keleti and his co-workers collected, through 733 questionnaires of schedule form, from several thousand regional units covering the whole territory of the country, with the collaboration of persons familiar with the local circumstances and everyday facts characteristic of the locality. For instance: whether people take poor, mediocre or rich meal, what nutritional habits are, which are the most frequent meals, menus, drinking habits. The relevant data were subsequently quantified experimentally and the meals were reduced, by means of experts, to their most important raw materials, ingredients, then the data were compared with nutrition requirement by the norms of the epoch. The author stresses the correct, scientifically based selection of the indicator of the consumption of proteins. It is pointed out that Keleti's indicators of food consumption (quantity, quality, nutritional value) can be used also for characterizing nutritional status of our days and with these indicators the changes in food consumption of the population can be demonstrated.

A MAGYAR NÉPESEDÉSSTATISZTIKA A KIEGYEZÉS UTÁN*

DR. KLINGER ANDRÁS

Keleti Károly népesedésstatisztikai munkássága szorosan kötődik a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium keretében 1867-ben felállított statisztikai szakosztályhoz, illetve az ennek jogutódjaként 1871-ben megalakított önálló Országos Statisztikai Hivatalhoz.

Vonzódott a népesedésstatistikához. Felismerte jelentőségét a kiegyezés utáni Magyarország gazdasági, társadalmi, kulturális fejlődése szempontjából. Ezt a népesedésstatisztika iránti vonzódást kiemelte *Jekelfalussy József*, a kortárs és utód a Statisztikai Hivatal igazgatói posztján a Magyar Tudományos Akadémián 1893. április 24-én Keleti Károlyról tartott emlékbeszédében: „Keleti mint statisztikus a népességi statisztikát művelte nagy előszeretettel. A Hazánk és Népe-nek jó része is ebben a körben mozog, s azonkívül számos tanulmánya, melyekben részint a népszámlálások eredményét s azok alapján népünk különböző viszonyait, részint a népmozgalmi adatokat dolgozta fel. Sok tanulságot nyújtott ezekben a dolgozatokban, s igen sok téves felfogást oszlatott el.”¹

Keleti népesedésstatisztikai munkásságát a hivatalvezetői tisztből eredő szervező munkának a tudományos elemző tevékenységgel való egybefonódása, a széles körű, a fejlődés előmozdítására hivatott társadalmi kitekintés jellemezte.

Az első nagyszabású népesedésstatisztikai munka, amellyel Keletinek és alig megalakult hivatalának meg kellett bírkóznia, az 1869. évi népszámlálás végrehajtása volt. *Bokor Gusztáv* „A magyar hivatalos statisztika fejlődése és szervezete” című, a millennium alkalmából írt könyvében így nyilatkozik: „A népszámlálás valószínűleg legelső dolga volt a szakosztálynak”.² Mivel 1857 óta a Monarchiában nem volt népszámlálás, megbízható népszámlálás pedig még egyáltalán nem volt Magyarországon, a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium már 1867-ben kívánta volna a census végrehajtását. A népszámlálás kérdését a Statisztikai Tanács első, 1867. július 16-i ülésén tárgyalták. (Ennek az ülésnek a napirendjén szerepelt egyébként a statisztikai szakosztály működésére benyújtott javaslat megvitatása is.) Keleti Károly mint a téma előadója a Statisztikai Tanács elé terjesztette a statisztikai szakosztályának a népszámlálásokra vonatkozó irányelveit, illetve javaslatát. Már ezt az első, előzetesnek megítélt javaslatot is a tárgyra való koncentrálás,

* Az MKT Statisztikai Szakosztálya Statisztikatörténeti Szakcsoportjának Kaposvárott, 1983. május 24. és 26. között rendezett XXI. Vándorülése keretében tartott Keleti Emlékülésen elhangzott előadás.

A tanulmányban a horpadt zárójeles ( ) számok a „Keleti Károly műveinek válogatott bibliográfiája” c. összeállítás (lásd az 1083–1087. oldalakon) sorszámai.

¹ A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai felett tartott emlékbeszédek. Hetedik köt. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest. 1893. 19. old.

² *Bokor* i. m. 30. old.

a nemzetközi gyakorlat alapos ismerete jellemezte. A tervezetet a Tanács külön bizottság elé utalta, s a bizottság még 1867 nyarán megtárgyalta a javaslatot, és jelentést tett róla a miniszternek. A felelős minisztérium első évében azonban állami költségvetés nem jött létre, így a népszámlálást a következő, 1868-as évre vették tervbe. A beterjesztett 1868. évi költségvetés valóban elő is irányzott egy bizonyos – rendkívül csekély – összeget a népszámlálásra. A Statisztikai Tanács hatodik, 1868. június 5-i ülésén elhangzott a jelentés a népszámlálás ügyében kiküldött bizottság működéséről, és elkészültek a népszámlálási felvételi minták és a kapcsolatos oktatási–kitöltési utasítások.³ A képviselőház pénzügyi bizottsága azonban az 1868. évi költségvetési javaslat kiadásainak összegét radikálisan csökkentette, törölve többek között a népszámlálásra előirányzott „liliputi” (mindössze 30 000 forintot kitevő) összeget is. (A költségvetési kiadások összegét mintegy hatodfél millióval csökkentették a javaslathoz képest.)⁴ Így a népszámlálásra 1868-ban sem kerülhetett sor, azt elhalasztották 1869-re. Ebben szerepet játszott az is, hogy a Monarchia osztrák részében 1869 utolsó napjára tették a népszámlálás végrehajtását, s kívánatos volt a Monarchia mindkét részében egyidejűleg megtartani az összeírást.⁵

1869. június 16-án *Gorove István* földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter a képviselőház elé terjesztette a népszámlálási törvényjavaslatot, amely azt július 5-én rövid vita után elfogadta. 1869. július 12-én kihírdették a király által szentesített törvényt (1869. évi III. tc.) az 1869. évi népszámlálásról, és megkezdődhettek a fiatal statisztikai osztály minden erejét és tehetségét igénybe vevő nagy munka előkészületei.

Az első magyar népszámlálás eszmei időpontja – a Monarchia osztrák részével egyeztetve – 1869. december 31. éjfél volt.⁶ Az összeírást 1870. január 3-án kellett megkezdeni és egészen a teljes befejezéséig folytatni. Az 1869. évi népszámlálás még – osztrák mintára – az elavult lasjtromos rendszert alkalmazta. Városokban bejelentési, máshol felvételi ívekkel történt az összeírás, az előbbit a háztartás feje (önszámlálás), az utóbbit a „számláló ügynök” töltötte ki.

A népszámlálás területileg teljes volt, hiánytalanul kiterjedt a „magyar korona országaira”, az ún. társországokat (Horvát-Szlavónországot) is magában foglalta.

Az összeírás a lakásokat is számba vette, és kiterjedt a háziállatokra is.

A népszámlálási munkákat a statisztikai szakosztály irányította. A helyi végrehajtók az ún. „népszámlálási bizottságok” voltak, de munkájukat a helyi közigazgatási szervek kötelesek voltak a legmesszebbmenően támogatni. A népszámlálás munkájának elősegítésére az illetékes minisztériumok több buzdító felhívást is adtak ki, beleértve a különböző egyházak támogatásának kérését is; ez utóbbi arra is kiterjedt, hogy az életkor és egyes további adatok ellenőrzése céljából a számlálás helyi foganatosítói számára kérték az anyakönyvekbe való betekintés lehetőségének biztosítását is.

Az 1869. évi népszámlálás – a következő népszámlálások hosszú sorától eltekintve – nemcsak az összeírás lebonyolítását bízta a helyi szervekre, hanem az adatok községek és városok szerinti feldolgozását, továbbá a járási és megyei összesítés elkészítését is.

A népszámlálás központi szerve a beérkezés sorrendjében folyamatosan ellenőrizte és rendezte az összesítéseket. Az adatokat tartalmazó hatalmas kötet meg-

³ Hivatalos Statisztikai Közlemények. I. évf. 2. füzet. Pest. 1868. 273–304. old.

⁴ *Bokor* I. m. 31. old.

⁵ *György Aladár: Magyarország hivatalos statisztikája. Történelme és fejlődése.* Budapest. 1885. 46. old.

⁶ Az 1869. évi és az ezt követő magyar népszámlálásokról a korabeli és a század eleji forrásokon kívül lásd *dr. Thirring Lajos: Magyarország népessége 1869–1949 között.* (Kandidátusi értekezés tézisei.) Budapest. 1983. 74 old.

szerkesztése és már 1871-ben történt publikálása a Keleti Károly vezetése alatt álló országos statisztikai hivatal elismerésre méltó, nagy teljesítménye.

Sajnálatos, hogy az első magyar népszámlálásnál nem készült községsoros közlés. Keleti tervezte ugyan egy külön kötet kiadását a községek kimutatására, de ez a terv sajnos nem valósult meg, feltehetően azért, mert a „magyar korona országai” 17 331 községéről és városáról készítendő nagy részletességű összeállítás valóban meghaladhatta a még csak nemrég alakult Hivatal amúgyis erősen igénybe vett tehervíró képességét.

A lajstromos kérdőív egy-egy sorába személyenként a következő népességi adatokat kellett bevezetni: név; nem; születési év; vallás; családi állapot; hivatás-kereset; foglalkozási viszony; szülőhely (város, község); honosság (illetőség); a jelenlét időtartama (egy hónapon innen vagy túl); a helybeliek közül olvasni tud; ír–olvas; nem tud. Ezekon a kérdőpontokon kívül egy jegyzet rovat szolgált az egyéb adatok (a testi, illetve szellemi fogyatékoság, a katonai szolgálatra vonatkozó adatok stb.) feltüntetésére.

Az eredeti tervekben és a Statisztikai Tanács által elfogadott tervezetben is szerepelt még a „nyelv vagy nemzetiség” kérdése. Ez a kérdés – részben, mert az osztrák kérdőpontok között nem szerepelt, részben (mint a korabeli szakirodalom említi) politikai okokból – sajnálatos módon kimaradt a kérdések közül. (A kérdés elhagyása – mint erről a korabeli statisztikai szakirodalom is beszámol – parlamenti interpellációkat is kiváltott.⁷)

Keleti Károly, aki a nemzetiség megállapításának ismérveivel és a nemzetiségi statisztika kérdéseivel több tanulmányában is foglalkozott, úgy igyekezett az 1869. évi népszámlálásnak ezt a hiányosságát korrigálni, hogy „Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statistika szempontjából” c. művében egész fejezetet szentelve a nemzetiségek tárgykörének, szellemes becslési eljárást alkalmazott Magyarország és Erdély nemzetiségeinek megállapítására.

Számításai alapjául az 1869. évi népiskolai összeírás szolgált, amely községenként mutatta ki a különböző vallású és nemzetiségű tanköteles és ténylegesen iskolába járó gyermekeket. (A népiskolai összeírás adatai egyébként nem voltak feltétlenül megbízhatók.) A 6–15 éves korú gyermekek nemzetiségi megoszlását fogadta el az összes népesség nemzetiségi megoszlásának arányául, ez – visszavezetve a népszámlálás községenkénti abszolút számára – megadta a népesség nyelv szerinti megoszlását abszolút számokban. A számítás elvégzésekor Keleti kontroll gyanánt egybevetette a népszámlálás vallásfelekezeti szerinti adatait a népiskolai felvétel vallási megoszlási adataival, és az esetek többségében azok egybevágók voltak, illetve igen kis eltérést mutattak. Az ellenőrzés másik módja volt, hogy Keleti a népiskolai felvétel nemzetiségi megoszlási adatait összevetette az 1850/51. évi népszámlálás, valamint Adolf Ficker osztrák statisztikus és Fényes Elek vonatkozó adataival. Keleti elvégezte számításait megyei bontásban is.

Bár a kortársak közül volt olyan, aki Keleti kísérletét „inkább csak irodalmi jelentőségű dolgozatnak” tekintette, Keleti becslését – ugyancsak a kortársak megállapítása szerint – a későbbi népszámlálás nagyjából igazolta. A Keleti által alkalmazott becslés a nemzetiségek megállapítására jó bepillantást nyújt Keleti Károly munkamódszerének „műhelytitkaiba”, a becslés módszerének merész felhasználására, többoldalú próbára tételével.

A nemzetiségi statisztika kérdései vissza-visszatértek Keleti Károly munkásságában. Ezt egyrészt indokolja az a tény, hogy korának statisztikusai még nem egyez-

⁷ Bokor i. m. 140–141. old.

tek meg teljesen a nemzetiséget meghatározó ismérvek tekintetében, hanem kutatták a leginkább megfelelő megközelítést. E témakörben Keleti emlékiratot nyújtott be a Nemzetközi Statisztikai Kongresszus intézményének „Qu'est-ce que la nationalité?” címmel (<40>, <41>), és több előadást is tartott a Magyar Tudományos Akadémián. Az 1880. évi népszámlálás kapcsán a nemzetiségekről tartott 1881. december 16-án elhangzott előadásában érdekes, igen figyelemre méltó beszámolót közöl az 1880. évi magyar népszámlálás nemzetközi elismerést kiváltott újításáról: az egyéni számlálólapok rendszeréről. Korábban már más országokban is alkalmaztak ugyan egyéni számlálólapot – a rendszer megalkotója – *Maestri* neves olasz statisztikus volt, és *Ernst Engel* is alkalmazta a rendszert az 1873. évi porosz népszámlálásnál –, de mint Keleti mondotta, „... egyikök sem alkalmazta teljes tisztaságában, s nem jutott el a rendszer legelőnyösebb oldalát képező ama végfelhasználásig, hogy egész területek népességének és egész néposztályok különféle viszonyainak kombinatív kiderítését megkísérelte volna”. (<49> 4. old.) Ebben az előadásban Keleti beszámolt az 1869. évi népszámlálás adatainak kiegészítése céljából végzett nemzetiségi becsléséről, és az arányszámokat egybevetette az 1880. évi népszámlálás eredményeivel. Az 1880. évi népszámlálás igazolta Keleti tíz évvel korábbi becslését. (<49> 13. old.)

*Magyarország (Erdély nélkül) népességének
nemzetiségi megoszlása*

Nemzetiség	Az 1869. évi*	Az 1880. évi
	népszámlálás adatai szerint	
Magyar	49,84	49,88
Német	14,32	14,29
Szlovák	16,42	16,05
Román	10,92	10,51
Horvát–szerb	4,45	5,43
Rutén	4,03	3,04
Egyéb	0,02	0,80
Összesen	100,00	100,00

* Keleti Károly becslése (lásd <63> 66. old.).

E kis kitérő után visszatérve az 1869. évi népszámláláshoz, pozitívként kell kiemelni, hogy az összeírás Budapesten a statisztikai szakosztály modern kezdeményezésére – kísérleti jelleggel – már egyéni számláló lapokon történt. A negatívumok között megemlíthető viszont: a népszámlálás az 1869. évben születetteket nem 0, hanem 1 évesnek jelölte; a keresők és az eltartottak nagy kategóriáinak határvonala nem volt világos; a mezőgazdasági segítő családtagok egy részét nem keresőként írták össze.

A mérleg nyelve azonban határozottan a pozitív oldal felé billen: az 1869. évi népszámlálás elérte célját, a népességi állapotokról sokrétűen és jól tájékoztatta a hivatalos szerveket és a tudományos köröket, valamint a nagyközönséget. Az 1869. évi népszámlálás máig is a népességi kutatások eléggé megbízható alapjának tekinthető.

A népszámlálás eredményét magában foglaló tekintélyes kötet a számanyagon kívül szöveges elemzést is tartalmazott, és tartalmazta a népszámlálás egész „háttér dokumentációját” (határozatok, minták, utasítások) is.

A

SZENT-ISTVÁN KORONA ORSZÁGAINAK

NÉPESSÉGE

A TERÜLETEK, LAKVISZONYOK ÉS HÁZI ÁLLATOK

KIMUTATÁSÁVAL.

Az 1870-ban végrehajtott számlálás eredményei, s egyéb
hivatalos adatok alapján

ÖSSZEÁLLITOTTA

KELETI KÁROLY,

az orsz. m. kir. statisztikai hivatal főnöke,
a M. Tud. Akad. lev. tagja.

ORSZÁGOS M. KIR. STATISZTIKAI
HIVATAL
BUDAPEST, TÁRKÁNY
KIADJA AZ „ATHENAEUM.”
1871.

*Az első népszámlálás
adatait tartalmazó zsebkönyv címlapja*

Mielőtt még a nagy népszámlálási kötet megjelent volna, Keleti Károly összeállításában publikálásra került „A Szent István korona országainak népessége” című, zsebkönyv formátumú, alig 40 oldalas könyvecske, amely kitűnő összefoglaló áttekintést nyújtott a népszámlálás fő eredményeiről, megtoldva néhány más forrásból származó adattal is.

A következő, az 1880. évi népszámlálás gazdája már az önállósult, az 1874. évi statisztikai törvénnyel is megerősített Országos Statisztikai Hivatal volt, mely már rendelkezett az előző népszámlálás tapasztalataival és tanulságaival is.

Erre a népszámlálásra már – a korábbinál is erősebben – rányomta bélyegét a nemzetközi statisztikai kooperációban mutatkozó fejlődés. A Nemzetközi Statisztikai Kongresszus 1872. évi szentpétervári ülése több fontos határozatot hozott a népszámlálásokról, amelyeket Magyarország is elfogadott. Ilyen volt az a határozat, amelyik kimondta, hogy a népszámlálásokat az európai államok a 0-val végződő évek utolsó napján tartják. (A határozatot Ausztria is elfogadta, így biztosítva volt az egyidejűség elve a Monarchia két része között.) A szentpétervári kongresszus megállapította azokat a kérdőpontokat is, amelyeket „fontosnak” ítélt a népszámlálási felvételeknél. Ezeknek döntő többségét tartalmazza az 1880. évi népszámlálás több más kérdést is feltüntető kérdőíve, illetve ilyen kérdések szerepeltek már az előző népszámlálás lajstromos ívén is. Az 1880. évi népszámlálás kérdőívén – a nemzetiségi hovatartozás megállapítása érdekében – már szerepelt az anyanyelv kérdése is, továbbá az azon felül beszélt hazai nyelvek iránti tudakozódás.

Népszámlálás.

I. minta.

elrendelve az 1880. LII. törvényezikk által.

Számláló lap
férfiak számára.

Járas: .....

Község: .....

Pusztá (telep stb.) .....

Házszám: .....

R. val- szám	Kérdés	Válasz
1	Mi a vezetők- és keresztneve ?	
2	Mikor született ?	év ..... hó ..... nap .....
3	Hol született? (mely ország-, megye-, községben?)	
4	Hová való honossá g ú vagy illetőségü ? (mely ország-, megye-, községben?)	
5	Mi a vallása, hitfelekezete ?	
6	Mi az anyanyelve ? (azonkívül mely hazai nyelvet beszél még?)	
7	Mi a családi állapota ? (nőtlen, nős, özvegy, törvényesen elvált-e?)	
8	Mi a főfoglalkozása vagy keresete ? (földműves, iparos, kereskedő, hivatalnok, katona, haditengorész vagy honvéd-e?) van-e mellékkeresete és milyen?	
9	Minő foglalkozási viszonyban van? (földbirtokos, haszonbérlet, önálló kereskedő vagy mester, legény, inas, napszámos, cseléd-e stb.)	
10	Tud-e írni, olvasni ?	
11	Beteg-e ? (hány nap, hét, hónap óta?)	

Jegyzet:

Népszámlálás.

I. minta.

Számláló lap
nők számára.

elrendelve az 1880. LIII. törvényezikk által.

Járás: .....
Község: .....
Pusztá (telep stb.) .....
Házszám: .....

Rovat- szám	Kérdés	Válasz
1	Mi a vezeték- és keresztnéve ?	
2	Mikor született ?	év hó nap
3	Hol született ? (mely ország-, megye-, községben ?)	
4	Hová való honosságú vagy illetőségű ? (mely ország-, megye-, községben ?)	
5	Mi a vallása, hitfelekezete ?	
6	Mi az anyanyelve ? (azon kívül mely hazai nyelvet beszéli még ?)	
7	Mi a családi állapota ? (hajadon, férjes, özvegy, törvényesen elvált-e ?)	
8	Mi a főfoglalkozása ? (háztartásban foglalkozik-e csupán vagy mesterségnél, gazdaságnál stb. ?) van-e mellékkeresete és milyen ?	
9	Minő foglalkozási viszonyban van (önálló, vállalkozó, cseléd, napszámos-e ? stb.)	
10	Tud-e { írni, { olvasni ?	
11	Beteg-e (hány nap, hét, hónap óta ?)	

Jegyzet :

A lajstromos rendszerrel szemben az 1880. évi népszámlálás már az egyéni számlálólapokat alkalmazta. Magyarország e téren az úttörők közé tartozott. A számlálólapok tartalmilag csak árnyalatnyilag eltérők, de színükben különbözők voltak a férfiak és a nők tekintetében (így elhagyható volt a nem megjelölésének kérdése); előfordult ugyan a minták felcserélése, de súlyosabb hibaforrást nem jelentett. A férfiak számlálólapjának kérdőpontjai a következők voltak: vezeték és keresztnév; a születés időpontja (év, hó, nap); hol született; honosság (illetőség); vallás; anyanyelv (azonkívül mely hazai nyelvet beszéli még); családi állapot; főfoglalkozás vagy kereset, van-e mellékkeresete és milyen; foglalkozási viszony; tud-e írni-olvasni; beteg-e (hány nap, hét, hónap óta). A már említett nemzetiségi kérdésen kívül érdekes a foglalkozás kérdésének továbbfejlesztése a mellékkereset alkérdéssel, valamint az egészségi állapotot tudakoló kérdés.

A számlálólapok feldolgozása központilag történt; a számlálólapok a központi feldolgozással megnyitották a kombinációs feldolgozás lehetőségét is; ezt azonban az 1880. évi népszámlálás feldolgozása során még csak kevésé aknázták ki.

Az irányításon, az összefogáson és a feldolgozáson kívül a statisztikai hivatal munkája kiterjedt az ellenőrzésre is. A helyi számlálási műveletet követő munkának ez a teljes központosítása Keletinek olyan újítása volt, amelyet a következő népszámlálások gyakorlatában is követtek, és amely teljesen megfelelt az akkori követelményeknek.

Az egyéni számlálólapok és a fent említett központosítás mellett Keletinek egy harmadik újítása az volt, hogy első ízben vonta be a helyi közigazgatási szerveket a helyszíni munkák érdemi elvégzésébe (ez a rend a későbbi népszámlálásoknál is változatlan maradt). Míg 1869-ben, mint erről már említés történt, a helyi összeírás minden műveletét (sőt a feldolgozást is) alkalmi szervek, az ún. népszámlálási bi-

zottságok végezték, és mellettük a közigazgatási szervek csak kevés feladathoz jutottak, 1880-ban a helyszíni munkák megszervezése és végrehajtása államigazgatási szervre, a törvényhatóságok közigazgatási bizottságaira hárult.

Ami a népszámlálás végrehajtásának időtartamát illeti, a népszámlálást elrendelő törvény kimondta, hogy a számlálást 1881. január 1. és 10. között kell végrehajtani. (Nem valószínű, hogy ez így meg is történt.)

A feldolgozási táblák érdekessége, hogy a foglalkozási kérdések nyomán feldolgozás készült a vállalatoknak az alkalmazottak száma szerinti nagyságáról is.

Az 1880. évi népszámlálás sokkal többet nyújtott, mint az 1869. évi, de kevesebbet, mint amennyit a kombinációs lehetőségek nagyobb fokú kiaknázása révén nyújthatott volna. Budapest 1880-as népszámlálási adatainak feldolgozása – Kőrösy József irányítása alatt – messze túlhaladta az országos feldolgozás kereteit.

Az adatok publikálása terén Keleti Károlynak sikerült kiadni a községsoros kötetet, így az 1880. évi népszámlálás anyaga már részletesebb információt nyújt az előző népszámlálásénál és további kutatások forrásául is szolgálhat.

Az 1880. évi népszámlálás eredményeinek közlése – az előbbihez hasonlóan – ugyancsak tartalmaz szöveges elemzéseket is.

Az I. kötetben közzétett „Történelmi vázlat”-ban az akkor még mindössze 49 éves Keleti Károly – mintegy megjérezve, hogy a következő népszámlálást már nem tudja teljes befejezéséig (értve alatta a teljes feldolgozást és publikálást is) végigvinni – így ír:

„Az 1870-diki népszámlálásról kiadott hivatalos mű előszavában az egész művelet pragmatikai története lön elmondva, bemutattatván az összes okmányok is, melyek alapján ez végrehajtatott. Ugyanez eljárás látszik szükségesnek az 1880-diki számlálást illetőleg is; mert, ha ezúttal más vezet vala a számlálás műveletét, a réginek történelmét, az eljárás módozatát, a leküzdendő volt akadályokat s az eredmények mikénti elérését csak innen tudhatta volna meg. Tíz év hosszú idő az ember, még inkább a felelősséggel és nagy munkával járó hivatali viselő életében. És habár ezúttal még ép erőben ért a népszámlálás ismételt vezetésének kötelessége: a jelen folyó évtized végszaka aligha fog már e helyen találni.

Ezért utódom iránti kötelesség is e művelet menetének és összes mozzanatainak pontos följegyzése, hogy utánam fiatalabb erő, lehet több sikerrel, bár aligha több buzgalommal és odaadással végezhesse a reá hárulandó föladatot.”⁸

Keleti „jóslata” – némi időeltolódással – beteljesedett. Az 1892-ben bekövetkezett halála előtti időszakra esik az 1890. évi népszámlálás összeírási munkája és a feldolgozások java része, e népszámlálás közvetlen irányítója és végrehajtója azonban Keleti Károly vezetése mellett a statisztikai hivatal aligazgatója, *Jekelfalussy József* volt. Keleti halála után Jekelfalussy volt az, aki az előbb említett „testamentum” szellemében már a hivatal igazgatójaként az 1890. évi népszámlálás eredményeit tartalmazó köteteket (szám szerint hármat) megjelentette. Községsoros kötet ebben az esetben nem készült. Ennek pótlására Jekelfalussy József az általa szerkesztett 1892. évi Helységnévtárba beillesztett egy statisztikai táblát.

Az 1890. évi népszámlálás kérdésköre még az 1880. évinél is jobban megfelelt a nemzetközi kívánalmaknak, sőt éppen foglalkozási, illetve vállalati statisztikai tekintetben a külföld számára például is szolgálhatott.

Az összeírást az 1880. évi népszámláláshoz hasonlóan 1890-ben is a helyi közigazgatási szervek végezték, de ezúttal – a személyi felelősség elve alapján – nem a közigazgatási bizottságok, hanem a törvényhatóságok első tisztviselőjének feladata volt az összeírás megszervezésének és végrehajtásának irányítása. Az összes to-

⁸ A magyar korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. I. köt. Budapest. VII. old.

vábbi munka (feldolgozás, publikálás) az 1880. évi népszámlálás mintájára ugyan-csak központosítva, az országos statisztikai hivatalban történt.

Ezúttal nem kapcsolódott állatszámítás a cenzushoz, de a népszámlálást elrendelő 1890. évi IX. törvénycikk előírta a köz- és magánépületek egyidejű összeírását is (az összeírás a két korábbi népszámlálásnál csak a „lakhelyekre” vonatkozott); a törvény nem rendelkezett külön a lakásösszeírásról, de ez már hagyományosan a magyar népszámlálások tartalomkörébe tartozott.

Az összeírás az 1890. évi népszámlálásnál is egyéni számlálólapok (külön a férfiak és külön a nők részére, amelyek ez esetben is csupán egészen kis mértékben tértek el egymástól), illetve házi gyűjtőlajstromok útján történt. A kérdések lényegében megegyeztek az 1880. évi népszámlálás számlálólapjának kérdőpontjaival, lényegesen kibővültek viszont a foglalkozásra, főként a foglalkozási viszonyra irányuló kérdések. Az igen precízen feltett ilyen irányú kérdések válaszainak feldolgozása révén az iparstatisztika személyi részét és a vállalati statisztikát éppen az 1890. évi népszámlálás teremtette meg Magyarországon, és ebben gyökerezik népszámlálásainknak immár hagyományossá vált foglalkozási statisztikája.

Budapesten némileg bővebb volt a számlálólap kérdésköre, az adatfeldolgozás (főleg az épület- és lakásstatisztika terén) ezúttal is többet nyújtott az országosnál. Külön kiemelendő, hogy a budapesti lakásviszonyok családokra vonatkozó kérdés-csoportjának révén, amely a családfő fontosabb adatain kívül a feleség életkorát, a házasság időtartamát, valamint a házasságból elveszületett, illetve a népszámlálás időpontjában élő gyermekek számát is tudakolta – Kőrösy József nagy fontosságú kezdeményezésére –, ekkor történt meg a magyar népszámlálások történetében az első kísérlet a fennálló házasságok termékenységének kutatására.

A magyar népszámlálás megteremtésével párhuzamosan Keleti Károlyra hárult a magyar *népmozgalmi statisztikának* – ugyancsak nem kevés problémával járó – megteremtése is.

A magyar statisztikai hivatal megalakulása előtt, pontosabban 1865-ig a népmozgalmi statisztikát az osztrák statisztikai apparátus adatgyűjtési rendszerének megfelelően gyűjtötték Magyarországon is az egyházi matrikulákból készült lajstromos módszerrel, jórészt a Helytartótanács közvetítésével. Az adatokat az osztrák statisztikai szervek publikálták a hivatalos osztrák statisztikai kiadványokban. 1866-ban és 1867-ben, a kiegyezésre történő alkudozások időszakában a kormány nem gondolt a szokott, mindig egy évvel később gyűjtött adatok beszerzésére, a lelkészek nem állították össze az adatokat, és így történt, hogy az 1867-ben létesült statisztikai szakosztály semmiféle népesedésstatisztikával sem rendelkezett. A Statisztikai Tanács ugyan egyik legelső feladatának tekintette a népmozgalmi adatok gyűjtésének kérdését, és már 1867. december 28-i, negyedik ülésén foglalkozott az 1866–1867. évi adatoknak a lelkészektől való bekérése kérdésével.

Hosszú és fáradságos volt azonban az az út, amelyet a statisztikai szakosztálynak, illetve az országos statisztikai hivatalnak meg kellett járnia ahhoz, hogy népmozgalmi statisztikával egyáltalán rendelkezessen, és az a lehetőségeknek, de a követelményeknek is legalább valamennyire megfelelhessen.

Keleti és munkatársai a népmozgalmi statisztikát (amelynek, mint ismeretes, a polgári anyakönyvezés 1895 októberében történt bevezetéséig változatlanul az egyházi anyakönyv és a lajstromos módszer volt az alappillérré) nem a bécsi kérdőív-minták szerint kívánták megszervezni, hanem kidolgozták a magyar kérdőív-mintákat az adatok begyűjtésére, és bemutatták azokat a Statisztikai Tanácsnak. Az új minták a lelkészeknél korántsem arattak sikert, így egyszerűbben kitölthető minták következtek, majd amikor ez sem érte el a kívánt célt, a népmozgalom legalapvetőbb

adatait tartalmazó igen egyszerű minta készült az 1866–1870. évi adatok begyűjtésére 1872-ben, melynek minden rovata az anyakönyvekből könnyen kitölthető volt. (A lassú előrehaladáshoz nagymértékben hozzájárult az a huzavona is, ami az illetékes minisztériumokkal folyt abban a kérdésben, hogyan lehetne biztosítani azt, hogy a lelkészek a kért adatokat az anyakönyvekből összeállítsák.)

Ez a kérdőív mindössze a következő kérdőpontokat tartalmazta a község anya- és fiókegyházának megnevezésével: a házasságok száma összesen és ezen belül vegyes vallású, a születések száma (összesen fiú és leány, ezek közül törvénytelen fiú és leány), a halálozások száma (összesen férfi és nő, ezek közül gyermek az 5. életévig fiú és leány).

Ez a próbálkozás végre sikerrel járt. Az adatok – ha nem is mindenhol – begyűltek a törvényhatóságok közvetítésével a statisztikai hivatalhoz. Sikerült megteremteni a magyar népmozgalmi statisztika alapjait. A magyar statisztikai évkönyv második, 1874. évi kötetében⁹ Keleti Károly már közölhette a bár egyszerű, de magyar minták alapján összeállított népmozgalmi statisztikai adatokat. A mindössze néhány alapvető adatot tartalmazó mintából valóban példás, ötletes feldolgozás készült és került publikálásra – megyei bontásban is, arányszámok számításával is – az 1866 és 1870 közötti évekre. Ezenkívül az 1870. évi népmozgalmi eredményeket egybevetették az 1869. évi (a korabeli szemlélet szerint 1870. évi) népszámlálás népességszámával, így ugyancsak igen érdekes megyei bontású arányszámokat nyertek.

A megyei adatokon kívül az 1870. évi népmozgalmi eredményekre kiszámították a szabad királyi és kiváltságos városok arányszámait is.

A népmozgalmi statisztikát ez egyszerű minta szerint gyűjtötték – a statisztikai évkönyvben történt évenkénti közlés mellett – egészen 1876-ig. 1877-ben új, korszerűbb mintákat vezettek be a népmozgalmi statisztikai adatgyűjtés terén. E minták már több lajstromos táblát tartalmaztak: öt házassági táblát (a házasságok kötésének hónapja, a házasságot kötöttek családi állapota és vallása, vegyes házasságok, a házasságot kötöttek korévek szerint, feloszlott házasságok); három születési táblát (élve- és halva szülöttek, a születések hónapok szerint, ikerszülések); egy halálozási táblát (bontás: gyermekhalálozás az ötödik életév végéig, halálozás az ötödik életéven túl, ez utóbbi családi állapot szerint is). A halálozási táblát kiegészítették a Belügyminisztérium „közegészségügyi jelentései”, amelyek a halottkének által a törvényhatóságokhoz beszolgáltatott adatok alapján a halottak korára és a halál okára vonatkozóan tartalmaztak részletesebb információkat.

1891-ben – a többi tábla változatlanul hagyása mellett – jelentősen bővítették a halálozási adatfelvételi tábla mintáját. A korábbi, fent említett 2 csoportos bontás helyébe 16 csoportos bontás lépett, a következő részletezéssel: az első 5 életévben történt halálozások évenként, azután ötéves korcsoportok (6–10, 11–15, 16–20, 21–25, 26–30, 31–35, 36–40, 41–45, 46–50, 51–60 éves korban) és 60 éven felül meghaltak.

Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy Keleti Károly munkássága révén megteremtődött a magyar népmozgalmi statisztika megfelelő bázisa. A halálozások tekintetében kíváncsított volna a nagyobb – koréves – részletezés, de az egyházi anyakönyvezésen alapuló lajstromos adatszolgáltatási rendszernek megvoltak a maga kerékkötői, és a fejlődés – a polgári anyakönyvezésre való áttérés – már csak évekké Keleti halála után következett be.

⁹ A magyar statisztikai évkönyv első, 1872. évi kötetében közölt 1865. évi népmozgalmi statisztikai adatok a korábbi adatgyűjtés eredményei, és azokat a hivatal az osztrák statisztikai évkönyvből vette át, de a közlés sorerndjén némileg változtatva.

A következőkben néhány példával szeretném illusztrálni a népesedésstatisztiika jelentkezését Keleti Károly elemző munkáiban. (Teljességre korántsem törekedtem, hiszen ez egy külön dolgozat témája lehetne.)

Számos kisebb-nagyobb tanulmánya jelent meg a népszámlálások tárgykörében. Mint említettem, neves munkájának, a „Hazánk és népe”-nek egy része is kapcsolódott ehhez a témához a nemzetiségek számának és arányának becslés útján történt megközelítése által. Ide sorolhatók jelentései is a népszámlálások menetéről, előzetes eredményeiről. A statisztikai tanfolyamok keretében az 1860-as évek végén a népszámlálásról tartott előadása kitűnő általános ismertetése a népszámlálásoknak, ebben az általános bemutatáson kívül tisztázta az alapvető fogalmakat, megismertette hallgatóságát a népszámlálások történetével, II. József 1784-es magyarországi népszámlálásával, a Nemzetközi Statisztikai Kongresszus vonatkozó határozataival, az 1869. évi magyar népszámlálás tervezetével.

A népmozgalmi statisztika terén kitűnő elemző munkája a „Magyarország népesedési mozgalma 1876-ban (összehasonlítva a megelőző évtizeddel)” (55), amely egyben leírja a népmozgalmi statisztikai adatgyűjtés terén – fent vázolt – korábbi nehézségeket, és tartalmazza az 1877. évvel életbe léptetett új adatfelvételi mintákat is. Ide tartozik a „Magyarország népesedési mozgalma 1864–73-ban és a cholera” (54) című, ugyancsak a Magyar Tudományos Akadémián tartott kiváló értekezése is.

Keleti Károly munkáit olvasva a ma statisztikusát éppen úgy megragadja közvetlen stílusa, szemléletes ábrázolásmódja, szakszerű tudományos érvelése, mint a kortársakat. Keleti munkásságában nagy súlyt helyezett – mai kifejezéssel – a „tudományos ismeretterjesztésre”. Számos munkájának az volt a ki nem mondott célja, hogy a laikus számára fárasztó statisztikai számanyag „feloldásával” eljuttassa a statisztika útján feltárt megállapításokat a nagyközönséghez, megismertesse azt Magyarország aktuális problémáival, ezek között népesedési kérdéseivel.

Végül ismét szeretnék hivatkozni a „Hazánk és népe” c. művére. Annak XI. fejezetében Keleti a városi és a vidéki népességgel foglalkozik, és azt kutatja, hogy melyek azok az ismérvek, amelyek a város jellegét meghatározzák. Hat ismérvet állapít meg: a népesség száma, a lakosság foglalkozása, a lakosság műveltségi foka, az értelmiségi keresetből élők, a cselédek száma, a lakásviszonyok, illetve az épület jellege. Több mint száz év után bizonyos kategóriák talajt vesztek, de az ismérvek egy része ma is meghatározó szerepet játszhat valamely település urbánus jellegének megállapításánál, a maga idejében pedig Keleti szemlélete korszerűnek tekinthető.

Befejezőként összefoglalóan megállapíthatjuk Keleti Károly népesedésstatistikai munkásságáról, hogy:

1. Keleti vezetése alatt az országos statisztikai hivatal felzárkózott a régebbi külföldi statisztikai hivatalok mellé;
2. a népszámlálások tekintetében követte a nemzetközi statisztikai kongresszusok határozatait, sőt az 1880. évi népszámlálás egyéni számlálólappal kivívta a külföld elismerését is;
3. Keleti Károly megteremtette a magyar népmozgalmi statisztika bázisát;
4. elemző munkáinak tudományos alapossága, magas színvonala ma is példaként szolgálhat mindnyájunk számára;
5. elemző munkáinak közvetlen hangvételével, közérthetőségével, világos okfejtésével iskolát teremtett a statisztikai-demográfiai ismeretterjesztés számára.

IRODALOM

- A magyar korona országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Pest. 1871.
 A magyar korona országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. I. köt. Budapest. 1882.
 A magyar korona országainak 1890. és 1891. évi népmozgalma. Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam. V. köt. Budapest. 1893.
 A m. kir. Központi Statisztikai Hivatal munkássága (1871–1911). Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 36. köt. Budapest. 1911.
 Magyar statisztikai évkönyv. Első évfolyam. Budán. 1872.
 Magyar statisztikai évkönyv. Második évfolyam. Budapest. 1874.
 Statistisches Jahrbuch der Oesterreichischen Monarchie für das Jahr 1866. Wien. 1868.
 Report of the delegates to the International Statistical Congress, 1872. Washington. 1875. 124 old.

РЕЗЮМЕ

Настоящая статья содержит материал доклада, представленного автором в рамках мемориального заседания в память Кароя Келети на состоявшейся 24—26 мая 1983 года в Капошваре XXI выездной сессии Секции по истории статистики Статистического отделения Венгерского экономического общества.

Автор останавливается на проведенных во время деятельности Келети переписях населения, в том числе на организации, проведении переписи 1869 года и способе обнародования собранных данных, подчеркивая быстроту информирования, которая была обеспечена изданием свободного карманного справочника „Население земель короны святого Стефана” (39 стр.) до публикации подробных данных. Перепись населения 1869 года явилась первой большой пробой сил обретшей самостоятельность венгерской статистической службы, которая, однако, уже носила на себя отпечаток концепции Келети, основывающейся на наиболее передовой статистической теории и практике того времени. Перепись населения 1880 года проводившаяся уже при наличии богатого опыта, содержит смелые новшества как в способе сбора данных, так и в области их обработки. Место прежних регистрационных опросных листов заняли индивидуальные учетные карточки и в ряде отношений сбор данных был расширен. Важнейшими среди них являются национальная принадлежность дополнение вопроса о занятии вопросом о побочных доходах и вопрос о состоянии здоровья.

В качестве весьма важного факта автор указывает на централизацию обработки, открывшей путь применению передовых комбинированных методов.

В заключение автор анализирует роль Келети в создании демографической статистики. Описывает длительный и утомительный путь который следовало пройти в интересах сбора базисных данных, а затем излагает процесс, в ходе которого Келети в соответствии со своей концепцией создал систему обработки и группировки данных.

SUMMARY

The study was given as a lecture at the 21st Itinerary Session of the Group of History of Statistics, Statistical Section of the Hungarian Economic Society held at Kaposvár from 24 to 26 May 1983, devoted to the memory of Károly Keleti.

The author shows population censuses during Keleti's professional activity and points to the organization, performance and the publication of data of the population census in 1869, emphasizing the speed of dissemination of data through the summary pocket book (39 pages) entitled „The population of the countries of the Holy Crown of Saint Stephen” published prior the publication of details. The population census in 1869 was the first test of strength of the independent statistical service in Hungary. It bore the marks of Keleti's way of seeing things, being aware of the latest international statistical practice and theory of the epoch. The population census in 1880, in possession of the experiences of the previous one, introduced more boldly innovations in the method of data collection and in data processing. The former questionnaires of schedule form were replaced by individual registration forms while the collection of data was extended to several other fields. Most important of these are: questioning nationality status and in addition to the question on occupation, further questions referring to subsidiary income as well as on the state of health.

The author points to the important fact that centralization of data processing allowed to use new, combinative methods.

The study deals with Keleti's role in forming population statistics. The lengthy and arduous work of organizing the collection of primary data is discussed, then the methods of processing and classification of data in accordance with Keleti's ideas, are reviewed.

AZ 1872-1873. ÉVI MAGYARORSZÁGI KOLERAJÁRVÁNYRÓL*

DR. MÁDAI LAJOS

A népesedési viszonyok alakulása és a járványok közötti összefüggéseket Keleti Károly „Magyarország népesedési mozgalma 1864–73-ban és a cholera” (54) c. munkájában vette bonckés alá. Keleti a statisztika, a demográfia és az egyetemes orvostörténet szempontjából egyaránt fontos munkáját a Magyar Tudományos Akadémián 1875. március 1-én olvasta fel, és az még abban az évben nyomtatásban nyilvánosság elé került. Az e munkájában tárgyalt évtized folyamán két ízben, 1866–1867-ben és 1872–1873-ban volt Magyarországon kolerajárvány, melyek beleestek a negyedik kolera-világjárvány időszakába (1863–1875). E járványok közül az 1872–1873. évi volt az utolsó. Tíz évvel később Koch Róbert felfedezte a kórokozót, a *vibrio cholerae*-t, ettől kezdve döntő fordulat következett be a pestist felváltó súlyos lefolyású ázsiai kór eredményes leküzdésében. Ebből a rendkívül szerteágazó problémakörből tanulmányomban csak azokat a kérdéseket emelem ki, amelyek Keletinek az epidemiológiát érintő megállapításaival kapcsolatosak.

*

Az általános halandóság 1866-ban a porosz-osztrák háború esztendejében felépett kolerajárvány következtében az Osztrák Császárság országaiban és tartományaiban 200 000-rel volt nagyobb, mint az előző évek halottainak számtani átlaga. A nyers halálozási arányszám az Osztrák Császárságban 40,5 ezrelékre szökött fel, Magyarországon ez a mutató szintén a kolerajárvány miatt az 1865. évi 29,2 ezrelékről 38,0 ezrelékre növekedett. Hat évvel később, az 1872–1873. évi kolerajárványkor Magyarország népessége sokkal nagyobb veszteséget szenvedett, mint 1866-ban. Az általános halandóság 1872-ben 42,3, 1873-ban 65,1 ezrelék volt, ez utóbbi a legmagasabb halálozási arányszám Magyarország történelmi területén a XIX. század második felében.

Ebben a nagyon kritikus időszakban – különösen 1873-ban – egész Európában Magyarországon volt a legnagyobb az általános halandóság, több mint háromszor akkora, mint Norvégiában, Svédországban, Dániában és Írországban. A magasabb halandóságú kelet-európai országok között Magyarországot sorrendben Galícia (56,0‰), Horvát- és Szlavónországek (52,5‰), Oroszország (1872-ben 40,6‰) és Lengyelország (37,5‰) követte.

* Az MKT Statisztikai Szakosztálya Statisztikatörténeti Szakcsoportjának Kaposvárott, 1983. május 24. és 26. között rendezett XXI. Vándorülése keretében tartott Keleti Emlékülésen elhangzott előadás.
A tanulmányban a horpadt zárójeles {} számok a „Keleti Károly műveinek válogatott bibliográfiája” c. összeállítás (lásd az 1083–1087. oldalakon) sorszámai.

1. tábla

*Áz általános halandóság alakulása
az Osztrák Császárság országaiban és Magyarországon*

Év	Összes halálozás			
	az Osztrák Császárság országaiban		Magyarországon*	
	szám szerint	ezer lakosra	szám szerint	ezer lakosra
1864	.	29,8	380 472	.
1865	598 863	30,2	434 066	29,2
1866	804 338	40,5	504 043	38,0
1867	580 055	29,1	436 434	32,8
1868	571 558	28,5	443 799	33,0
1869	583 993	28,8	424 106	31,2
1870	598 581	29,3	446 085	32,5
1871	616 729	29,9	535 350	38,9
1872	677 022	32,6	580 445	42,3
1873	811 150	39,0	874 055	65,1
1874	662 929	31,7	571 728	42,6
1875	634 088	30,0	500 001	36,9
1876	634 363	29,7	478 604	34,9
1877	677 748	31,5	499 343	36,4
1878	683 661	31,6	520 795	37,7
1879	632 491	30,2	501 724	36,1
1880	634 258	30,0	529 213	37,8

* Erdéllyel együtt, Horvát-Szlavónországok nélkül.

Megjegyzés. Az adatok forrásáról és a számításokról itt és a továbbiakban lásd: dr. Mádai Lajos „Az utolsó nagy kolerajárvány demográfiai képe Európában és az Egyesült Államokban (1872–1873) (A Népeségtudományi Kutató Intézet kutatási jelentései 9. Budapest. 1983. 75 old.) c. kötetben.

Magyarországon az 1872–1873. évi kolerajárvány lefolyásáról összegyűjtött és vármegyei, városi részletezésben feldolgozott statisztikai adatokat az országos statisztikai hivatal átvette a Belügyminisztériumtól, és az 1872. évi (1874-ben megjelent) Statisztikai Évkönyvben közzétette.

Az 1872–1873. évi kolerajárvány folyamán Magyarországon és Erdélyben számba vett 446 648 megbetegedési eset (ezer lakosra 33,2 kolerabeteg jutott) igen magas, különösen akkor, ha a morbiditást összehasonlítjuk például a bajorországgal, ahol ezer lakosra csak 1,2 koleramegbetegedés esett. A hivatalos közlés szerint a kolerahalálozások országos száma 188 611 volt, ezer lakosra 14,2 haláleset jutott.

Előljáróban azonban nyomatékosan felhívom a figyelmet arra, hogy mind az országos morbiditási, mind a mortalitási adatok távol vannak a valóságtól, azokat csak alsó határként lehet értékelni. A hivatalos halálozási statisztika Magyarországon és Erdélyben együttevén 1873-ban 874 055 halálozást vett számba. Az 1869 és az 1870 járványmentes évek összes halálozásának 435 000 főt kitevő átlagán felül 1873-ban tehát 439 000 fő halálozási többlet jelentkezett. Ezt a hatalmas többletet a kolerajárvány okozta, és ezt még növelte az 1872 utolsó négy hónapjában kitört koleraepidemia első hulláma.

Ez a nagy különbség kétségessé teszi a Belügyminisztérium hivatalos halálozási adatait, amelyek a kiszámított halálozási többletnek még a felét sem érik el. Ebből következik, hogy a koleramorbiditási adatoknak a hivatalos abszolút számoknál és arányszámoknál lényegesen magasabbnak kellett lenniük.

A hivatalos kolerajelentések adatai más európai országokban sem tekinthetők teljeseznek. Bécsben az 1873-as kolerajárvány letalitási arányszáma valószínűtlenül

magas volt (száz beteg közül 61 meghalt), a morbiditás viszont a halálozáshoz képest igen alacsony értéket mutatott, ami arra enged következtetni, hogy a magánorvosok nem jelentettek be minden kolerás beteget.

Az 1872–1873. évi nagy hazai kolerajárvány lefolyásáról a demográfiai, járványtani és orvostörténeti irodalom azóta is a teljességtől távol eső belügyminisztériumi megbetegedési és halálozási adatokat használja. Ebben a problémakörben végzett kutatásom egyik célkitűzése éppen az volt, hogy a valósághoz közelebb álló adatok kerüljenek napvilágra.

Keleti Károly is megkérdőjelezte a Belügyminisztérium Közegészségügyi osztálya által közölt 188 611 kolerahalálozási esetet. A hitelesnek minősített magyar népmozgalmi statisztika alapján bizonyította azt a tényt, hogy a születések száma az 1872–1873-as kolera éveiben alig volt kisebb az 1869–1870-es járványmentes évek átlagánál. Ennek ellenére az ország népességszáma a kolera két esztendejében összesen 324 346 fővel fogyott. Ezt a súlyos természetes fogyást a különböző szakterületek képviselőinek egybehangzó véleménye szerint a kolera okozta, mivel a halálozások katasztrófáisan magas száma az 1872–1873. években messze meghaladta a születéseket.

Keleti jogosan tette fel a kérdést, hogy ha hivatalos tényként fogadjuk el a 324 000 fős természetes fogyás egyik tényezőjét, a 189 000 főt kitevő kolerahalálozást, a másik tényezőt, a 136 000 fős halálozást vajon milyen ok vagy okok idézték elő. A kolerán kívül egyéb ok nem lehetett, mivel más tömeges, a halandóságot növelő fertőző betegség 1873-ban nem fordult elő Magyarországon.

A kolerahalálozások számának pontosítására a *halálozási többlet* kiszámítási módszerét találtam célszerűnek. E módszer lényege abban foglalható össze, hogy a járványos évek (vagy meghatározott időszakok) általános halandóságát összehasonlítjuk a járványmentes időszakok halálozásainak számával. A halálozási többletből – az epidemiológiai viszonyok egyidejű tüzetes tanulmányozása mellett – becsülni lehet a járvány okozta halandóság intenzitását.

A módszer alkalmazása az 1872–1873-as kolerajárványt illetően bizonyos megfontolást tett szükségessé.

Az 1. táblában szereplő általános halandósági adatokból kitűnik, hogy Magyarországon a nyers halálozási arányszám az 1866-os kolera után 1867 és 1870 között változatlan szinten mozgott. 1871 és 1873 között azonban évről évre jelentékeny mértékben emelkedett, a csúcsmagasságot 1873-ban érte el (874 055 halálozás, 65 ezrelék). Az 1873-as esztendő a halálozási többlet kiszámításánál azért nem okozott tárgyi nehézséget, mert az 1872-ről áthúzódott (téli) kolera (a tavaszeleji enyhülés, majd a nyári erőteljes kitörés után) az év végéig tartott, elhúzódása súlyosan emelte az egész esztendő halandóságát. A járványmentes évek kiválasztásánál az 1869. és 1870. évek általános halandóságának számtani átlaga demográfiai és járványtani szempontból egyaránt megfelelő bázisnak bizonyult.

Bonyolultabb feladatot jelentett e módszer alkalmazása az 1872. évben, mivel a kolera csak az év utolsó hónapjában indult el félelmetes útjára. Már az előző évben, 1871-ben is 90 000-rel emelkedett a halálozások száma Magyarországon (535 350 halálozás, 38 ezrelék), majd az általános halandóság 1872-ben tovább nőtt (580 445 halálozás, 42,3 ezrelék), melyhez a téli kolera első hulláma már jelentősen hozzájárult. A hazai demográfiai irodalomban nem található utalás arra vonatkozóan, hogy a kolera előtti (1871. évi halandóság hirtelen emelkedése milyen okra vezethető vissza. (A kérdés kifejtését bővebben lásd „Az utolsó nagy kolerajárvány demográfiai képe Európában és az Egyesült Államokban (1872–1873)” c. kutatási jelentésben.)

Az általános halandósági többlet kiszámítása az alábbi képlet szerint történt:

$$S_{1872, 1873, m}^{(k)} = \left[(D_{1872} - D_{1871})_A + (D_{1872} - D_{1871})_B + D_{1873} \frac{D_{1869} + D_{1870}}{2} \right]$$

ahol:

- $S_{1872, 1873, m}^{(k)}$ – az 1872. és 1873. évi halálozási többlet;
 $(D_{1872} - D_{1871})_A$ – az 1871. és 1872. évi halálozások összes számának különbsége azokban a megyékben, amelyekben előbb malária, majd kolerajárvány volt;
 $(D_{1872} - D_{1871})_B$ – az 1871. és 1872. évi halálozások összes számának különbsége azokban a megyékben, amelyekben csak kolerajárvány volt;
 D_{1873} – a kolerajárványos 1873. év halálozásainak összes száma;
 $\frac{D_{1869} + D_{1870}}{2}$ – az 1869. és 1870. járványmentes évek halálozásai összes számának évi átlaga.
 A – azok a megyék, amelyekben előbb malária, majd kolerajárvány volt;
 B – azok a megyék, amelyekben csak kolerajárvány volt.

2. tábla

Az általános halandóság alakulása és gyakorisága ezer lakosra Magyarországon (Erdéllyel együtt)

Megye	1869.	1870.	1871.	1872.	1873.
	évben				
	A halálozások összes száma				
Malária- és kolerajárványos	208 555	225 428	315 780	333 060	467 351
Csak kolerajárványos	215 551	220 657	219 570	247 385	406 704
Összesen	424 106	446 085	535 350	580 445	874 055
	Halálozások ezer lakosra				
Malária- és kolerajárványos	.	30,8	43,2	45,9	66,2
Csak kolerajárványos	.	34,6	34,1	38,2	63,8
Összesen	.	32,5	38,9	42,3	65,1
	A népesség száma az év végén				
Malária- és kolerajárványos	.	7 324 243	7 314 793	7 253 736	7 061 812
Csak kolerajárványos	.	6 368 749	6 434 756	6 478 730	6 373 381
Összesen	.	13 692 992	13 749 549	13 732 466	13 435 193

Az 1872–1873. évi kolerajárvány két esztendejében kialakult halálozási többlet a számítások szerint 484 054 (ezer lakosra 35,7) volt, melyből 1872-re 45 095 (3,3), 1873-ra 438 959 (32,4) jutott.

A kiszámított halálozási többlet tehát csaknem 300 000-rel nagyobb a Belügyminisztérium zárójelentésében nyilvánosságra hozott 189 000 fős kolerahalálozásnál. A 484 000 főt kitevő halálozási többlet több, mint egy korábbi normális év mortalitása. 35,7 halálozás jutott ezer lakosra (kolera és ismeretlen szövődményei okozta halálozás).

Véleményem szerint ez az adat már lényegesen realisabban méri a tényleges kolerahalálozás gyakoriságát, mint az eddig közölt adatok.

Az egykori Osztrák–Magyar Monarchia országai között a kolerajárványos 1872. és 1873. években kialakult halálozási többlet gyakorisága Magyarországon volt a legnagyobb (35,7‰), ahol közel félmillió ember halálának okozója a kolera és a kolera ismeretlen szövődményei voltak. Magyarország után a kolera legnagyobb gyakorisággal Galícia lakosságát sújtotta (ezer lakosra 27,9 halálozási többlet).

3. tábla

A halálozási többlet az Osztrák–Magyar Monarchia országaiban az 1872–1873-as kolerajárványos években

Ország	Halálozási többlet	
	szám szerint	ezer lakosra
Ausztria*	30 525	5,7
Krajna	3 565	7,5
Trieszt, Görtz, Istria	3 670	6,0
Csehország	53 413	10,0
Morvaország	20 986	10,0
Szilézia	5 900	11,3
Dalmácia	—	—
Bukovina	3 700	7,0
Galícia	153 916	27,9
Magyarország**	484 054	35,7

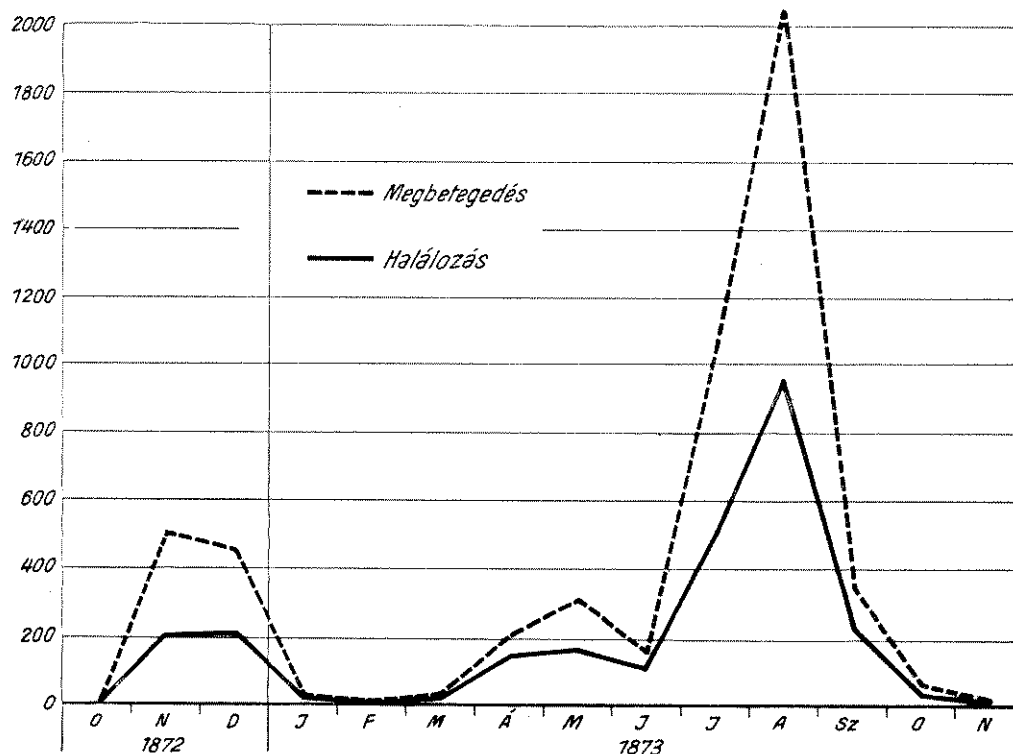
Megjegyzés: A halálozási többlet kiszámítása Magyarországon kivételével úgy történt, hogy a járványos 1872–1873. évek összes halálozásaiból kivontuk a járványmentes 1870–1871. évek halálozását.

* Mai terület.

** Erdéllyel együtt, Horvát-Szlavónországok és a volt katonai határőrvidék nélkül.

A kolerajárvány alakulásának szezonálisitását országos szinten a megyei főorvosok heti jelentései alapján a Belügyminisztérium Közegészségügyi osztálya kísérte figyelemmel.

1. ábra. A koleramegbetegedések és -halálozások alakulása havonta Pest sz. kir. városban, 1872–1873.

Az időszakos tájékoztató jelentések a *Gyógyászat* c. folyóiratban láttak napvilágot. Budapest tiszti főorvosa, *Halász Gejza* nagyon érdekes grafikonokat tett közzé a „Budapesten uralgott járványos betegségek történelme különös tekintettel a cholera” c. 1879-ben megjelent munkájában. A koleramegbetegedések és -halálások előfordulási számait napi részletezésben szemléltető grafikonjai a morbiditás és a mortalitás párhuzamosan emelkedő és csökkenő hullámzását világosan tükrözik.

Keleti Károly is rávilágított arra az érdekes jelenségre, hogy a két hullámú kolerajárvány időszakaiban a megbetegedések és halálások csúcspontjai 1872-ben novemberre, 1873-ban júliusra és augusztusra estek. (Lásd az 1. ábrát.)

Az általános halandóság életkor szerinti alakulásának elemzése során Keleti megállapította, hogy a csecsemők és az 1–4 éves korú gyermekek elvesztésének igen magas gyakorisága rávilágított a közegészségügy elmaradottságára, és fékezte a népességszám fejlődésének ütemét. A 0–4 éves korban meghaltak aránya Magyarországon 1870-ben 49,8 százalék volt, ami 1873-ban 40 százalékra mérséklődött. Keleti e látszólagos javulással szemben rámutatott arra, hogy 1870 és 1873 között több mint 100 000-rel emelkedett a csecsemő- és kisgyermekkorban meghaltak száma.

4. tábla

Az általános halandóság alakulása, életkor szerint Magyarországon és Galíciában

Év	Magyarországon meghaltak			Galíciában meghaltak		
	összesen	0–4 éves	5 éves és idősebb	összesen	0–4 éves	5 éves és idősebb
		korban			korban	
	Szám szerint					
1870	446 085	222 221	223 864	178 962	94 960	84 002
1873	874 055	349 820	524 235	309 019	137 193	171 826
	Index: Összes meghaltak száma = 100					
1870	100,0	49,8	50,2	100,0	53,1	46,9
1873	100,0	40,0	60,0	100,0	44,4	55,6
	Index: 1870. év = 100					
1873	196	157	234	173	144	205

Forrás: Keleti K. (54).

Magyarországon a járványmentes 1870-es és a kolerajárványos 1873-as év között a 0–4 éves korban meghaltak száma 57, az 5 éves és idősebb korban meghaltaké ezzel szemben 134 százalékkal emelkedett. Hasonló különbségeket lehetett megállapítani Galíciában, ahol 1870 és 1873 között a 0–4 éves korban meghaltak száma 44, az 5 éves és idősebb korban elhalálozottaké pedig 105 százalékkal emelkedett.

Pest városában a kolerahalálási arányszámok az egyes korcsoportokban szembetűnően mutatják a különbséget. A 0–5 évesek után 31 éves kortól a legidősebb korúak felé haladva felgyorsult az elhalálozás veszélye. A letalitási arányszámok mutatják a kolerás megbetegedések lefolyásának súlyosságát, a felgyógyulás reménye a 0–5 évesek csoportjában csak 30,5, a 6–10 éveseké 49,3 százalék volt. Bajorországban (Oberbayern) a kolerás betegek 73,7 százaléka a megbetegedéstől számítva 3 napon belül meghalt.

5. tábla

Koleramorbidity, -mortalitás és -letalitás Pest sz. kir. városban, 1872–1873

Korcsoport (éves)	A népesség száma (1870. január 1.)	A kolerában				Letalítás (százalék)
		megbe- tegedet- tek	meg- haltak	megbe- tegedet- tek	meg- haltak	
– 5	21 072	511	355	24,3	18,8	69,5
6–10	15 485	278	141	18,0	9,1	50,7
11–20	49 860	765	298	17,4	6,8	39,0
21–30	46 227	1425	548	30,8	5,5	38,5
31–40	32 532	1113	522	34,2	16,0	46,9
41–50	21 944	546	269	24,9	12,3	49,2
51–60	11 953	380	215	31,8	18,0	56,6
61–70	5 387	199	139	36,9	25,8	69,8
71–80	1 673	86	70	51,4	41,8	81,4
81–	343	13	13	38,0	38,0	100,0
Összesen	206 476	5316	2570	26,5	14,8	48,3

Az általános halandóság és a halálozási többlet alapján becsült kolerahalálozás gyakoriságai Magyarország tájegységei között az országos arányszámoktól jelentős eltéréseket mutatnak. Az általános halandóság és a koleramortalitás legmagasabb a Tisza jobb és bal partján elterülő régiókban, legalacsonyabb a Dúnántúlon volt.

6. tábla

Az általános halandóság
és a halálozási többlet (becsült kolerahalandóság)
alakulása Magyarországon tájegységek szerint

Terület	Összes halálozás		Az 1872–1873. évi halálozási többlet	
	1870-ben	1873-ban	szám szerint	ezer lakosra
	ezer lakosra			
Duna bal partja	34,8	63,4	59 419	33,5
Duna jobb partja (Du- nántúl)	34,0	46,8	40 959	16,6
Duna–Tisza köze	36,4	67,8	84 574	39,5
Tisza jobb partja	31,4	88,8	94 757	65,0
Tisza bal partja	32,0	80,9	115 069	51,4
Maros–Tisza–Duna szöge	28,3	*58,0	39 274	30,7
Erdély	29,6	51,1	50 002	24,2
Összesen	32,5	65,1	484 054	35,7

Az általános halandóság 1873-ban legmagasabb Torna (119,8⁰/₀₀), Nógrád (109,0⁰/₀₀), Zemplén (94,5⁰/₀₀), Heves (91,6⁰/₀₀), Bihar (89,9⁰/₀₀) és Borsod (89,1⁰/₀₀) megyékben volt.

Keleti Károly a Magyar Tudományos Akadémián felolvasott munkáját kartogramokkal tette szemléltetővé. Többek között az 1866. évi és az 1873. évi kartogramok összehasonlításával – melyek a születések és a halálozások adatait ábrázolták – igen érdekes epidemiológiai és demográfiai sajátosságokra hívta fel a figyel-

met. A 7. tábla tartalmazza azokat a megyéket, amelyekben 1866-ban kitört kolera-járványkor igen magasra emelkedett a halálozások száma. A porosz-osztrák háborúból hazatért katonák hadifogolytáborokból behurcolták a kolera-t az észak-nyugati országhatár menti területekre (Pozsony, Nyitra, majd Bars, Esztergom, Komárom stb. megyékbe). Ezen a területen az általános halandóság 1866-ban az 1870-es járványmentes évhez képest 94 százalékkal emelkedett. Ezzel szemben az 1873. évi járványkor a halandóság csak 40 százalékkal volt nagyobb az 1870. évi halandóságnál. Az északi megyék másik csoportját, Árva, Liptó, Turóc, Zólyom, és Nógrád megyéket – Keleti kartogramja és adatai szerint – az 1866. évi kolera-járvány elkerülte. E területen az általános halandóság 1866-ban azonos szinten mozgott a járványmentes 1870. évvel. Az 1872–1873. évi kolera-járványkor viszont ezekben a megyékben az 1870. évhez képest 140 százalékkal emelkedett a halandóság. A megyék e két csoportjának halandósága közötti különbségek több gondolatot vetettek fel: az 1866. évi járványkor a magas halandóságú megyékben a kolera-ban meghaltak csökkentették e betegségre fogékony népesség számát; a kolera-ban felgyógyultak szervezetében feltételezhetően immun anyag termelődött ki egy újabb kolera-s megbetegedéssel szemben.

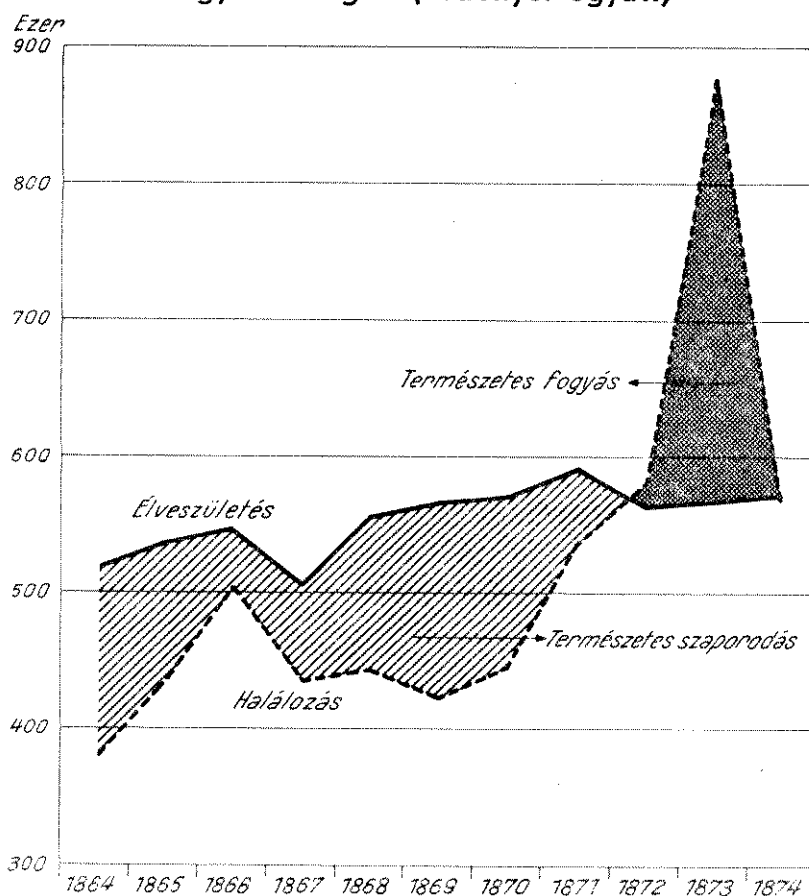
7. tábla

Az általános halandóság alakulása Magyarország egyes megyéiben, az 1866. és az 1872–1873-as kolera-járványos években és az 1870. járványmentes évben

Megye	Az összes halálozás száma az					
	1866.	1870.	1872.	1873.	1866-ban	1873-ban
	évben				az 1870. évi százalékában	
	Az 1866. évi kolera-járványkor magas halandóságú megyék					
Esztergom	4 315	2 461	2 518	3 507	175	143
Nyitra	30 462	13 548	16 030	19 768	225	146
Pozsony	19 838	9 989	10 968	15 368	199	154
Komárom	11 238	5 499	5 367	7 178	204	131
	Az 1866. évi kolera-járványkor alacsonyabb és az 1873. évikor magasabb halandóságú megyék					
Árva	1 789	2 512	2 410	5 262	71	210
Hont	4 368	3 495	3 404	7 391	125	212
Liptó	2 621	2 456	2 545	5 022	107	205
Nógrád	6 809	6 666	7 776	21 557	102	324
Turóc	1 414	1 349	1 896	3 022	105	224
Zólyom	3 887	3 803	3 576	8 414	102	221

Magyarországon 1864 és 1871 között az európai viszonylatban igen kedvezőtlen halandóság ellenére a magas termékenység következtében a természetes szaporodás még számottevő volt. Mérsékelt volt viszont a népességszám növekedésének üteme 1866-ban és 1867-ben (lásd a 2. ábrát) az országterület egy részét érintő kolera-járvány miatt. Az 1872–1873. évi kolera-járványkor a természetes fogyás 324 346 fő volt. Ez az utolsó nagy kolera-járvány négy év természetes szaporodását vitte el. Hat évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy Magyarország népességének száma megközelítse az 1870. évit. (A népességszám az év végi állapot szerint 1870-ben 13 685 852, 1876-ban 13 670 642 fő volt.)

2. ábra. Az élveszületések és halálozások alakulása Magyarországon (Erdéllyel együtt)

Magyarországon és Erdélyben 1873-ban csak 7 megyében volt mérsékelt természetes szaporodás, 72 megyében viszont a népességszám fogyott. Legmagasabb volt a természetes fogyás aránya 1873-ban Nógrád (6,8⁰/₀), Bihar (5,6⁰/₀), Zemplén (5,1⁰/₀), Gömör (4,9⁰/₀), Sáros (4,9⁰/₀), Arad (4,8⁰/₀), Borsod (4,6⁰/₀), Abaúj (4,4⁰/₀), Hevés (4,3⁰/₀), Ung (4,3⁰/₀), Szatmár, Közép-Szolnok és Bereg megyékben (4,1⁰/₀).

Keleti Károly már 1876-ban felhívta arra a figyelmet, hogy a kolera hatása egyes országrészekben még az 1880-as népszámláláskor is tapasztalható lesz. Valóban az 1869-ben és az 1880-as népszámlálás között csak ott volt tényleges szaporodás, ahol 1872–1873-ban igen alacsony volt a kolerahalálozás, és ennek következtében a természetes fogyás is a legmérsékeltőbb volt (Duna jobb és bal partja, Duna–Tisza köze). Ezzel szemben a Tisza jobb és bal partján elterülő megyékben, ahol legmagasabb volt a kolerahalálozás, 1869 és 1880 között ott csökkent legnagyobb arányban a népesség száma. Erdélyben 1869 és 1880 között 68 885 fővel (3,20 százalékkal) fogyott a népesség száma, amihez nemcsak a kolera és más járványok járultak hozzá, hanem a születések számának csökkenése is.

Európában a népesség tényleges szaporodásának évi átlagos üteme 1869 és 1880 között Magyarországon volt a legalacsonyabb (0,13⁰/₀). Ez az arányszám Angliában és Walesben 1,24, Hollandiában 1,14, Dániában 0,99, Belgiumban 0,96, Svédországban 0,91 volt, az Osztrák Császárságban pedig 0,89 százalékkal nőtt évente a népesség száma.

A Magyarország népességét sújtó demográfiai csapás több társadalmi–gazdasági tényezővel volt összefüggésben. Az ország akkori népességének 86 százaléka falvakban és a tanyavilágban élt. A földművelő lakosság nagy szegénységére és elmaradottságára vonatkozóan Keleti Károly „Hazánk és népe” c. (63) munkája

az 1870. évi népszámlálás adatai alapján a tárgyalt epidemiológiai kérdéssel kapcsolatosan számos meggyőző adatot tartalmaz.

A nehéz munkakörülmények, a kalóriaszegény, hiányos táplálkozás, az egészségtelen vályog és vert földes lakóházak, a túlszűfolt lakások stb. nagy járványhullámokat és katasztrófális halandóságot okoztak. Az emberi szervezet ellenálló erejének gyengeségére következtetni lehet Keleti Károly élelmezési statisztikájában (66) szereplő érdekes adatokból. Magyarországon az orvosok a sorozáson megjelent újoncoknak csak 17,5 százalékát találták katonai szolgálatra alkalmasnak. A sorozáson megjelent fiatal férfiaknak 14,1 százaléka 155 centiméternél alacsonyabb termete, 42,3 százaléka gyenge testalkata, 26,1 százaléka pedig különböző testi hibák miatt katonai szolgálatra alkalmatlannak bizonyult.

Magyarország népességének 69 százaléka még az 1880. évi népszámláláskor is analfabéta volt. Az elemi műveltség nagyfokú hiányával együtt járt a babona és a kuruzslás széles körű elterjedése. Az ismert korabeli falusi életkörülményeknek, a lakások, az árnyékszék elhanyagoltságának, a rossz minőségű ivóvíznek egyaránt szerepe volt a kolera, a hastífusz és más fertőző betegségek terjesztésében. Az általános közegészségügyi viszonyok igen mostohák voltak. Magyarországon az orvosok száma 1872-ben 2484 volt, tízezer lakosra csak 1,8 orvos jutott. Az orvosok 33,2 százaléka a szabad királyi városokban, 1660 orvos pedig a rendezett tanácsú kisebb városokban és nagyobb községekben működött. Amíg a városi törvényhatóságokban egy orvosra 1239 fő, addig a kis városokban és a falvakban 7563 lakos jutott. Nagy szakadék volt a városi és a falusi lakosság gyógyszerügyi ellátottsága között. A szabad királyi városokban, egy gyógyszerészre 3712, a többi településen 20 581 lakos jutott.

A kórházi ágyak száma – a szegényotthoniakkal együtt – mindössze 10 027 volt, tízezer lakosra csak 7,3 ágy jutott. A kolera kórokozójának felfedezése előtti időben még nem ismerték e betegség terjedésének körülményeit, ezért nem tartották szükségesnek a kolerás betegek elkülönítését, a kevés számú kórházba csak az igen súlyos betegeket szállították be.

Budapesten és a kisebb városokban a rossz lakásviszonyok, a szűrt ivóvíz hiánya, a csatornarendszer korszerűtlensége, a személtelhordás megoldatlansága – a falvakénál lényegesen jobb közegészségügyi feltételek ellenére – nagymértékben segítették a kolera terjedését. Pest városában 1870-ben a lakosság 38 százaléka osztotta meg otthonát idegen személyekkel, a lakosság 20 százaléka – 41 415 személy – ágyrajáró volt. A pesti lakosság 10 százaléka (20 127 fő) nedves pincelakásokban élt. Fodor József, a budapesti egyetem orvostudományi karának közegészségügyi és járványtani professzora egy epidemiológiai vizsgálattal megállapította, hogy a tiszta udvarú lakásokban 1863 és 1879 között tízezer lakosra 227, a szennyes udvarúakéban 697 kolerahalálozás jutott.

8. tábla

A koleramentes és a kolerás házak lakásainak megoszlása a tisztaság foka szerint Budapesten, 1878–1879

Ház	Igen tiszta	Tiszta	Szennyes	Nagyon szennyes	Összes
	lakások aránya (százalék)				
Koleramentes	18,9	32,9	42,2	6,0	100,0
Kolerás	3,1	22,5	61,4	13,0	100,0

Az egészen tiszta lakásokkal bíró házakban tízezer lakos közül 90, a nagyon szennyes lakásokkal bíró házakban 430 ember halt meg kolerában.

A társadalmi–gazdasági viszonyok, a közegészségügyi elmaradottság szemelvénytörő statisztikai adatai érthetőbbé teszik az 1872–1873. évi utolsó nagy kolera-járvány okozta tragikus embervesztéséget.

A kolera elleni küzdelemben, a nemzetközi tudományos kutatásban jelentős szerepet játszottak olyan kiváló magyar statisztikusok, mint *Keleti Károly* és *Kőrösy József*. *Fodor József* és *Korányi Frigyes* orvosprofesszorok kolerastatisztikai módszerei nagy elismerést vívtak ki a Budapesten 1876-ban tartott Nemzetközi Statisztikai Kongresszuson. A magyar statisztika és orvostudomány e kiváló képviselőinek példamutató összefogása döntő láncszem volt a közegészségügy rendezésére megalkotott 1876. XIV. t. c. létrehozásában.

IRODALOM

- Dr. Berencsi György*: A kolerajárványokról. *Egészségügyi Felvilágosítás*. 1974. évi 1. sz. 30–34. old.
- Dr. Berencsi György*: Bepillantás a magyar falu egészségügyének múltjába, jelenébe és jövőjébe. *Studia medica Szegedinensia* 7. Orvostudományi Egyetem. Szeged. 1969. 73 old.
- Dr. Fodor, Joseph*: Projet d'une statistique internationale des maladies épidémiques. Programme du IXe Congrès International de Statistique à Budapest. 1876. III. Section. Hygiène publique. Vol. XV. Athenaeum. Budapest. 1876. 5–23. old.
- Dr. Fodor József*: A halálozási arány Magyarországon. *Allam orvos*. (A Gyógyászat melléklete) 1873. évi 3–4. sz.
- Dr. Fodor József*: A lakásviszonyok befolyása a cholera és typhus elterjedésére. Értekezések a természettudományok köréből. 14. köt. 2. sz. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest. 1884. 23 old.
- Dr. Grósz Lipót*: Az 1872/73. évben uralgott cholerajárvány keletkezése, terjedése, s lefolyása, valamint az ez alkalommal tett tapasztalatok. Egyetemi ny. Budapest. 1874. 52 old.
- Dr. Halász Gejza*: A Budapesten uralgott járványos betegségek történelme különös tekintettel a cholera-ra. (Kiny. a „Budapest és környéke leírása”-ból) Egyetemi ny. Budapest. 1879. 209 old.
- Dr. Kátai Gábor*: Orvosi tapasztalatok az 1873-ik év nyarán hazánkban dühöngött cholerajárvány idejéről. Nézetek és javaslatok. Debrecen. 1874. 30 old.
- Dr. Klínger András*: A megyék termékenységi arányai az utolsó 150 évben. *Statisztikai Szemle*. 1980. évi 1. sz. 74–85. old.
- Dr. Konek Sándor*: A magyar birodalom népesedési mozgalmi. Emich. Pest. 1862. 78 old. (Kiny. a Statisztikai Közlemények III. kötetéből.)
- Korányi Fréderic*: Mémoire sur la statistique internationale du choléra. Programme du IXe Congrès International de Statistique à Budapest 1876. III. Section. Hygiène publique. Vol. XV. Athenaeum. Budapest. 1876. 93–126. old.
- Dr. Kovách Aladár*: A kolera. Dobrowsky és Franke. Budapest. 1892. 13 old.
- Kőrösi József*: Pest város halandósága 1872- és 1873-ban és annak okai. Budapest Fővárosi Statisztikai Hivatalának Közleményei XI. Budapest. 1876. VI, 168 old., 1 t.
- Kőrösi József*: Pest város halandósága 1874- és 1875-ben és annak okai. Budapest Fővárosi Statisztikai Hivatalának Közleményei. XIV. Budapest. 1877. 155 old.
- Láng Lajos – Jekelfalussy József*: Magyarország népességi statisztikája. Athenaeum. Budapest. 1884. VIII, 491 old.
- Dr. Thirring Gusztáv*: Budapest félévszázados fejlődése, 1873–1923. Budapest Székesfőváros Statisztikai Közleményei 53. Budapest. 1925. XIII, 270, 200 old., XII. t.
- Dr. Thirring Lajos*: Magyarország népessége 1869–1949 között. Megjelent: Magyarország történeti demográfiaja. Szerk.: *Kovácsics József*. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest. 1963. 221–351. old.
- Dr. Weszelovszky Károly*: Statisztikai tanulmányok hazánk közegészségi állapota felett. Értekezések a társadalmi tudományok köréből. III. köt. 7. sz. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest. 1875. 70 old.

РЕЗЮМЕ

Доклад, произнесенный автором в рамках мемориального заседания в память Кароя Келети на состоявшейся 24–26 мая 1983 года в Капошваре XXI выездной сессии Секции по истории статистики Статистического отделения Венгерского экономического общества.

По случаю 150 годовщины со дня рождения Кароя Келети в ряду воспоминаний о многостороннем научном творчестве выдающегося венгерского статистика с мировым именем особое место занимает эпидемиология. В своем труде „Движение численности населения Венгрии в 1864–1873 годы и холера” Келети затрагивает некоторые специфические вопросы эпидемиологии. В рассматриваемое Келети десятилетие истории демографических отношений в Венгрии имели место эпидемии холеры в 1866 и 1872–1873 годах, которые приходятся на период 1-й холерной пандемии (1863–1875). Согласно данным заключительного отчета Министерства внутренних дел в результате двухволновой,

продолжавшейся 15 месяцев тяжелой эпидемии от холеры умерло 1890 тыс. человек. Келети на основании данных официальной статистики движения населения установил, что численность населения Венгрии в 1872—1873 годах сократилось на 324 тыс. человек, что было вызвано исключительно высокой смертностью при почти неизменном числе живорожденных. Согласно данной Келети осторожной оценке холера потребовала 350 тыс. жертв, в отличие от 189 тыс., как это указывалось в сообщении Министерства внутренних дел. Автор методом избыточной смертности исчислил, что в 1872—1873 гг. вызванная холерой утрата человеческих жизней составила 484 тыс. смертных случаев.

В рассматриваемом труде Карой Келети занимался взаимосвязями некоторых демографических индикаторов эпидемии холеры в 1872—1873 годах. Келети замечает некоторые интересные с точки зрения иммунологии явления, когда он на основании сравнения данных о смертности эпидемий 1866 и 1872—1873 годов в северозападных областях Венгрии предполагает наличие определенных закономерностей.

В заключение автор многосторонним образом раскрывает общественно-экономические причины трагической смертности от холеры в Венгрии, показывает обездоленное положение миллионных масс бедных крестьян, высокий процент неграмотности и недостаточность медицинской помощи.

SUMMARY

The study was given as a lecture at the 21st Itinerary Session of the Group of History of Statistics, Statistical Section of the Hungarian Economic Society held at Kaposvár from 24 to 26 May 1983, devoted to the memory of Károly Keleti.

Among the topics of recollections on the occasion of 150 year anniversary of Károly Keleti's birth there is a special place for epidemiology in the extensive research work of the famous Hungarian statistician. In his work entitled „Population statistics of Hungary between 1864 and 1873 and the cholera epidemics” Keleti dealt with some particular problems of epidemiology. In this decade cholera epidemics took place repeatedly in 1866 and in 1872—1873 which fell to classified into the fourth period of cholera pandemics (1863—1875). According to the data of the final report of the Ministry of Interior 189,000 persons died of this severe epidemics which took place in two waves and endured over 15 months. Relying on official population statistics Keleti pointed out that the number of inhabitants in Hungary decreased by 324,000 in 1872—1873 due to extremely high mortality, while the number of live births changed but slightly. The number of deceased in cholera amounted to 350,000 by Keleti's cautious estimation, in contrast with the 189,000 deceases as stated by the Ministry of Interior. The author estimated man-loss because of cholera, using the method of death surpluses according to which it was equal to 484,000 in 1872—1875.

Károly Keleti, in his work mentioned above, dealt with the connections of certain demographic characteristics of the cholera epidemic in 1872—1873. He directed attention to phenomena remarkable from the point of view of immunology namely, he requested regularities in comparing mortality of cholera epidemics in North-Western countries of Hungary in 1866 and in 1872—1873.

Finally the author throws light, from several aspects, upon the social-economic background of the tragic cholera mortality in Hungary: the miserable living and working conditions of millions of poor peasants, the high rate of the lack of education and, the shortage in health services.

A TÁRSADALOMSTATISZTIKA KEZDETEI KELETI KÁROLY MUNKÁSSÁGÁBAN*

DR. ANDORKA RUDOLF

Keleti Károly a népességstatisztika és a gazdaságstatisztika megszervezésében és tudományos művelésében érte el a legnagyobb eredményeket. Két nagy művében, a „Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statistika szempontjából” (63) című nagyszabású munkájában, amely elsősorban az 1869. évi (sokszor 1870. évinek nevezett) népszámlálás eredményeit hasznosítja, és a párizsi világkiállítás tanulságait összefoglaló „Magyarország közgazdasági és művelődési állapotai” című könyvében (77) azonban sok különféle társadalomstatisztikai adatot is bemutat és elemez, kifejti gondolatait a magyar társadalom korabeli állapotáról.

Ezekből kirajzolódik az olvasó előtt Keleti Károly *felfogása a társadalmi kérdésekről*. Ennek egyik alapvető jellemzője a gazdasági és politikai liberalizmus. „Szabad ipar, szabad kereskedés minden állami beavatkozás nélkül, ez a jelszava minden felvilágosodott nemzetgazdának, s ezt hangsúlyoztuk egész művünkön keresztül”. ((63) 398. old.)

A gazdasági fejlődés elsőrendű fontosságának felismerése áthatja minden munkáját. „... nemzetgazdasági téren kell tennünk és hatnunk, ha el nem akarunk pusztulni”. ((77) 296. old.) Ezt lényegesebbnek látja, mint a korában annyi figyelmet lefoglaló politikai–közjogi kérdések megoldását: „Bármilyen nagy politikai kérdések megoldása várjon ránk a jövőben, bizonyos, hogy mindnyájunkra nézve előnyösebben, de könnyebben is lesznek azok megoldhatók, ha – míg idejük elérkezik – egészséges gazdasági munkálkodás által erősödik vagyonban és hatalomban az ezeréves magyar állam”. ((77) 299. old.)

A gazdasági fejlődés útját az iparosodásban látja. Vitatkozik azokkal a nézetekkel, amelyek szerint Magyarország „par excellence földművelő állam” és az is kell, hogy maradjon. „... összes szegénységünk kútforrása e czímben rejlik” – mondja. ((77) 39. old.) Magának a mezőgazdaságnak a fejlődését – a hazai fizetőképes kereslet kibővítése és a tőkehiány megszüntetése útján – szintén az iparosodástól várja. Liberalizmusa politikai nézeteiben is kifejezésre jut. A polgári házasság bevezetése mellett foglal állást. ((63) 355. old.) A zsidó vallásúak 1868. évi egyenjogusítását megkésettnek tartja, „... mert arra ráérhettünk volna, ha előbb nem, 48-ban, s amaz országgyűlés dicső törvényei mellé legméltóbban sorakozott volna a zsidóemancipáció is”. ((63) 355. old.)

* Az MKT Statisztikai Szakosztálya Statisztikatörténeti Szakcsoportjának Kaposvárott, 1983. május 24. és 26. között rendezett XXI. Vándorülése keretében tartott Keleti Emlékülésre beküldött dolgozat.

A tanulmányban a horpadt zárójeles (<) számok a „Keleti Károly műveinek válogatott bibliográfiája” c. összeállítás (lásd az 1083–1087. oldalakon) sorszámait.

Ugyanakkor a magyar szabadelvű párti programokon és konkrét politikai célkitűzéseken messze túlmegy, mert egyrészt helyteleníti azt a helyzetet, amely a vagyonos állampolgárokra korlátozza az ország politikai vezetésébe való beleszólást. „Bármennyire tiszteljük pedig a vagyoni osztályt, . . . ne engedje a sors, hogy képviselőnk valaha kizárólag csak is rájuk legyen bízva; mert míg be nem bizonyítják, hogy a vagyonnal jár párhuzamosan a szellemi képzettség is, hogy a jellemerő és becsületesség kizárólag birtokuk az anyagi birtokon túl is, addig fenntartjuk kezdetben kifejezett óhajunkat, hogy bár mely térről keressük is elő, jeleseink legjelesebjeit kívánjuk a törvényhozók közt látni”. ((63) 446–447. old.) Másrészt olyan politikai rendszert tart kívánatosnak, ahol különböző pártok váltogatják egymást a kormányzásban, vagyis ha a kormányon levő párt elveszti parlamenti többségét, átadja helyét az ellenpártnak.

A szabadelvű párti gyakorlattal való szembenállás és az Eötvös Józseffel való korábbi együttműködés hatása látszik abban, hogy az 1848 előtti centralista álláspontnak megfelelően a megyékben a haladás kerékkötőit látja: „. . . a megyei szervezetben nem hogy erőt talált volna az ország, hanem ép e szervezet, mint a particularismus nevelője, megzsibbasztotta az ország összes erejének kifejtését”. ((63) 451. old.) Az „. . . annyira rettegett kormánybeli centralisatiót” ((63) 452. old.) ezért kívánatosnak tartja, mert „Magyarországon csakis erős, szigorú és erélyes kormány hathat üdvösen. . .” ((63) 453. old.)

Ezzel függ össze, hogy szerinte az állam nem szorítkozhat „a 'laissez faire'-féle szemléző kényelmes passív szerepére” ((77) 292. old.), hanem a közlekedési hálózat és a hitelügy fejlesztésével, a jó közigazgatás és igazságszolgáltatás biztosításával és mindenekelőtt – ismét Eötvös eszméinek megfelelően – az oktatás kiterjesztésével, a tudományok és művészetek pártolásával kell elősegítenie az ország fejlődését. Különösen fontosnak tartja az állam ezen szerepét a viszonylag elmaradott magyarországi körülmények között.

Keleti Károly látószögének szélességét és érdeklődésének sokoldalúságát mutatja, milyen részletesen foglalkozik munkáiban az irodalommal, a képzőművészetekkel és a zenével, és milyen nagy jelentőséget tulajdonít nekik a magyar társadalom kedvező irányú változásainak előmozdításában. „. . . a művészetnek megbecsülhetetlen szellemi értékén kívül igen is megbecsülhető, sőt fejlettebb viszonyok között számitlag is kifejezhető gyakorlati, anyagi haszna van. És ez a művészet valamennyi ágára illik: az építészetre ép úgy, mint a zenére, a festészetre szintúgy, mint a színpérszetre, stb. S ha megdöbbenve vesszük tudomásul, hogy olcsó élczzel lehetett elütni törvényhozásunk termében az országos zenedére javasolt összeg megszavazását, mert: „mi hasznunk volna abban, ha valamennyien énekelni tudnánk’, ám vegye tudomásul értelmes közönségünknek a művészetért amúgy is lelkesedő része, hogy a művészetnek érzélem- s erkölcsnemesítő, kedély- s ízlésnevelő nagyhatalmán kívül roppant anyagilag gyarapító ereje is van, melyet mire megérteni tanulja a nemzet, hatását és eredményeit akkorára már bőven élvezte is”. ((63) 406. old.)

Gondolkodásának jellemzéséből nem maradhat ki az erős hazaszeretetére való utalás. Az 1848-as honvédtüzér ebben a vonatkozásban sem változott meg az országos statisztikai hivatal első vezetőjeként. Az Osztrák–Magyar Monarchiával kapcsolatos álláspontját ekkor sem rejtette véka alá: „. . . hazafi-érzés csak egy lehet, itt el nem fogadhatjuk a hazafisági dualismust, s bárha a kormány ez alakját fenn tartani óhajtjuk is, társadalmi s közgazdasági téren első sorba mindenkor a hazai érdekeket kell állítanunk”. ((77) 208. old.)

Ez nincs ellentmondásban, hanem nagyon szorosan összefügg azzal, hogy a korabeli magyarországi közállapotokat sokszor és erősen bírálja. Példa lehet erre

az alábbi mondat, amely mintegy összefoglalja a „Hazánk és népe” mondanivalóját: „A tények, melyeket a statistika kiderített, melyeknek egynémelyikével alkalmunk volt e munka fonalán is megismerkedni, nem olyanok, hogy a közgazdát, kinek az egész nemzet jólléte kell hogy szíven feküdjék, megnyugtathatnák”. (⟨63⟩ 447. old.)

Gondolkodásmódjának ezek az alapvető jellemzői magyarázzák meg, milyen társadalmi jelenségek és folyamatok felé fordult elsősorban a figyelme, mely tények felderítése fűződik nevéhez, illetve az általa vezetett országos statisztikai hivatalhoz.

Ilyen mindenekelőtt a népesség műveltsége. Ennek alacsony szintjében látja ugyanis a gazdasági problémák egyik fő okát: „... őstermelésünk és iparunk, kereskedelmünk és üzleti életünk mind abban sínlik, hogy népünk műveltebbjeinek száma nem áll helyes arányban a milliókkal, melyek e számot kiadják, és hogy e milliók épen nagyon is műveletlenek.

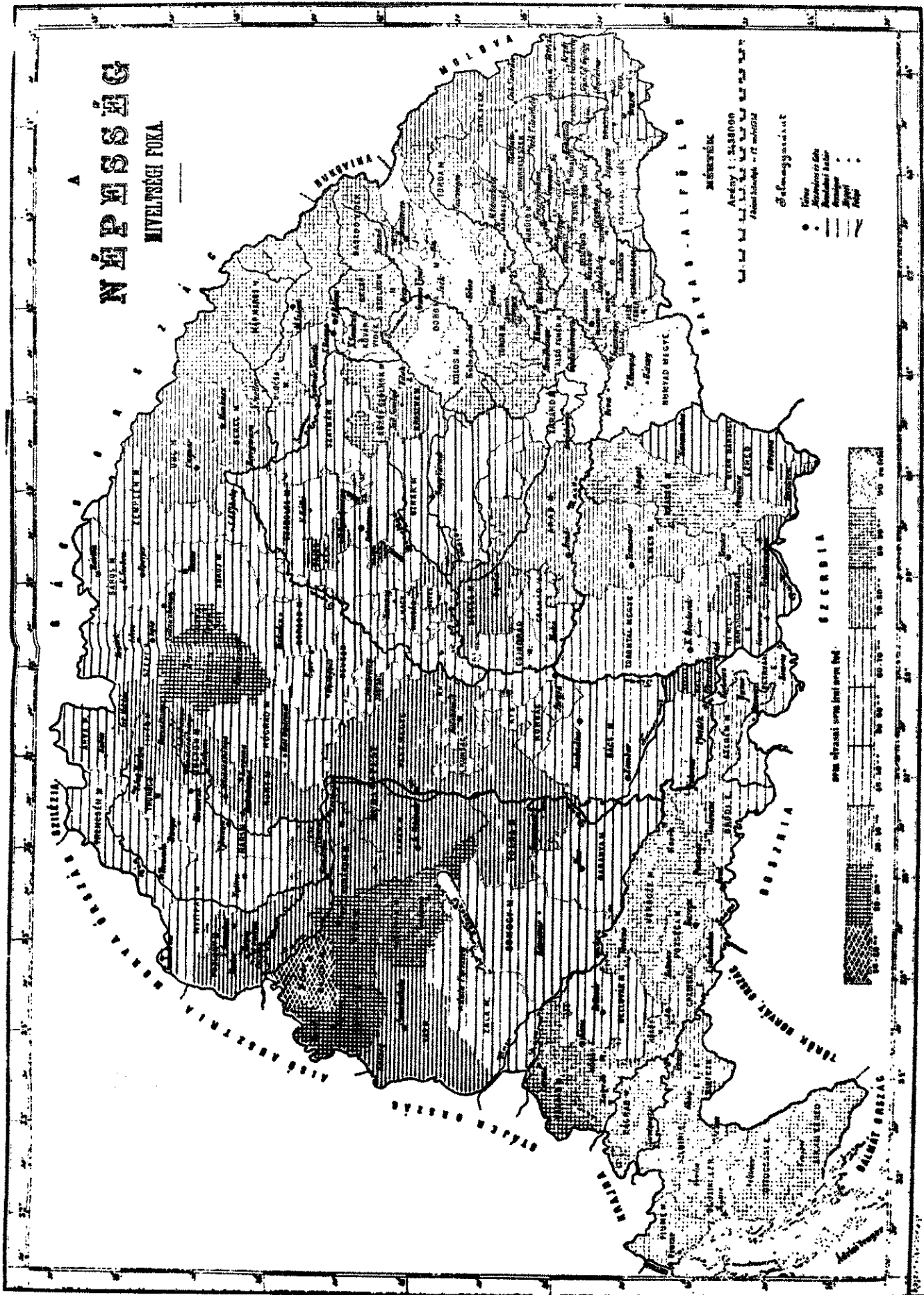
A népben a legelemibb műveltség azon foka, mely a magasabbnak megszerzésére képesítene, az olvasni–írni tudás hiányzik; a középosztályban hiányzik nagyrészt a műveltség azon foka, mely a szükséges ismeretek megszerzése iránt fogékonnyá s így fokozottabb keresetre képessé tehetné; a középben is kiváló osztályoknál végül szintén hiányzik vagy azon általános műveltség, melyet európainak nevezünk, s a mely egyedül képes oly magaslatra emelni, hogy elfogultság nélkül tanulmányozhassuk saját nemzeti viszonyainkat s iparkodjunk rajtuk javítani; vagy ha ez európai műveltség mai alakjában megvan, akkor hiányzik ismét a nemzeti nézőpont”. (⟨63⟩ 356. old.)

Az 1869. évi népszámlálás alapján elsőként mérte fel Keleti Károly az írni és olvasni tudást. Eszerint a 7 éves és idősebb népességnek 55 százaléka nem tudott sem írni, sem olvasni (ebben a tanulmányban, ha lehetséges, mindig a Magyarországra és Erdélyre vonatkozó együttes adatokat idézem, tehát figyelmen kívül hagyom a Fiume városra és kerületére, Horvát-Szlavónországra és a határvidékre vonatkozó adatokat, amelyeket együttesen Keleti a Szent István korona országainak nevez). További jelentős rész (Magyarországon a férfiak 8, a nők 17 százaléka, Erdélyben 4, illetve 6 százaléka) csak olvasni tudott. Az írni–olvasni tudók aránya a férfiak között 7–8 százalékkal magasabb volt, mint a nők között. Keleti Károly emellett részletes területi adatokat is közöl. Ezekből kitűnik, hogy nemcsak a városok és a falvak között volt lényeges különbség, hanem az egyes országrészek között is: Mosony és Soprony megyéktől az erdélyi Zaránd és Hunyad megyék felé haladva meglehetősen nagy szabályossággal csökkent az írni–olvasni tudás. (⟨63⟩ 357–371. old.)

A népnevelés helyzetét az Eötvös József minisztersége idején gyűjtött oktatásstatisztikai adatok alapján elemzi. Eszerint a tanköteles korú gyermekeknek csupán 50 százaléka járt ténylegesen iskolába Magyarországon és 41 százaléka Erdélyben. Ezért megállapítja: „... a népnevelés ügye nem áll hazánkban azon fokon, melyen kellene ...” (⟨63⟩ 374. old.)

Később, az 1879-ben Budapesten megjelent „Magyarország közgazdasági és művelődési állapotai” (77) című munkájában már lényegesen kedvezőbben ítéli meg az alapfokú oktatás helyzetét. Ugyanakkor kifejti azonban azt a nézetét, hogy nem az elemi oktatás, hanem a középfokú és azon belül is a gyakorlati szakképzés hátrózza meg legerősebben az ország gazdasági és kulturális fejlődését. (⟨77⟩ 239. old.)

A népiskolai törvény szerint minden 5000 lakosnál nagyobb községben és városban létre kellett volna hozni polgári iskolát, de 1870 körül – Keleti szerint – még nagyon kevés városról tudtak, amely ezt megtette volna.

Keleti Károly kartogramja „Hazánk és népe” c. művéből

1863-ban Magyarországon 90 gimnázium létezett 21 052 tanulóval, Erdélyben 27 gimnázium 5159 tanulóval. Keleti Károly szerint a gimnáziumi oktatás elterjedtsége kielégítő volt az 1870-es évek második felében. Hangsúlyozza azonban, hogy a gimnáziumok – a klasszikus alapokra fektetett oktatási módszerükkel – a felsőfokú képzettséghez szükséges alapműveltség megadására hivatottak, ezért mellettük nagy szükség lett volna olyan középfokú iskolákra, amelyek a gyakorlati életre, munkára készítik fel. Ilyenek a reálközépiskolák és az iparos, valamint kereskedelmi középiskolák. 1863-ban Magyarországon 4 fel- és 13 alreáltanoda működött 2335 tanulóval, Erdélyben 3 alreáltanoda 198 tanulóval. Keleti azonban ezeknek oktatási rendszerét sem tartja a legelőnyösebbnek: a reáliskola 8 osztályának elvégzése után a műegyetemre bejutók és az azt elvégzők „tényleges életpályára” jutnak, de ha valamilyen ok miatt a tanuló a reáliskola után nem végezte el a műegyetemet, akkor „... készületlenül, be nem fejezett neveléssel állt szemben az élet követelményeivel”. (⟨77⟩ 240. old.)

Hiányolja a gyakorlati iparosoktatást, a munkásiskolákat, tanműhelyeket és az ipari munka mellett elvégezhető esti tanfolyamokat.

Mindennek messzemenő gazdasági és társadalmi hatásai voltak: „... kellettél nagyobb azon, többnyire középosztályú földbirtokosaink ivadékaiból állók száma, kik reálismeretek megszerzése helyett gymnasiumokat járnak, s jogi pályára készülnek, ügyvédeké lesznek, vagy hivatalt vállalnak, legalább akarnak vállalni, s így feles számmal szaporítják a szoros értelemben nem termelő osztályokat”. (⟨63⟩ 377. old.) Ugyanakkor igen kevés iparos és kereskedő kerül ki a magyar társadalomból. Állandó a panasz az ipari munkások alacsony műveltségére és szakképzettségére, ennek oka azonban Keleti szerint egyszerűen az, hogy a munkások szakképzésére alig fordítanak figyelmet.

Pedig „... míg a magyar faj idegenkedni fog az ipartól és kereskedelemtől, s mind csak földművelésre adja magát, melyet igazi szakképzettség- és tőkehiány miatt tökélyre vinni még sem tud, vagy épen csak hivatali pályára készül, melyen ismét csak kevésnek juthat kiválóbb szerep, vagy ügyvéddé lesz, hol a túlságos számnál fogva az egyes egész életen át csak tengődni kénytelen, ha csak, mint a Bach-rendszer idején polgártársai rovására s a köztulajdonosság kárára meg nem gazdagodik, valameddig ebben – mondjuk – fordulat nem áll be, mindaddig álmodnunk sem lehet, hogy Magyarország túlnyomólag iparúzó álamná legyen, pedig jövője, a kor megindulása szerint, csak ilyennek lehet”. (⟨63⟩ 377–378. old.)

Jellemző Keleti Károly felfogására, hogy a „Magyarország közgazdasági és művelődési állapotai” című munkájában melyik felsőfokú iskolákat említi név szerint és elismeréssel: a műegyetemet, a selmecebányai bányászati és erdészeti szakiskolát, valamint a magyaróvári és keszthelyi mezőgazdasági akadémiákat.

A „Hazánk és népe”-ben közli a művelődési, népnevelési és közoktatási költségvetési kiadások 1869., 1870. és 1871. évi összegét és megoszlását. Eszerint 1871-ben az összesen 2,3 millió forintnyi (az előző évekhez képest erősen növekvő) összegből 1 302 000 forintot elemi, polgári és tanítóképző iskolákra, 205 000 forintot középiskolákra, 586 000 forintot felsőfokú iskolákra, 170 000 forintot közművelődési célokra (múzeumra, műemlékvédelemre, könyvtárra stb.) fordítottak, 27 000 forintot tanintézetek segélyezésére adtak. (⟨63⟩ 379–380. old.)

A művelődésnek tulajdonított nagy fontosság indokolja, hogy Keleti Károly a „Hazánk és népe” c. művében részletesen foglalkozik az irodalmi és művészeti viszonyokkal. Ezek a fejezetek viszonylag kevés statisztikai adatot tartalmaznak, viszont igen sok érdekes tény és kritikus észrevételt olvashatunk bennük. „... irodalmunknak – igaz jobb korszakában – köszönjük talán a haza, mindenesetre pedig a ma-

gyar nemzetiség fenntartását; ... mikor az egész nemzet el volt tiporva, épen bátrabb és lelkesebb íróink voltak azok, kik gyakran fejökkel játszva, mertek az elbízott nyers hatalommal szembe szállani..." (⟨63⟩ 386. old.) Ehhez képest a korabeli állapotokról elszomorító képet fest. Alig van olyan író, aki csakis az irodalomnak élhetne. A könyveket csak kis példányszámban lehet eladni, kicsi az olvasóközönség, nincs pártatlan és szakszerű kritika. "... kiadóink meggazdagodnak, míg az író alimizsnához fogható 'tiszteletdíj' mellett teng; ... kiadóink is nem tudományos, sőt szépirodalmi munkák kiadásával sem szerzik meg az anyagi hasznot, hanem megszerzik valamely olcsón kiállítható s számos példányban elkélő iskolakönyv, kalendárium vagy épen szakácskönyv mellett". (⟨63⟩ 385. old.)

Ennek oka, hogy Magyarországon a napilapok olvasása mellett "... legfeljebb a magyar biblia, a kártya forgatására kerül még idő, oktató olvasmányra – soha". (⟨77⟩ 260. old.)

Az 1869. évi népszámlálás 677 író foglalkozású személyt mutatott ki, ezek legnagyobb részét lapszerkesztők, újságírók és a szerkesztőségekben dolgozó más személyek, tulajdonképpen író alig van közöttük, a Magyar Tudományos Akadémia 293 tagja közül is csak néhányan szerepelnek közöttük. Érdekes, az akkori társadalmat jól jellemző becslést ír le a potenciális olvasóközönségről, akiktől könyvek vásárlását várhatná el (⟨63⟩ 387. old.):

az értelmiségi keresetűek (tanulók nélkül) fele	44 000
a 200–1000 holdas földbirtokosok fele	5 300
az 1000 holdnál nagyobb birtokú földbirtokosok	4 500
a haszonbérlők fele	18 000
a gazdatisztek egytizede	1 300
a bányabirtokosok, -bérlők és -tiszttek egyharmada	800
az ipari tisztviselők fele	4 100
a kereskedelmi tisztviselők egynegyede	3 000
az önálló iparosok egyszázada	2 400
az önálló kereskedők egyhuszada	2 800
a vagyonukból és járadékukból élők egyötöde	13 800

Ez összesen 100 000 személy, az összes népességnek csupán 0,8, a magyar nyelvű népességnek 1,5 százaléka. Mégis elég lenne ahhoz, hogy néhány ezres példányszámban el lehessen adni szakkönyveket. Ténylegesen azonban Keleti Károly szerint a könyvárusok évente összesen nem tudnak eladni 100 000 könyvpéldányt (a naptárokat és az iskolakönyveket is beszámítva).

A képzőművészetek terén még rosszabbnak látja a helyzetet: „Akárhány jelesebb művésznk külföldön jeleskedik; a kik pedig itthon vannak, keserű szívvel kénytelenek tapasztalni, hogy a közönség leszokott a Maecenások szerepéről, s gyér megrendeléseivel is a divatnak vagy az értelmetlenségnek hódolva külföldre fordul, s akárhányszor kontárhoz folyamodik". (⟨63⟩ 396. old.) Ezért – az irodalomra és a művészetekre nézve egyaránt – helytelennek tartja a piaci viszonyok teljes uralmát, és az állam erőteljes pártoló tevékenységét kívánja.

Liberális közgazdaságtani és politikai nézeteiből következően különösképpen érdekelte Keleti Károlyt a városok fejlődése, a városi népesség aránya, mert a városoktól, az iparral és kereskedelemmel foglalkozó, valamint értelmiségi foglalkozású rétegektől várta az ország gazdasági, társadalmi és kulturális fellendülését. A városi népesség számának megállapítása – a város fogalom definíciójának problémái miatt – azonban sehol és semmikor, de különösen 1870-ben Magyarországon nem volt egyszerű és könnyű kérdés. (⟨63⟩ 407–426. old.) Példaképpen említi, hogy a közel 300 000 lakosú Budapest ugyanúgy szabad királyi város, mint az 1300 lakójú Ruszt, és a 49 000-nél nagyobb népességű Hódmezővásárhely ugyanúgy me-

zőváros, mint néhány egyezernél kisebb lakosságú település. Ezért a Magyarországon és Erdélyben levő 78 szabad királyi és kiváltságos városnak, valamint a 10 000 lakoson felüli népességű 53 egyéb (mező-) városnak népszámlálási adatait részletesen elemzi a városiasság fokának megállapítása céljából. A népességszámon kívül a következő városiassági mutatókat használja:

- az írni–olvasni és legalább olvasni tudók aránya,
- az ipari és kereskedelmi foglalkozásúak aránya,
- az értelmiségi keresetből élők aránya,
- a háztartási alkalmazottak aránya,
- az emeletes házak aránya,
- az egy szobára jutó lakók aránya.

E mutatók értékei alapján megállapítja az említett – városnak tekintett – települések sorrendjét. Ezek a különféle dimenziókban mért sorrendek is érdekesek. A lakosság száma tekintetében Pest, Szeged, Szabadka, Buda és Hódmezővásárhely állt az élen. Az ipari és kereskedelmi foglalkozásúak aránya viszont Nagyszebenben, Temesvárott és Kassán volt a legmagasabb. Az olvasni és írni tudás Kőszegen volt a legelterjedtebb. Az értelmiségi keresetből élők viszonylagos száma tekintetében Kassa és Kolozsvár vezetett stb. Keleti Károly ezután összeadta a hét mutató dimenziójában meghatározott sorszámokat, és az így kapott „városi hányadost” kezelte az urbanizáció mérőszámának. Eszerint Pozsony, Nagyszeben, Pest, Kassa, Győr, Székesfehérvár, Buda és Sopron voltak az akkori Magyarország és Erdély leginkább városias települései. Elemzéseiből azt a fő következtetést vonja le, hogy „... a puszta népszám egymagában korán sem állapítja meg meg valamely község városi jellegét”. ((63) 426. old.) Eredményeit felhasználhatónak látja a küszöbön álló községi rendezésnél.

Azt, hogy szociális kérdések és különösen a szegénység iránt is volt érzéke, bizonyítja nemcsak híres élelmezési statisztikája (66), hanem a „Hazánk és népe” (63) és a „Magyarország közgazdasági és művelődési állapotai” (77) több megállapítása is. Megállapítja, hogy a táplálkozás tekintetében a magyarországi „köz-nép” nem marad el más európai országoktól, de ruházkodása és lakásviszonyai azokénál sokkal rosszabbak. A közegészségügyi ellátás pedig igen rossz: „Orvost vajjon hány falusi község tart, ha ugyan valamely uradalmi, megyei, szomszéd városi orvos nem áll rendelkezésére. S azt is az utolsó perczben hívja csak, addig inkább kuruzslóval éri be. Irtózik a gyógyszer drágaságától, inkább három annyit költ időközben keresethiány miatt”. ((63) 151. old.)

Keleti Károly nevéhez fűződik a magyar és a más anyanyelvűek számára vonatkozó becslés az Eötvös József által gyűjtetett (az 1870 előtti évekre vonatkozó) oktatási adatok alapján, majd az 1880. évi népszámlálás anyanyelvi adatainak elemzése. Ezek azért különösen értékesek a magyar társadalomtörténet számára, mert az első megbízható támpontot adják az anyanyelvi viszonyok megállapításához. Amint ugyanis Keleti Károly is rámutatott az 1851. évi népszámlálás adatai a ténylegesnél alacsonyabbnak, *Fényes Elek* 1867-ben közölt adatai pedig annál nagyobbak mutatták a magyar népesség arányát.

A népiskolai felvételek alapján Magyarországon 49,8 százaléknak, Erdélyben 31,7 százaléknak becsülte a magyar anyanyelvű népesség arányát. Az 1880. évi népszámlálás pedig majdnem pontosan ugyanilyen arányokat állapított meg, 6 165 000 magyar anyanyelvűt mutatva ki Magyarország és Erdély 13 729 000-nyi népességéből (amelyből 499 000 kisgyermek nem tudott beszélni, és így nem került bele az anyanyelvi statisztikába). Keleti Károlynak a statisztikai tényekkel szembeni tiszteletét, de egyben a korabeli közgondolkodást is jellemzi alábbi rövid megjegyzése, ame-

lyet ezeknek az adatoknak közléséhez fűzött: „Vajjon ismét ama szomorú, általam már több ízben keserűen megízlelt sorsban részesültem-e ezúttal is, hogy számos érdemes hazánkfiának rontottam el illuzióit rideg számaimmal, ki netalán 10–12 millió magyarról álmodozott?” ((49) 11. old.)

Hasonlóképpen fontos forrást adnak a társadalomtörténész kezébe az 1870. évi népszámlálásnak a vallásfelekezeti megoszlásra vonatkozó adatai és az analfabetizmusra vonatkozó adatoknak felekezetek szerinti részletezése. ((63) 342–355. és 367–371. old.)

Ezzel összefüggésben lehet megemlíteni azt is, hogy Keleti Károly különösen érdeklődött a különféle társadalmi jelenségek területi különbségei iránt, ezért a legtöbb ilyen típusú adatot – például az írni–olvasni tudást, a felekezeti megoszlást, az anyanyelvi megoszlást – megyei részletezésben közli és elemzi.

Keleti Károly feltehetően nem ismerte közelebbről az 1850-es és 1860-as években már meglevő külföldi szociológiai munkákat, még kevésbé Marx és Engels műveit. Ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy a magyarországi társadalmi szerkezetéről, az osztályok és rétegek nagyságáról és viszonyairól nem kapunk pontos képet munkáiból. Néhány olyan adatot és megfigyelést azonban találunk bennük, amelyek hozzásegítenek a megismerésükhöz. A „Hazánk és népe” közli az 1870. évi foglalkozási statisztikai adatokat. Ezeknek alapján Magyarország és Erdély népessége a táblában közölt nagy kategóriákba sorolható.

Magyarország és Erdély népessége társadalmi kategóriák szerint

Társadalmi kategória	A népesség	
	száma (ezer fő)	aránya (százalék)
Értemiség	163	1,2
Önálló iparos	269	2,0
Önálló kereskedő	61	0,5
Vagyonából élő	74	0,6
Háztartási alkalmazott, hivatalszol- ga, rendőr, csendőr	1 106	8,4
Ipari munkás és tisztviselő	330	2,5
Kereskedelmi és közlekedési munkás és tisztviselő	62	0,5
Földbirtokos és birtokos paraszt . . .	1 680	12,7
Mezőgazdasági munkás	2 712	20,5
Eltartott, 0–14 éves	4 407	33,3
Eltartott, 15 éves és idősebb	2 355	17,8
Összesen	13 219	100,0

E társadalmi kategóriák némelyikéhez néhány szó magyarázatot kell fűzni, és némelyiknek összetételéről további támpontokat kaphatunk Keleti könyvéből. Az értelmiséginek nevezett rétegbe (a Szent István korona összes országaiban) többek között 19 858 lelkész, 35 540 közhivatalnok, 27 221 tanító, 4884 ügyvéd, 2807 orvos, 1051 sebész, 1437 gyógyszerész, 11 303 művész (zenészekkel együtt), 715 író és szerkesztő, valamint 63 437 felsőbb iskolai tanuló került. ((63) 51. old.)

Az önálló iparosok és kereskedők között nem tudjuk megkülönböztetni a nagy- és kistőkéseket és a bérmunkás nélkül dolgozókat.

A két mezőgazdasági kategória valójában az egész őstermelést, tehát a bányászatot és a kohászatot is magába foglalja, az utóbbi ágakban dolgozók száma azon-

ban a teljes kategóriának csupán egy százaléka (nagy részük bányász munkás, akiknek száma a Szent István korona országában együttvéve 46 000 fő).

Az ipari, valamint kereskedelmi és közlekedési kategóriák tartalmazzák a munkások mellett a tisztviselőket is. (A tisztviselők aránya a kereskedelmi és közlekedési kategóriában a Szent István korona országában 22 százalék.)

A földbirtokos és birtokos paraszt kategóriába tartozókról némi fogalmat nyújthatnak a „Hazánk és népé”-ben közölt adatok a birtokok nagyság szerinti megoszlása alapján.¹

Végül a mezőgazdasági munkás kategóriának (ide került a kislétszámú gazdasziszt is) a megoszlásáról képet ad az az adat, hogy a Szent István korona országában együttvéve az összes őstermelési foglalkozásúaknak 32 százaléka volt éves szolga, tehát mezőgazdasági cseléd és 27 százaléka napszámos munkás.

A népesség foglalkozási megoszlását bemutató adatokhoz Keleti Károly helyenként néhány érdekes és erősen kritikus megjegyzést fűzött. Bírálja „... azon csodálatos kasztszerű osztályozást, mely fennen hangoztatott demokratikus elveink mellett szerte dívik az országban ... Már a zsellért is lenézi a féltelek birtokosa, a hat ökrös gazda meg nagy úr a faluban, kihez még a kisbíró sem mer kalappal a fején szólani ... Ugyanezt ... még nagyobb mértékben megtaláljuk a birtokos középosztályunktól fölfelé az arisztokrátiáig. Itt nemcsak a holdszám szerinti birtokfokozat alapít meg társadalmi fokozatokat, hanem a jobb hangzású név, talán még a nemesség hányadiziglensége is határoz azon körök felett, melyekben az illető megfordulhat, vagy meg akar fordulni”. ((63) 152. old.)

Ezzel a kasztszerű elkülönüléssel, a nem „úri”, nem földbirtokosi foglalkozásúak lenezésével hozza összefüggésbe, hogy „... az úgynevezett ‚jobb családok’ ivadéka nem bír elég kedvvel az apró földesuraskodásnál más pályára”, nem választ „... más tisztességes polgári pályát”. ((63) 152. old.) Ugyanakkor nem szerez mezőgazdasági szakképzettséget, ezért nem is gazdálkodik ésszerűen. „Kevés a jól rendezett középgazdaság az országban ... de sok az utána élő úr”. ((63) 151. old.) „... ha kimegyünk a tanyák közé, s látjuk a düledező juhalkolt, a boglyas kazalt, a cse-nevész gulyát, a trágyátlan földet, a szerb tövis borította legelőt, a fátlan vízmosásos hegyoldalt, a kapálatlan szőlőt; ha a telekkönyvbe pillantunk ... látjuk a sok betáblázást és előjegyzést; az ügyvéd irodájában a sok beperlést, a szomszéd város kereskedő-tárczájában a sok beváltatlan váltót, könyvében a sok és fizetetlen számlát ...” ((63) 151. old.)

Éles ellentétben a gazdasági romlásnak az előbbieken bemutatott jeleivel a középbirtokos réteg fényűző életmódot folytat: „Ha ... fogatai után ítélnők meg gazdasági viszonyait, csupa viruló körülményekre, gazdag birtokosra kellene következtetnünk. Ha vidéki bált látogatunk meg, azt hinnők csupa mágnásnőnek leszünk bemutatva – a toilettek után. Ha pedig a kártyázó-szobába lépünk, azt kellene hinnünk, legalább három főváros gazdag bankárjai hányják-vetik a rájuk nézve már ingerrel nem bíró mammont”. ((63) 151. old.)

Nem sokkal kevésbé kritikus a véleménye a szellemi foglalkozásúakról: Az „... értelmes, öntudatos s önálló munkára vagy munkavezetőségre képes munkás ...” intelligencia majdnem teljesen hiányzik ((77) 208. old.), ugyanakkor szaporodik az értelmiségi vagy szellemi foglalkozásúaknak, az ilyen állást keresőknek a száma, de „... tisztességes ipari vagy kereskedelmi keresetre csak vajmi kevés indul, holott pedig ez után egész családjának hajdani ősi birtokát idővel tízszeresen volna képes megszerezni”. ((77) 209. old.)

¹ Az adatok ismertetését mellőzzük, mert azokat részletesen tárgyalja dr. Mód Aladárné tanulmánya a *Statistikai Szemle* jelen számában.

Mivel az ipar és a kereskedelem fejlődésében látja a gazdaság és a társadalom fejlődésének jövőjét, a kisszámú iparosról és kereskedőről sokkal kevésbé bírálóan nyilatkozik. Megállapítja, hogy „... a kereskedők nagy része idegennek tekintti magát ez országban” ((63) 323. old.), és hogy „... a hazai iparosok legcsekélyebb száma kerül ki az országból”, így: „Nálunk cseh, morva, osztrák, iparosok működnek, gyakran a legegyszerűbb művességek körül...” ((63) 378. old.) A régi magyarországi iparosokat bírálja, hogy nem kellőképpen rugalmasan alkalmazkodnak a céhszisztéma megszüntetéséhez, az iparszabadság bevezetéséhez.

Lényegesen kevesebbet foglalkozik a munkásság helyzetével. Megállapítja, hogy vannak jól képzett munkásaink, ezek azonban sokszor külföldön kénytelenek munkát vállalni, ugyanakkor Magyarországra cseh, német és olasz munkásokat hoznak be. ((63) 216. old.)

A parasztság és a mezőgazdasági munkásság fő problémájaként a szezonális munkanélküliséget említi. Az alföldi parasztgazda az aratás és nyomtatás után őszszel még egyszer kapál, betakarítja a kukoricát, elvégzi az őszi vetést, ezután „... neki adhatja magát, fájdalom, a téli henyélésnek...”, mert a téli időszakban csak állataival van kevés munkája. Így csak a „... pacsirta zengése csalja ki szántásvetésre földjére...”, de ezt követően az aratásig ismét csak egy kevés kaszálás és a kukoricavetés foglalkoztatja. ((63) 148. old.) A hegyes felvidéki területen még kevesebb időre szorul össze a mezőgazdasági munka.

Végül Keleti Károlynak a magyar társadalom életmódjával és gondolkodásmódjával kapcsolatos néhány megjegyzésében is kifejezésre jut politikai állásfoglalása és kritikája a feudális időszak makacson fennmaradó jellemzőivel szemben. Igen élesen ítéli el „egyesekek indolentiáját”, „mások álbüszkeségét” ((77) 214. old.), az 1849 után kialakult „általános tespedést” ((63) 154. old.), a takarékoság hiányát (uo. 216. old.), a „társadalmi becsületérzés” fejletlenségét (uo. 321. old.).

Ebben a vonatkozásban különösen érdemes a magyarországi életmód két régi különleges jellemzőjére tett megjegyzése. A vadászatról mondja, hogy „... az a nagy baja, hogy élvezet is, szenvedély is, és nemzetgazdasági fontossága többnyire csak ürügynek tekintetik arra nézve, hogy néhány jogosultnak számára ez élvezetet biztosítsa”. ((63), 158. old.) A mértéktelen ivásra többször is kitér. A köznép – szerinte – többet iszik sok nyugat-európai ország lakosságánál (uo. 150. old.), a nemesi osztály idősebb része pedig a szabadságharc leverése után „borba ölte” a hazafias búbanatot (uo. 154. old.).

A társadalmi bajok gyökerét ezen a téren is a kemény és rendszeres munka hiányában, valamint a műveletlenségben látja. „Elveinkben, fényűzési fogyasztásunkban csakhamar elértük, egynémelyikben már túl is szárnyaltuk a nyugatot; de abban, mi a külföldet ily nagyobb mérvű fogyasztásra képesítette: az idő bölcs és szívós felhasználásában, abban elmaradtunk – a politikai tétlenség társadalmi munkátlansággá fajult”. ((63) 154. old.) „Bármely társadalmi kérdést pendítsünk meg hazánkban, melynek kielégítő megoldása nem akar sikerülni, a sok tapogatózás után osztogatott tanács utóvégre abban összpontosul, hogy a nép műveltségi állapotán kell segítenünk”. ((63) 356. old.)

Keleti Károly tehát korának gyermeke volt, de a kiegyezéskori Magyarországon elfogadottnak tekintett politikai és társadalmi nézetek spektrumának haladó szárnyán helyezkedett el. Ez a tény szükségszerűen meghatározta az általa több mint két évtizeden keresztül vezetett magyar statisztikai szolgálat tevékenységét, és hozzájárult ahhoz, hogy az országos statisztikai hivatal ebben az időszakban korszerűen, magas színvonalon és gazdasági-társadalmi problémák iránti érzékenységgel dolgozott, sőt időnként a fennálló viszonyok lényeges bírálatáig jutott el.

Ezért Keleti Károly tudományos munkái – az általa szervezett adatgyűjtéseken és közléseken túlmenően – az 1860-as és 1870-es évek magyar társadalmának megismeréséhez is fontos forrást jelentenek számunkra. Elsősorban a „Hazánk és népe” c. művével valójában új műfajt teremtett: egyesítette a korábbi statisztikai gyűjteményeknek és leírásoknak (mint Fényes Elek munkáinak) és a társadalmi–politikai viszonyokat elemző és bíráló műveknek módszereit, megközelítését. Ezzel kétségtelenül olyan hagyományt teremtett a magyar statisztikai szolgálatban, amelyet később más kiemelkedő tudós statisztikusok folytattak.

РЕЗЮМЕ

Доклад представленный автором в рамках мемориального заседания в память Кавая Келети на состоявшейся 24—26 мая 1983 года в Капошваре XXI выездной сессии Секции по истории статистики Статистического отделения Венгерского экономического общества.

Карой Келети — первый директор Государственного статистического управления — пользуется известностью в первую очередь как деятель демографической и экономической статистики. Однако в его работах можно обнаружить также и множество анализов по общественной статистике.

Эти работы проливают свет на его взгляды по общественным вопросам. Он был сторонником экономического и политического либерализма, причем принадлежал к его наиболее прогрессивному, левому крылу. Наиболее важный фактор развития страны он усматривал в экономическом росте и индустриализации. Согласно его взглядам в развитии экономики и общества крупная роль принадлежит распространению, науке и искусству.

В своих трудах он анализировал отечественную неграмотность, систему народного просвещения, величину и распределение ассигнований на культуру, урбанизацию поселений, распределение населения страны по родному языку и религиозной принадлежности.

На основании опубликованных им данных переписи населения 1869 года можно составить себе представление о структуре венгерского общества. Кроме этого он написал ряд пронизательных и критических замечаний об отдельных классах и слоях венгерского общества, в первую очередь о землевладельцах, и далее о некоторых характерных чертах образа жизни и мышления. Корни общественных бедствий и пороков современного ему общества он усматривал в отсутствии упорного и систематического труда и в бескультурности.

SUMMARY

The study was submitted to the 21st Itinerary Session of the Group of History of Statistics, Statistical Section of the Hungarian Economic Society held at Kaposvár from 24 to 26 May 1983, devoted to the memory of Károly Keleti.

Károly Keleti, the first Director of the Hungarian Statistical Office, won fame, first of all, in population and economic statistics, however, his works include also several analyses in social statistics.

Keleti's works demonstrate his opinion on social issues. He was adherent of economic and political liberalism and belonged to the most progressive, left-wing of liberal views in Hungary. He took industrial development, industrialization for the most important factor of the development of the country. He attached great importance to the extension of education as well as to the role of science and arts in economic and social development.

Analyses in Keleti's works covered illiteracy, the system of education, the volume and distribution of expenses for education, the urbanization of settlements and the distribution of the population by mother tongue and religions.

Data of the population census in 1869 published by Keleti give an overall picture of the structure of the Hungarian society. Keleti made several discerning and critical remarks on certain classes and strata of the Hungarian society, primarily on landowners, as well as on some characteristics of the way of life and thinking. According to Keleti the social problems were rooted in the lack of hard and regular work and in that of culture.

KELETI KÁROLY A TUDÓS ÉS KÖZGAZDÁSZ*

DR. KOVACSICS JÓZSEF

Megemlékezésemet a tudósról és közgazdásról azoknak a fiatalkori eseményeknek, élményeknek rövid említésével kezdem, amelyek egész életére, egyéniségére döntő hatással voltak.

Mindenekelőtt arról az ifjú *Keleti Károlyról* szólok, aki 1849 tavaszán beállt a honvéd hadseregbe és részt vett Bem tábornok csapataival az Erdélyi-havasokban folyó ütközetekben. Fogságba esett, ahonnan megszökött. Szülei Alcsutra küldték a főhercegi uradalomba. Itt kapta azokat az impulzusokat, amelyek műveltségét megalapozták, elsősorban közgazdasági szemléletét formálták.

Keleti Károly műveltségére nagy hatással volt korának egyik legtekintélyesebb írója, politikusa Eötvös József. Gyakran megfordult Eötvös József házában, ahol testvére, Gusztáv Eötvös Loránd nevelőjeként tevékenykedett. Eötvös József Keleti Károlyt elvhűségéért, bátorságáért, korszerű tudományos nézeteiért igen nagyra becsülte. Ennek tudható be, hogy Eötvössel mint igazgató-titkár szorosán együttműködött az Iparegylet feltámasztására irányuló munkássága során. Eötvös a *Politikai Hetilap* szerkesztését Keleti Károlyra bízta. Ez a folyóirat a politikán kívül a tudomány, a művészet és az ipar érdekeinek is hű szószólója volt. A kiegyezés éveiben teljes odaadással csatlakozott a nemzeti önállóságért küzdők táborához.

Rövid négy esztendeig, 1863-tól 1867-ig volt a Földhitelintézet szolgálatában. 1867 májusában már tanácsosként a Statisztikai Osztály élére állította a magyar kormány. Egy évvel később pedig a Magyar Tudományos Akadémia tagjai sorába választották. Gyakorlati tapasztalatai, tudományos felkészültsége, nemkülönben nagy munkabírása következtében már az 1867-es tanévben megkezdte előadásait a népesedési viszonyokról és a közgazdaságtanról a pesti Tudományegyetemen. Előadásait három éven át tartotta, közben egyetemi magántanárnak nevezték ki. Sajnos előadásai félbeszakadtak, amit részben a Tudományegyetem Jogi Karának állásfoglalása váltott ki. Keleti ugyanis azt javasolta Trefort Ágost vallás- és közoktatásügyi miniszternek, hogy létesítsenek számára egy második egyetemi tanári állást, mert szerencsés dolog az, ha a gyakorlatban tapasztalatokat szerzett tudósok működnek az egyetemen. Trefort a javaslatot megküldte a Jogi Karának. A testület azt a véleményt alakította ki, hogy második statisztikai tanszékre nincs szükség, bár elismerte, hogy a demográfia és a morálstatisztika bővebb tárgyalást érdemelne. Ha fel is állítanák a második tanszéket, akkor is csak pályázat útján lehetne betölteni az állást, ahol minden pályázónak, így a vidéki jogakadémiák tanárainak is esélyt

* Az MKT Statisztikai Szakosztálya Statisztikatörténeti Szakcsoportjának Kaposvárott, 1983 május 24. és 26. között rendezett XXI. Vándorülése keretében tartott Keleti Emlékülésre beküldött dolgozat.
A tanulmányban a horpadt zárójeles ( ) számok a „Keleti Károly műveinek válogatott bibliográfiája” c. összeállítás (lásd az 1083–1087. oldalakon) sorszámai.

kellene biztosítani. A Kar ugyanakkor támogatta azt az igényt, hogy Keleti Károly a statisztika és a demográfia említett ágait két szemeszterben, heti öt órában adja le magántanári minőségben.

Sajnálatos tény, hogy Keleti Károly a visszautasítás után fokozatosan beszüntette egyetemi működését. Felszabaduló idejét a statisztikai hivatalnak és a közgazdaságtudománynak szentelte.

Keleti munkái maradandó értékű alkotásai a magyar statisztikai tudománynak. Munkássága azt a korszakot fogta át, melyben a naturálgazdálkodást a pénz- és tőkegazdaság váltotta fel, megindult az ipar, a kereskedelem és a közlekedés fejlesztése és a modern államháztartás szükségleteinek a felismerése is egyre világosabban kifejezésre jutott. A föld- és birtokrendezési kérdések mellett a pénz- és hitelügy, az adó, az áruforgalom és a jövedelem kategóriái ebben az időszakban kerülnek megvilágításra.

A magyar közgazdasági gondolkodás előfutárai, *Berzeviczy Gergely*, *Széchenyi István* után méltán kap kitüntető helyet a *Hunfalvy János* által fémjelzett *Statistikai Közlemények*, a későbbiekben Keleti Károly társszerkesztésében megjelenő *Statistikai és Nemzetgazdasági Közleményekben* feltűnő nemzedék.

Az a felismerés, hogy a statisztikai adatok begyűjtésénél és feldolgozásánál a modern nemzetgazdaság elveit és igényeit kell zsinórmértékül alkalmazni, akkor teljesedett ki, amikor Keleti Károly lett a *Statistikai és Nemzetgazdasági Közlemények* társszerkesztője.

A szerkesztő bizottság – amelynek tagjai voltak: *gróf Dessewffy Emil*, *Korizmicz László*, *Csengery Antal*, *Galgóczy Károly*, *Hunfalvy János*, *Kautz Gyula*, *Konek Sándor*, *Weninger Vince*, *Barsi József*, *Keleti Károly*, *Szathmáry Károly*, *Tormay Károly* és *Trefort Ágoston* – úgy döntöttek, hogy a közleményekben a nemzetgazdaság körébe vágó kérdésekkel tüzetesebben kell foglalkozni.

A *Statistikai és Nemzetgazdasági Közleményekből* 1871-ig 8 kötet jelent meg 65 nagyobb tanulmánnyal és több kisebb közleménnyel. Meghaladná e rövid megemlékezés kereteit a *Közlemények* behatóbb ismertetése, ezért csupán az elmondottak alátámasztására néhány tanulmányt emelünk ki. Itt jelent meg Keleti Károlynak „Magyarország külforgalmáról” (118) szóló értekezése, melyben a külkereskedelmi statisztika megszervezésének fontosságát, jelentőségét fejti ki: „... arra nézve, hogy külforgalmunk összes képét megkapjuk, szükséges tudnunk a szállító vállalatok magyarországi állomásain mennyi és miféle áru adatott fel? A feladott áruból mi raktott le az ország határain belül, és mi vitetett azon túl? ... a leadott áruk közül mi származik az ország határain túlról ...” ((118) 182. old.) Keleti a továbbiakban érinti a belkereskedelmi statisztika létrehozásának a fontosságát is az ország gazdasági életének figyelemmel kísérése szempontjából. A *Közleményekben* jelent meg az első bányászati statisztika, *Hunfalvy János* tollából.¹ Ha még két fontos közgazdasági tanulmányt kiemelünk, egyet *Lónyay Menyhért* tollából az úrbérrendezés és tagosítás állásáról², valamint *Konek Sándor* tanulmányát a földbirtokstatisztikáról³, úgy véljük, sikerült megvilágítani azt a célkitűzést, amit a szerkesztő bizottság Keleti Károly vezetésével követett.

Míg a *Statistikai és Nemzetgazdasági Közleményeket* szerkeszti, sorban jelennek meg könyvei, nagyobb tanulmányai. 1863-ban jelent meg a „Különvélemény az

¹ A magyar korona területének bányászata. *Statistikai Közlemények*. Pesten. 1862. Harmadik köt. 161–230.; Negyedik köt. 47–55. old.

² Az úrbérrendezés tagosítás-ügyének állása Magyarországon. *Statistikai és Nemzetgazdasági Közlemények*. Pesten. 1865. Első köt. 5–72. old.

³ A földbirtok statisztikája Magyarországon, tekintettel Csehország ebbeli törekvéseire. *Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények*. Pesten. 1866. Második köt. 3–43. old.

alföldi nyomor enyhítésére nézve" (61) című tanulmánya, 1865-ben a „Nemzetgazdaság és társadalmi tudomány" (71), 1868-ban jelent meg „A telekadó és kataster" (30) című könyve. „Hazánk és népe" (63) című munkájáért 1872-ben Wenczel Gusztávval megosztva az Akadémia nagydíját kapja.

Közben modern statisztikai hivatalt szervez, bekapcsolja a magyar statisztikát a nemzetközi statisztikai tudomány vérkeringésébe.

1865-ben jelent meg „A Balkán-félsziget némely országai- és tartományainak közgazdasági viszonyai" (78) című nagy munkája, amelyet az 1885. évi Budapesti Általános Kiállítás alkalmából írt. Ebben a következőket írta:

„Közvetlen fontossággal reánk az bír: milyen ez országok és államrészek termelési, milyen fogyasztó képességük? Mennyiben fedezhető emez saját termelvényeinkből; mennyire fordítható amaz akár saját termelésünk kiegészítő részeül, akár kereskedelmi forgalmunk öregbítésére a nyugat felé.

Őszintén és nyíltan szólva: tért akarunk, tért kell foglalnunk a szomszédunkká vált európa vagy közel ázsiai kelettel, és nyugati civilizációt tekintve talapzatul, versenyre kelni a nyugat ama részével, mely keletre már is behatolt, vagy ott minrovásunkra további foglalásokat tenni készül." (78) 11. old.)

Az ipar nélküli balkáni államok és az iparosodó Magyarország kereskedelmi problémáit Keleti világosan, kitűnő közgazdasági érzéssel ragadta meg egy évszázaddal ezelőtt, és mutatott külkereskedőinknek sok tekintetben ma is követendő utat.

1892-ben újra elnyeri a Magyar Tudományos Akadémia nagydíját, ezúttal „Magyarország népességének élelmezési statistikája physiológiai alapon" (66) című munkájáért.

Keleti nemcsak a gazdaságstatisztika fejlesztését tartotta fontosnak. Jól látta, hogy a munkaerőre, az iskolázási és közművelődési viszonyokra vonatkozó információk is nélkülözhetetlenek a társadalmi haladáshoz. Ezért szorgalmazta a népszámlálás megszervezését, az oktatási, valamint a morálstatisztika megteremtését.

Azt is csak elismeréssel említhetjük, hogy magáévá tette annak a haladó, országismertető irodalomnak a törekvéseit, amely Vályi, Dóczy, de főleg Magda és Fényes munkássága nyomán a magyar falu és magyar parasztság elmaradottságának a bemutatásával a polgári átalakulásért szállt síkra. Keleti azonban tovább ment koncepciójában a helységnévtári irodalom szerzőinek elképzeléseinél. „Valamint az ország történelme ... a község történelmén alapul és abból egészül ki, úgy a társadalmi statistikának is a községig kell elágaznia ... Végre a községig lehatoló társadalmi jellemképnek alig van még itt-ott nyoma. Pedig ily helységi statistikán alapul kiválóan az 'országisme' a szó legteljesebb értelmében, s ily ... részletig ható országisme viszont a társadalomról szóló tudomány leggazdagabb, legtisztább forrása" vallotta W. H. Riehllal teljesen egybehangzóan. ((63) 4. old.) A közigazgatás legkisebb egységeinek a megismerése mellett a megyék tanulmányozását sürgette. E célkitűzés vezérelte, amikor a megyei monográfiák kiadását szorgalmazta, és ezt a célt kívánta szolgálni a területi statisztikai hálózat megszervezésével is. Keleti világosan látta, hogy „Csak a tényleges állapot folytonos és helyes ismeretén alapul a jó közigazgatás ..." ((63) 454. old.)

A 60. életévét meg nem élt tudós gazdag életművet hagyott maga után. Az a Keleti Károly, aki 1862-en még fordítások útján ismerkedett a modern közgazdasági tanokkal (ekkor fordította le Baudrillart „Manuel de L'Économie Politique" (136) című munkáját, élete végén elemző képét adta a magyar közgazdasági életnek. Ebben természetesen nagy segítséget nyújtott az a hivatal, amelynek európai hírű munkája ugyancsak összefonódott Keleti tervező, szervező elképzeléseivel.

A
S T A T I S T I K A
HIVATALOS ÉS TUDOMÁNYOS
MÍVELÉSE.

KELETI KÁROLY.

LEVELEZŐ TAGTÓL.

PEST,
EGGENBERGER FERDINÁND AKAD. KÖNYVKERESKEDÉSÉBEN.
1868.

*Keleti Károly akadémiai székfoglaló értekezését tartalmazó kötet
belső címlapja*

Keleti világosan felismerte, hogy Magyarországon a közgazdasági elvek és nézetek az egész XIX. század folyamán a legszorosabb kapcsolatban álltak a közjogi és politikai nézetekkel. Az alkotmányi és politikai érdekek mindig a közgazdasági és anyagi érdekek elé helyeztetek. Mindez nem kis mértékben hátráltatta a gazdasági haladást. „Belső viszonyaink rendezése pedig – foglalta össze megállapítását – nem a politikai, hanem a művelődési és anyagi kérdések minél megfelelőbb elintézésétől függ.” (63) 456. old.)

Keleti pénzügyi nézeteiben a francia Bastiat-t követte, aki „Les harmonies économiques” (Párizs, 1850) című világhírű munkájában az Osztrák–Magyar Monarchiára nézve bankdecentralizációt követelt.

Iparosítást követelő munkáiban következetesen a nemzeti elemek erősítésére törekszik.

*

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy Keleti Károly könyvei, tanulmányai, a Tudományos Akadémia keretében és az egyetemen tartott előadásai, a Statistika és Nemzetgazdasági Közlemények létrejötte, az ezekben publikált tanulmányok mind-megannyi serkentést és ösztönzést adtak a magyar közgazdaságtudománynak és statisztikai tudománynak. E sokoldalú támogatás világraszóló eredményét ékesen bizonyította az 1876-ban Budapesten tartott IX. Nemzetközi Statisztikai Kongresszus, melynek során a legnagyobb külföldi szaktekintélyek is úgy nyilatkoztak, hogy még egyetlen statisztikai kongresszus sem volt tudományos vonatkozásban úgy előkészítve, mint a budapesti. Végül ki kell emelnünk azt a körülményt is, hogy a kor tudományos színvonalán álló statisztikai hivatal megteremtése is nagyrészt az ő munkásságához fűződik.

Keleti Károly nemcsak mint tudós, mint statisztikus és közgazdász volt kiemelkedő személyiség, szinte minden munkájának jelentős a politikai tartalma is. Politikai tanításai külön tanulmányt érdemelnének. Ehelyütt csupán azt a mélyenszántó bölcsességet emeljük ki, amit a „Hazánk és népe” befejezéseként ((63) 456. old.) megfogalmazott: „A tanulás az, mely művel, a munka az, mely gazdagít. Ezért kell összes törekvéseinket művelődésünkre, összes munkásságunkat anyagi jóllétünk fokozására fordítanunk. Feladataink legnagyobb része társadalmi téren várja üdvös megoldását; csak ha politikai küzdelmeink céljául társadalmi fejlődésünket tűzzük, és e cél felé törekszünk minden kifejthető erőnkkel és soha nem lankadó eréllyel, csak akkor remélhetjük, hogy boldogulni fog és megelégedett lesz hazánk és népe.”

Születésének 150. évfordulóján arra a kiváló tudósra és közgazdászra emlékezünk, akinek a munkássága máig világító fáklya hazánk közviszonyainak megismeréséhez.

РЕЗЮМЕ

В докладе, прочитанном в рамках мемориального заседания на состоявшейся 24—26 мая 1983 года в Капошваре XXI выездной сессии Секции по истории статистики Статистического отделения Венгерского экономического общества, автор отдает должное памяти Кароя Келети как ученого-экономиста, остававшего крупное творческое наследие.

В ходе показа творческого развития Келети автор обращается к помощи биографических данных, подчеркивая среди них те факторы, которые имели влияние на его экономические взгляды и труды.

На примере нескольких фундаментальных произведений по экономической статистике, имеющих также и понимаемый в широком смысле экономический характер, автор

показывает стремление Келети к созданию в Венгрии сильного, самостоятельного, основывающегося на конкретных фактах экономического мышления, которое заодно занимает четкую политическую позицию и в отношении к общественно-экономическому положению страны.

SUMMARY

The study submitted to the 21st Itinerary Session of the Group of History of Statistics, Statistical Section of the Hungarian Economic Society held at Kaposvár from 24 to 26 May 1983, devoted to the memory of Károly Keleti, presents the figure and oeuvre of Keleti, economist and scholar, as most important characteristics of his ample career.

In order to follow up Keleti's intellectual development the author had recourse to his biographical emphasizing the facts which influenced Keleti's activity in economics.

Relying on some fundamental works in economic statistics and in economics, in wider sense, the author shows Keleti's efforts to give rise to a well founded, independent economic way of thinking based on factual information which was, at the same time, not without of alignment to the socio-economic conditions of the country.

EGY NEVEZETES ÉVFORDULÓ MEGÜNNEPLÉSE

DR. GYULAY FERENC

A magyar statisztikai társadalom 1983-ban jelentős évfordulóhoz érkezett. Ez évben – július 18-án – volt *Keleti Károly* születésének 150. évfordulója. A tudomány és a gyakorlat terén tevékenykedő statisztikusok úgy döntöttek, hogy a kiváló tudóshazafi, a szolgálat megalapítója emlékét ünnepsorozattal tisztelik meg. A statisztika múltjában, történetében oly fontos szerepet betöltő egyéniség emlékének, teljesítményeinek megfelelő ünnepség előkészítése jelentős szervező munkát igényelt, és természetesen nem csekély támogatásra is szükség volt a statisztika vezető tudományos testületei és hivatali szervei részéről. Az ünnepségek fő védnöki tisztét ennek megfelelően *Nyitrai Ferencné dr.* államtitkár, a Központi Statisztikai Hivatal elnöke vállalta. A rendezvények előkészítésére pedig Emlékbizottság alakult *Pesti Lajos*nak, a KSH elnökhelyettesének elnökletével.¹

Az ünnepségeket *Keleti Károly* Farkasréti temetőben levő sírjának², megkoszorúzása nyitotta meg. 1983. április 25-én délután a *Kelety* család tagjainak – köztük voltak özv. *Csáki Erikné*, sz. *Kelety Piroska* (*Keleti Károly* egyetlen élő unokája), *Fejér Lászlóné*, sz. *Kelety Livia* (dédunoka) és gyermekei *Fejér Judit* és *Fejér Gábor*, továbbá a család legidősebb tagja, özv. *dr. Kelety Gézáné*, *Keleti Károly* öccse, *Kelety Gusztáv* menyé –, valamint a Központi Statisztikai Hivatal állami és társadalmi vezetőinek jelenlétében koszorút helyeztek el a síron a Központi Statisztikai Hivatal részéről *Nyitrai Ferencné dr.*, a KSH elnöke és *Pesti Lajos*, a KSH elnökhelyettese, a Magyar Tudományos Akadémia Statisztikai Bizottsága és Demográfiai Bizottsága részéről *dr. Kiss Albert* elnökhelyettes, a Statisztikai Bizottság elnöke és *Barta Barnabás* elnökhelyettes, a Demográfiai Bizottság elnöke; *dr. Ollé Lajos* tanszékvezető egyetemi tanár, a Magyar Közgazdasági Társaság Statisztikai Szakosztályának elnöke és *Oros Iván*, a KSH osztályvezetője, a Statisztikai Szakosztály (Társaság) titkára az MKT Statisztikai Szakosztálya részéről, *dr. Kovacsics József* tanszékvezető egyetemi tanár és *dr. Kiss György* egyetemi adjunktus az Eötvös Loránd Tudományegyetem Statisztikai Tanszéke részéről.³ Ezt követően a családtagok, tisztelők helyezték el a megemlékezés virágait a síron.

1983. április 26-án délelőtt a Központi Statisztikai Hivatal, az MTA Statisztikai Bizottsága és Demográfiai Bizottsága, az MKT Statisztikai Szakosztálya rendezésében ünnepi ülés volt a Központi Statisztikai Hivatal nagy tanácsstermében. Az ünne-

¹ Az Emlékbizottság tagjai voltak: *Botka Zoltán*, *dr. Dányi Dezső*, *Kecskés József*, *dr. Kovacsics József*, *dr. Ollé Lajos*, *Oros Iván*, *Szamosvölgyi Elemér*, *dr. Zafir Mihály* és e sorok írója, a bizottság titkára.

² Amely sírban nyugszanak *Keleti Károly* mellett felesége, *Greguss Livia* és legidősebb fiúk *Keleti Dénes* hamvai.

³ A koszorúzási ünnepség résztvevőit *dr. Gyulay Ferenc* statisztikai főtanácsos, az Emlékbizottság titkára köszöntötte és irányította a koszorúzás menetét. A koszorúkat a Hivatal KISZ szervezetének tagjai vitték a sírhoz.

pi ülésen Nyitrai Ferencné dr., a KSH elnöke elnökölt. Az elnökségben helyet foglaltak: Barta Barnabás, a KSH elnökhelyettese, az MTA Demográfiai Bizottságának elnöke, Falusné Szikra Katalin, az MTA levelező tagja, az MTA Gazdaság- és Jogtudományok osztályának alelnöke, dr. Kiss Albert, a KSH elnökhelyettese, az MTA Statisztikai Bizottságának elnöke, dr. Kovacsics József tanszékvezető egyetemi tanár (ELTE), dr. Mód Aladárné, a KSH szakértője, dr. Ollé Lajos, az MKT Statisztikai Szakosztályának elnöke, Pesti Lajos, a KSH elnökhelyettese, a Keleti Emlékbizottság elnöke, Zavagyi Lajos, a Budapest II. ker. Tanács elnöke. Az ülésen részt vettek a Kelety család tagjai, a Központi Statisztikai Hivatal állami és társadalmi vezetői, az MTA említett bizottságainak tagjai, a Statisztikai Szakosztály vezetőségének tagjai, a budapesti és vidéki statisztikai tanszékek vezetői, valamint egyes külső szervek és a Központi Statisztikai Hivatal meghívott munkatársai.

Az ülést Nyitrai Ferencné dr. nyitotta meg. Megnyitó szavaiban meleg közvetlenséggel üdvözölte a nagy előd, Keleti Károly családjának megjelent tagjait. „Az ünnepségsorozat – amelynek egyik állomása ez az ünnepi ülés volt – előkészítése során át kellett tekinteni Keleti Károly munkásságát” – mondotta többek között. „Mindenki őszinte örömeire abban csupa pozitív értékelést érdemlő teljesítmény található. Büszkén vallhatjuk magunkat Keleti tanítványainak. Munkásságában nemcsak pontos, hanem tudós statisztikus, nemcsak a hazai statisztika teremtője, alkotója, hanem a statisztika felhasználója is. Amellett, hogy mélyrehatóan tanulmányozta az ország társadalmát és gazdaságát, nemzetközi összehasonlításokra is törekedett. Szervezője volt a statisztika nemzetközi kapcsolatainak, nem ok nélkül volt a Nemzetközi Statisztikai Intézet egyik alapítója. Elég csupán megemlíteni, hogy a területi statisztika, az iparstatisztika, az életszínvonal-vizsgálat terén ma is azon az úton járunk, amelyen ő elindult. Keleti Károly születése 150. évfordulóján az ünnepségben érthetően részt vesz a Magyar Tudományos Akadémia, a Statisztikai Szakosztály és minden magyar statisztikus. Valóban nagy tanítómesterünk volt.”

Az ülésen dr. Mód Aladárné ny. főosztályvezető, a KSH szakértője tartott ünnepi előadást „Keleti Károly emlékezete” címmel. Az előadás értékelte a tudós hazafi több mint száz évvel ezelőtt napvilágot látott legfontosabb műveinek jelentőségét saját korában, valamint a mai társadalom számára. Bemutatta Keletinek lényeglátó, a kiegyezés utáni társadalmi–gazdasági fejlődést áttekintő, értékelő gondolkodásmódját. Példaként állította a jelen statisztikusai elé a tények alapos ismeretére támaszkodó, az élő valóságot teljes mélységében feltáró kutatói módszerét, melyhez szerencsésen párosult tudatosan ellenőrzött érzelmi elhivatottsága.⁴

Az ünnepi előadás után az ülés résztvevőinek jelenlétében a Központi Statisztikai Hivatal központi épületének előcsarnokában Nyitrai Ferencné dr., a Hivatal elnöke megkoszorúzta Keleti Károly domborművét.⁵

Az ülés valóban ünnepi hangulatához hozzájárult egyrészt a Keleti kiállítás, melyet dr. Csahók István, a KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat igazgatója irányításával a Könyvtár munkatársai rendeztek Keleti műveiből és a személyére vonatkozó különböző okmányokból, másrészt az ülés résztvevőinek átnyújtott Keleti Bibliográfia⁶, amely Keleti szeretágazó, gazdag statisztikai–közgazdasági–demográfiai munkásságának megfelelően 12 fejezetben – a fejezeteken belül időrendi sorrendben – tartalmazza a műveket. E fejezetek a következők: 1. A statisztika szervezése, szervezete; 2. Nemzetközi statisztikai kongresszusok; 3. Népszámlálás (a népes-

⁴ Az előadást teljes terjedelemben közli a *Statisztikai Szemle* jelen száma (967–981. old.)

⁵ A dombormű *Kampf József* szobrászművész alkotása, melyet a Hivatal (a Fényes domborművel együtt) 1967-ben készíttetett.

⁶ Keleti Károly műveinek válogatott bibliográfiája. Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat. Budapest. 1983. 19 old. összeállította: Kiss Judit.

ség száma, megoszlása); 4. Népmozgalom; 5. Társadalomstatisztika; 6. Gazdaságstatisztika (gazdasági helyzet); 7. Iparstatisztika; 8. Mezőgazdasági statisztika; 9. Kereskedelem- és közlekedésszatisztika; 10. Pénzügyi statisztika; 11. Könyvismertetések, emlékbeszédek; 12. Egyéb.

A 170 tételt tartalmazó válogatott bibliográfia a korábbi hasonló bibliográfiák, és pedig *Jekelfalussy* ismert emlékbeszéde függelékeként publikált „irodalmi munkásság”⁷, valamint a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára által 1958-ban kiadott bibliográfia⁸ hiányait, tévedéseit korigálta. A jelen ellenőrzött bibliográfia így most már teljesen megbízható információkat nyújt Keleti munkásságának vagy korszakának kutatói számára.

Az ünnepségsorozat igen hangulatos eseménye volt a „Keleti Károly brigád” látogatása a Központi Statisztikai Hivatalban. 1983. június 23-án a Budapesti Vegyiművek Üzemgazdasági főosztálya Tervosztályának tervezéssel és döntéssel előkészítéssel foglalkozó munkatársai az évforduló alkalmából felkeresték a Hivatalt. A „Keleti Károly brigád” az Osztály munkatársaiból 1970-ben alakult, és időközben elnyerte a „Kiváló brigád” kitüntető címet is. Látogatásuk célja az volt, hogy közelebbről megismerkedjenek a névadó munkásságával. A brigád tagjait *dr. Csahók István* kandidátus, a KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat igazgatója és *Turzó Lászlóné*, a KSH Szakszervezeti Bizottságának titkára fogadta. A Könyvtárban megmutatták nekik Keleti Károly fontosabb műveit, kéziratait, és megajándékozták őket a fent említett Keleti bibliográfiával. A brigád vezetője megemlékezett Keleti Károlyról a statisztikusról, az iparosítás lelkes hívéréről és szorgalmazójáról, majd elhelyezte a brigád koszorúját Keleti Károly domborművén.

A hónap végén fontos kiadvány látott napvilágot. Első alkalommal készült Keleti Károly gazdag hagyatékából összeállítás. A címlapján Keleti Károly fényképét viselő „Válogatás Keleti Károly műveiből születésének 150. évfordulója alkalmából”⁹ c. kiadványt *Nyitrai Ferencné dr.* bocsátotta útjára a könyvhöz írt előszavával. Hangsúlyozta, hogy a magyar statisztikai szolgálat első vezetője uralta a korabeli statisztikai tudomány módszereit, képes volt a magyar gazdasági és társadalmi valóság objektív feltárására, és kivételes szervezői képességekkel is rendelkezett. Ennek köszönhetően sikerült viszonylag rövid idő alatt – nem csekély nehézségeket és akadályokat leküzdve – az önálló magyar hivatalos statisztikai szolgálat stabil szervezetét kialakítani, működését beindítani és folyamatossá tenni, és a magyar statisztikát a nemzetközi statisztikai élet vérkeringésébe bekapcsolni. „Nem kell felnagyítanunk – írja – a statisztikai hivatal első elnökének érdemeit. Száz év múlva is tisztelettel emlékezhetünk meg tudományos munkásságáról, amelyet egyetemi előadásainak és megjelent műveinek tartalma tükröz vissza. Az útjának elején tartó magyar kapitalizmus úgyszólván minden társadalmi és gazdasági jelenségét, folyamatát és ellentmondását elemző Keleti Károly azon kivételes magyar tudósok és társadalompolitikusok közé tartozik, akik a statisztika objektív eszközeivel a leglényegesebb momentumok és összefüggések megragadására voltak képesek. A magyar népességtudomány, az ipar- és gazdaságtörténet, az életszínvonal-kutatás megbízható forrásokra és elemzésekre támaszkodhat Keleti Károly műveiben. Ezek a művek ma már történeti értékűek, de a maguk korában égető társadalmi és gazdasági kérdések megvilágítását szolgálták.”

⁷ *Jekelfalussy József*: Emlékbeszéd Keleti Károly fölött. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest. 1893. 38 old. Függelék. Keleti Károly irodalmi munkássága. 31–38. old.

⁸ Keleti Károly műveinek bibliográfiája (1833–1892). A Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárának kiadványa. Budapest. 1958. 23 old.

⁹ Központi Statisztikai Hivatal. Budapest. 1983. 308 old., 1 mell. A kötetet összeállította e sorok írója *dr. Dányi Dezsőnek*, a KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat igazgatójának segítségével. A kötet tervezése *Bogár Imre* grafikusművész, a szép kivitelezés a Statisztikai Kiadó Vállalat érdeme.

A kötet Keleti Károly munkásságát három átfogó kérdéskörbe csoportosítva mutatja be.

Először Keleti Károlyt, a *statisztikai szolgálat megszervezőjét* állítják elének az eredeti kiadványokból reprodukált részletek. Itt találjuk a *Pesti Naplóban* írt – kevésbé ismert – vezércikkét az országos magyar statisztika szervezéséről, híres 1867-es (és 1869-es) emlékiratát ugyane tárgyban, különböző javaslatait (a szakosztály működéséről, a városi statisztikai hivatalok felállításáról, a vidéki „statisztikai közegek” ügyéről), a hivatal első ügyköri és ügyviteli szabályzatát, amelynek királyi jóváhagyásával létrejött 1871-ben a korábbi minisztériumi szakosztály helyébe az önálló hivatal, az első (1874. évi XXV.) statisztika törvény szövegét és az első, 1872. évi Magyar statisztikai évkönyv tanulságos előszavát.

A Keleti-antológia címlapja

A második dokumentumcsoport Keleti Károlyt, a *tudós statisztikus közgazdászt* mutatja be.

Keleti Károly sokoldalúságát tanúsító szemelvényeket találunk itt a francia közgazdász, *Baudrillart* „A politikai gazdaság kézikönyve” c. művéből, amelyet Keleti nem csak lefordított magyarra, hanem bővítette és átdolgozta. Egy részlet a „Szétekintés a nemzetgazdaság terén” c. cikkéből amellyel tanúskodik, milyen erővel szorgalmazta Keleti a nemzetgazdasági tudomány művelését. „A telekadó és a kataszter” c. monográfiájából közölt részletek a munka céljáról, a kataszter tanulmányozásának és feldolgozásának hasznáról és egyes fontos fogalmakról tájékoztatnak. Három részanyag statisztikaelméleti–módszertani kérdéseket tárgyal, fejtegeti a statisztikai tények fontos szerepét a valóság feltárásában, vizsgálja alkalmazásuk, felhasználásuk, az értékelés, következtetés szabályait, gazdag nemzetközi irodalom

alapján tárgyalja a „statisztika tudományos állásáról” korábban kialakult nézeteket, majd egy rövid részlet bemutatja a „Gyakorlati statistika kézikönyvének” tartalmát.

Magvas gondolatokat tartalmaznak, társadalmi-gazdasági problémákról szólnak, Keleti állásfoglalásáról tájékoztatnak a földbirtokviszonyok, az iparosítás, a műveltségi állapot kérdésében az akadémiai nagydíjjal kitüntetett „Hazánk és népe”-ből, valamint a „Magyarország közgazdasági és művelődési állapotai” c. alapvető munkáiból közölt részletek.

Egy teljesen újszerű, valóban eredeti módszerrel végrehajtott statisztikai felvételről és eredményeiről olvashatunk a híres élelmezési statisztikából közölt részletekben.

Végül ezt a részt a „Magyarország népességének szaporodása és fogyása országrészek és nemzetiségek szerint” c. könyvből bemutatott fejezetek zárják.

A harmadik témakör dokumentumai Keleti Károlyt mint a *statisztika nemzetközi kapcsolatainak szervezőjét* mutatják be.

„A statistika hivatalos és tudományos művelése” c. értekezéséből közölt részletek alapján a nemzetközi statisztikai összehasonlítások lehetőségeiről, a statisztikai tudomány „osztályozásáról” és „rendszeresítéséről” vallott felfogásáról tájékozódhatunk. Tartalmazza ez a rész továbbá Keletinek az 1869-ben Hágában tartott VII. Nemzetközi Statisztikai Kongresszus elé terjesztett beszámolóját a magyar hivatalos statistika állásáról, jelentését az 1872. évben Szentpétervárott tartott VIII. Kongresszus „tanácskozmányai- és határozatairól”, legvégül pedig részleteket közöl az antológia, a Nemzetközi Statisztikai Kongresszus megbízásából készített szölelészetű statisztikából.

Természetesen elválaszthatatlan Keleti munkásságában az elemző, a szervező és a statistika nemzetközi politikáját megteremtő államférfiú. Az antológia mégis arra tett kísérletet, hogy elősegítse Keleti gazdag életműve, szerteágazó tevékenysége különböző oldalainak jobb megismerését, tanításainak hasznosítását.

A „Válogatás” rövid bemutatását azzal zárjuk, hogy az angol és orosz nyelven is megadott Előszó és részletes tartalomjegyzék lehetőséget nyújt arra, hogy az ünnepi kiadvány tartalmáról külföldön is tájékozódhassanak a szakemberek, érdeklődők.

Bár időrendben korábban zajlott le, mégis utolsóként említjük az MKT Statisztikai Szakosztálya Statisztikatörténeti Szakcsoportjának kaposvári Keleti Emlékülését. Ezt az indokolja, hogy az Emlékülésen elhangzott, illetve az Emlékülésre beküldött dolgozatokat a *Statisztikai Szemle* jelen Keleti emlékszámába tartalmazza (egy kivétellel: dr. Nemeskéri János „Keleti Károly vizsgálata a vérrokonok házasságáról” címmel tartott előadását a szerző hivatali elfoglaltsága miatt a folyóirat későbbi száma fogja közölni). Az Emlékülésre a Szakcsoport 1983. május 24. és 26. között tartott XXI. Vándorülése keretében került sor.

Az ülésen négy előadás hangzott el. Dr. Kiss Albert kandidátus, egyetemi tanár, a KSH elnökhelyettese Keletinek és munkatársainak a jó aratási, mezőgazdasági termelési statistika megteremtéséért folytatott küzdelméről és az elért eredményekről szólt. A nagy érdeklődés mellett elhangzott előadás kimutatta, hogy az eddigi ismeretekkel és álláspontokkal szemben az 1870-es évek rendkívül alacsony terméshozamai nem reálisak, és az 1880-as évek nagy termésről tanúskodó mutatói nem a mezőgazdasági technológia alapvető javulásának következményei. Az 1870-es évek alacsony mutatói elsősorban a nem megfelelő adatfelvételi módszerben, az adatszolgáltatás hiányosságaiban gyökereznek. Az adatgyűjtés átszervezésének következményeként az 1880-as években már valós információkat sikerült szolgáltatni a termésről. A szerző sokoldalú módszertani vizsgálattal és idősorelemzéssel támasztja alá nem-

csak a statisztikatörténet, hanem az agrártörténet és a történettudomány számára is nagyfontosságú megállapításait.

Dr. Klinger András kandidátus, a KSH főosztályvezetője Keleti Károlyt a népesedésszisztiikust állította az ünnepi ülés hallgatósága elé. Ismertette Keleti Károlynak a magyar népszámlálások megalapozása terén kifejtett jelentős munkásságát összekapcsolva a népmozgalmi–népesedési statisztika újjászervezése és továbbfejlesztése terén végzett tevékenységével.

Szorosan kapcsolódott Klinger dr. előadásához *dr. Nemeskéri János* kandidátus, a Népeségtudományi Kutató Intézet főmunkatársának előadása, mely Keletinek a vérrokonok házasságával kapcsolatos vizsgálatait mutatta be, valamint *dr. Mádai Lajos*, az Országos Közegészségügyi Intézet ny. tudományos osztályvezetője előadása Keletinek az 1872–1873-as magyarországi kolerajárvány okozta halálozásokra vonatkozó becsléséről, melyet az előadó még tovább pontosított.

Az emlékülésre *dr. Andorka Rudolf* kandidátus, statisztikai főtanácsos, a KSH osztályvezetője „Keleti Károly a társadalomstatisztikus”, *dr. Kovacsics József*, az állam- és jogtudományok doktora, tanszékvezető egyetemi tanár „Keleti Károly a tudós és közgazdász”, *dr. Zafir Mihály* statisztikai főtanácsos, a KSH főosztályvezető-helyettese „Keleti Károly élelmezésszisztiikája” címmel küldött be dolgozatot. (E dolgozatok szerzői elfoglaltságuk miatt nem tudtak az emlékülésen részt venni.)

Keleti Károly születésnapján, illetve akörüli időpontban több ünnepi megemlékezés is megjelent a sajtóban. Ezek a megemlékezések *Nyitrai Ferencné dr.*, a KSH elnöke „Keleti öröksége” (*Figyelő*, 1983. július 14.), *Pesti Lajos*, a KSH elnökhelyettese „A hazai statisztika atyja” (*Népszabadság*, 1983. július 19.), illetve *Kiss Károly* újságíró „Keleti Károly ünnepén” (*Magyar Nemzet*, 1983. július 17.) cikke az ünnep jellegének megfelelően átfogó képet adtak Keleti munkásságáról, a mának is szóló tanításairól. Az évforduló alkalmából *Barta Barnabás*, a KSH elnökhelyettese a Magyar Rádióban méltatta Keleti Károly életművét.

A Központi Statisztikai Hivatal az említett antológián és bibliográfián kívül még egy további kiadványt is útjára bocsátott ez évben, amely szintén kapcsolódik az évfordulóhoz és Keleti munkásságához. A kiadvány, amelyet *dr. Klinger András* irányításával a Népesedésszisztiikai főosztály szerkesztett, a magyar népszámlálások módszertani tapasztalatait feldolgozó sorozat első kötete.¹⁰ Ebben a fő helyet a Keleti által szervezett (1869., 1880., 1890. évi) népszámlálások bemutatása és értékelése foglalja el. A kötet összeállításában nagy szerepe volt a közelmúltban elhunyt *dr. Thirring Lajos* c. egyetemi tanárnak, a KSH volt vezető munkatársának.

A Keleti ünnepek célja elsősorban természetesen a megemlékezés volt: tiszteltetés a nagy tudósnak, a hazafinak, aki a Hivatal vezetőjének székében 25 éven át lankadatlan buzgalommal fáradozott a magyar statisztikai szolgálat megteremtéséért, a magyar statisztika ügyéért. Az ünnepek célja volt emellett az is, hogy felhívja a figyelmet arra az elmélyült, objektív, a valóságot mélyrehatóan kereső és feltáró kutatási módszerre, mellyel Keleti utat mutatott, s melyen azóta is haladunk, építve, szélesítve azt a jövő számára.

РЕЗЮМЕ

18 июня 1983 г. отметили 150-летие со дня рождения основоположника венгерской официальной статистики Кароя Келети. Венгерские статистики достойно отметили этот знаменитый юбилей.

¹⁰ Az 1869–1980. évi népszámlálások története és jellemzői. I. rész. (1869–1910). Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1983. 188 old.

Торжества были начаты возложением венков на могилу Кароя Келети. Они были возложены от имени Центрального статистического управления, Статистической комиссии и Демографической комиссии АН Венгрии, Статистического общества, кафедры статистики Университета им. Лоранда Этвеша.

В организации указанных учреждений в Центральном статистическом управлении было проведено торжественное заседание. После торжественного доклада председатель ЦСУ возложил венки на мемориальный рельеф Келети в вестибюле центрального здания ЦСУ.

По этому случаю в здании ЦСУ была организована выставка из произведений Кароя Келети, а Библиотека ЦСУ издала библиографию его произведений.

В честь годовщины ЦСУ издало антологию произведений Кароя Келети и в серии изданий о методическом опыте переписей населения Венгрии показаны и оценены и населения 1869, 1880 и 1890 годов, организованных Келети.

На XXI выездной сессии Специальной группы по истории статистики Статистического общества (г. Капошвар) было организовано юбилейное заседание в честь годовщины. Выступившие на юбилейном заседании достойно вспоминали о первом директоре статистического управления, о его деятельности как ученого и учителя статистики демографии, социальной статистики и как экономиста.

Демонстрацией и оценкой жизненной и ученой деятельности первого директора статистического управления, активного организатора и участника международных конгрессов по статистике, учредительного члена Международного статистического института венгерские статистики имели целью с одной стороны, отдать почет памяти крупного ученого и великого патриота, трудившего 25 лет за дело венгерской статистики, с другой стороны обратить внимание на глубокий и широко раскрывающий истину способ исследований, которым Карой Келети предначертал дорогу следующим поколениям.

SUMMARY

The 150th anniversary of the birth of the founder of the Hungarian official statistics, Károly Keleti, was on 18th July, 1983. The notable day was celebrated by the Hungarian statisticians becomingly.

The celebrations started with laying flowers on his grave in Budapest (Farkasrét cemetery). The grave was wreathed by the Central Statistical Office, the Demographic Commission and the Statistical Commission of the Hungarian Academy of Sciences, the Statistical Association, and by the Chair of Statistics of the University, „Loránd Eötvös”.

A solemn session took place in the Central Statistical Office, organized by the mentioned bodies. After the inaugural speech the President of the Central Statistical Office wreathed the Keleti relief in the vestibule of the Office. On the occasion of the session an exhibition was organized in the central building of the Office presenting the works of Keleti and other documents, and the Library of the Office published the bibliography of Keleti's works.

In honour of the anniversary the Central Statistical Office issued an anthology of Keleti's works, while a series of publications including the methodological experiences of the Hungarian population censuses evaluated the population censuses organized by Keleti (in 1869, 1880 and 1890).

On the 21st Itinerary Session of the Group of History of Statistics, Statistical Section of the Hungarian Economic Society a commemoration was held at Kaposvár from 24 to 26 May 1983. On this occasion the activity of Károly Keleti, the first director of the statistical Office, statistician-economist, demographer, sociologist, scientist and teacher, was reviewed in several lectures.

By the presentation and evaluation of the activity of the first director of the statistical Office, who was an active organizer and participant of several statistical congresses, as well as one of the founder of the International Statistical Institute, the Hungarian statisticians wanted to reach two aims: partly to give reverence to the great scientist and patriot who had been working for the Hungarian statistics for 25 years, and partly to draw the attention to his extensive research methods by which he showed the right way to the successors.

KELETI KÁROLY MŰVEINEK VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

A Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat által a Keleti Károly ünnepségekre megjelentetett kiadvány anyaga. Összeállította Kiss Judit.

1. A STATISZTIKA SZERVEZÉSE, SZERVEZETE

- (1) Az országos magyar statistika szervezése. = *Pesti Napló*. 1867. 18. évf. 122. sz. 1. p.
- (2) A statistika hivatalos és tudományos mivélése. Pest. 1868. MTA. Athenaeum. 41. p.
(Értekezések a társadalmi tudományok köréből. 1. köt. 6.)
- (3) Emlékirat egyuttal javaslat Magyarország hivatalos statistikájának szervezése tárgyában. = Hivatalos Statistikai Közlemények. 1869. 2. évf. 5. füz. 112–126. p.
(Köny. is.)
- (4) A statistikai tények alkalmazásáról. = Statistikai és Nemzetgazdasági Közlemények. 1869. 6. köt. 75–89. p.
- (5) *Statistique officielle de la Hongrie. Rapport présenté au 7e Congrès International de Statistique à la Haye.* Pesth. 1869. Athenaeum. 82 p.
- (6) A hivatalos statistika Magyarországon. (Jelentésképpen benyújtott... a VII. Nemzetközi Statistikai Congressusnak.) = Statistikai és Nemzetgazdasági Közlemények. 1869. 6. köt. 161–237 p.
- (7) Jelentés Magyarország hivatalos statistikájáról. – Bericht ... über die ömtliche Statistik in Ungarn. = Hivatalos Statistikai Közlemények. 1870. 3. évf. 3. füz. 82–107. p.
- (8) Nézetek a statistika tudományos állásáról. = Statistikai és Nemzetgazdasági Közlemények. 1870. 7. köt. 132–147. p.
- (9) Magyarország hivatalos statistikája és továbbfejlesztésének szüksége. = Hivatalos Statistikai Közlemények. 1873. 6. évf. 4. füz. 1–44. p.
(Köny. is.)
- (10) Actenstücke zur Organisation der Landesstatistik in Ungarn. Einl. von ——. Budapest. 1874. Athenaeum. 29. p.
- (11) A statistika hazai és nemzetközi mivélése. = *Nemzetgazdasági Szemle*. U. F. 1891. 15. évf. 8. füz. 649–663. p.

2. NEMZETKÖZI STATISZTIKAI KONGRESSZUSOK

- (12) Jelentés az 1872. augusztus havában Szent-Pétervárott tartott 8. Nemzetközi Statistikai Kongresszus tanácskozmányai- és határozatairól. Irta: —, Hunfalvy János. = Hivatalos Statistikai Közlemények. 1873. 6. évf. 4. füz. 3–40. p.
(Köny. is.)
- (13) A nemzetközi statistikai congressusokról. = *Budapesti Szemle*. 1875. 7. köt. 306–326. p.

(14) Préface. In: *Congrès International de Statistique à Budapest. 9e session. Programme. Annexe.* Budapest. 1876. Athenaeum. 1. p.

(15) Avant-propos. In: *Congrès International de Statistique à Budapest. 9e session. Programme.* Budapest. 1876. Athenaeum. 5–17. p.

(16) Préface. In: *Congrès International de Statistique à Budapest. 9e session. Rapports et résolutions.* Budapest. 1876. Athenaeum. 1. p.

(17) Préface. In: *Congrès International de Statistique à Budapest. 9e session. 1re section. Programme.* Budapest. 1876. Athenaeum. I–IV. p.

(18) Préface. In: *Congrès International de Statistique à Budapest. 9e session. 4. section. Programme.* Budapest. 1876. Athenaeum. I–V. p.

(19) Exposé d'un plan de bibliographie statistique internationale. Budapest. 1878. Athenaeum. 32 p.

(Congrès International de Statistique à Budapest. 9e session.)

(20) Vorlage über den Plan zur Verfassung einer internationalen statistischen Bibliographie an die Permanenz-Commission der 9-ten internationalen statistischen Congresses. Budapest. 1878. 54 p.

(21) Préface. In: *Congrès International de Statistique à Budapest. 9e session. Compte-rendu. 2e section. Travaux du Congrès.* Budapest. 1878. Athenaeum. XI–XII. p.

(22) Commission permanente du Congrès International de Statistique. Rapport et programme pour la session de Paris en 1878. Budapest. 1878. Athenaeum. 51 p.

(23) *Congrès International de Statistique à Budapest. 9e session. Compte-rendu. 2e section. Travaux du Congrès.* Publ. sous la dir. de ——. Budapest. 1878. Athenaeum. XII, 715 p.

(24) Az Institut International de Statistique harmadik ülészaka. = *Nemzetgazdasági Szemle*. U. F. 1891. 15. évf. 10. füz. 809–823. p.

3. NÉPSZÁMLÁLÁS (A NÉPESSÉG SZÁMA, MEGOSZLÁSA)

(25) A népszámlálás. Pest. 1869. Ráth. 51 p.
(Statistikai előadások. 2. füz.)

(26) 1. jelentés a népszámlálási ügy jelen állásáról. = Hivatalos Statistikai Közlemények. 1869. 2. évf. 5. füz. 17–21. p.

(27) 2. jelentés a népszámlálási ügy jelen állásáról. = Hivatalos Statistikai Közlemények. 1869. 2. évf. 5. füz. 33–34. p.

(28) 3. jelentés a népszámlálási ügy jelen állásáról. = Hivatalos Statistikai Közlemények. 1869. 2. évf. 5. füz. 44–48. p.

(29) 4. jelentés a népszámlálási ügy jelen állásáról. – 4. Bericht über den gegenwärtigen Stand des Volkszählungsgeschäftes. = Hivatalos Statistikai Közlemények. 1870. 3. évf. 3. füz. 64–67. p.

(30) 5. jelentés a népszámlálási ügy jelen állásáról. – 5. Bericht über den gegenwärtigen Stand der Volkszählung-Angelegenheit. = Hivatalos Statistikai Közlemények. 1870. 3. évf. 3. füz. 166–169. p.

(31) A népszámlálási ügy további fejleményei. – Die Volkszählung in ihrer weitem Entwicklung. = Hivatalos Statistikai Közlemények. 1870. 3. évf. 3. füz. 1–13. p.

(32) Az 1869–70-diki népszámlálás előleges eredménye. – Das vorläufige Ergebnisse der Volkszählung vom Jahre 1869–70. = Hivatalos Statistikai Közlemények. 1870. 3. évf. 3. füz. 15–26. p.

(33) A Szent István Korona országainak népessége a területek, lakviszonyok és házi állatok kimutatásával. Az 1870-ben végrehajtott számlálás eredményei s egyéb hivatalos adatok alapján összeáll. – Pest. 1871. Athenaeum. 39 p.

(34) Übersicht der Bevölkerung, des Staatsgebietes, der Wohnverhältnisse und Haustiere sämtlicher Länder der ungarischen Krone. Auf Grund der Ergebnisse der im Jahre 1870 durchgeführten Volkszählung und anderer amtlichen Daten zgest. von –. Pest. 1871. Athenaeum. 40 p.

(35) Magyarország nemzetiségei statisztikai szempontból. = Statistikai és Nemzetgazdasági Közlemények. 1871. 8. köt. 1. füz. 3–34. p.

(36) 6. és utolsó jelentés a népszámlálási ügy jelen állásáról. = Hivatalos Statistikai Közlemények. 1872. 5. évf. 4. füz. 3. p.

(37) A népesség. In: Honismertető. Budapest. 1873. Athenaeum. 82–100. p.

(38) Die Bevölkerung. In: Skizze der Landeskunde Ungarns. Budapest. 1873. Athenaeum. 73–91. p.

(39) Population. In: Hongrie. Budapest. 1873. Athenaeum. 80–102 p.

(40) Qu'est-ce que la nationalité? Mémoire rédigé en vue du 9e Congrès International de Statistique. Budapest. 1874. Athenaeum. 12 p.

(41) Qu'est-ce que la nationalité? In: Congrès International de Statistique. Commission permanente. Mémoires. St-Péterbourg. 1876. (421)–252. p.

(42) A telepítés ügye Magyarországon. = Nemzetgazdasági Szemle. U. F. 1877. 1. évf. 1. füz. 41–62. p.

(43) A népszámlálásokról. = Nemzetgazdasági Szemle. U. F. 1879. 3. évf. 3. füz. 401–430. p.

(44) Zu- und Abnahme der Bevölkerung Ungarns nach Nationalitäten. = Literarische Berichten aus Ungarn. 1879. 1. H. 33–48. p.

(Kluy. is.)

(45) Zur Frage der Volkszählung im Jahre 1880. Wien. 1879. Hölder. 11 p.

(Kluy. a Statistische Monatschrift 5. évf.-ből.)

(46) Die Volkszählung vom Jahre 1880. und deren Ergebnisse in Ungarn. = Ungarische Revue. 1881. 385–405. p.

(47) Ungarn Nationalitäten auf Grund der Volkszählung des Jahres 1880. = Ungarische Revue. 1882. 131–139. p.

(Kluy. is.)

(48) Magyarische Nationalitäten Statistik. = Pester Lloyd. 1882. 87. sz. Beilage. 2. p.

(49) A nemzetiségi viszonyok Magyarországon az 1880. évi népszámlálás alapján. Budapest. 1882. MTA. Athenaeum. 52 p.

(Értekezések a társadalmi tudományok köréből. 7. köt. 2.)

(50) A magyar és az osztrák népszámlálás. = Nemzetgazdasági Szemle. U. F. 1890. 14. évf. 6. füz. 487–498. p.

(51) Vorläufige Ergebnisse der Volkszählung 1890. = Ungarische Revue. 1891. 282–291 p.

(52) Az 1890-iki népszámlálás előleges eredményei. = Nemzetgazdasági Szemle. U. F. 1891. 15. évf. 6. füz. 131–125. p.

(53) Hazánk népe 1890-ben. = Nemzetgazdasági Szemle. U. F. 1891. 15. évf. 12. füz. 1054–1069. p.

4. NÉPMOZGALOM

(54) Magyarország népesedési mozgalmak 1864–73-ban és a cholera. Budapest. 1875. MTA. 56 p.
(Értekezések a társadalmi tudományok köréből. 3. köt. 3.)

(55) Magyarország népesedési mozgalmak 1876-ban (összehasonlítva a megelőző évtizeddel. Szerk. – –.) Budapest. 1878. Athenaeum. 68 p.
(Hivatalos statisztikai közlemények 1878.)

(56) Magyarország népesedési mozgalmak 1876-ban, összehasonlítva a megelőző évekkel. Budapest 1879. M. Természettudományi Társ., Franklin. 36., 1 t., 1. térc.

(Népszerű természettudományi előadások gyűjteménye. 2. köt. 13.)

(57) Magyarország népességének szaporodása és fogyása országrészek és nemzetiségek szerint. Budapest. 1879. MTA. Athenaeum. 30 p.

(Értekezések a társadalmi tudományok köréből. 5. köt. 5.)

(58) Magyarország statisztikája. – – és Jekelfalussy József közreműködésével. Szerk. Láng Lajos 1. köt. Láng Lajos – Jekelfalussy József: Magyarország népességi statisztikája. Budapest. 1884. Athenaeum. VIII, 491 p., 13 t.

(59) Statistik der Bevölkerung Ungarns. Auszug. unter Mitw. – –, Jozef Jekelfalussy Red. Ludwina Láng. Budapest. 1885. Athenaeum. VIII, 193 p., 8 térc.

(60) Statisztikai arabeszkek a népesedési mozgalmak köréből. = Budapesti Szemle. 1890. 61. köt. 65–78. p.

5. TÁRSADALOMSTATISZTIKA

(61) Különvélemény az alföldi nyomor enyhítésére nézve. = Pesti Napló. 1863. 14. évf. 134. sz. 1. p., 135. sz. 1. p.

(62) Az iparos nevelés. Nemzetgazdasági tanulmány. = Statistikai és Nemzetgazdasági Közlemények. 1867. 3. köt. 1. füz. 90–124. p.

(63) Hazánk és népe a közigazgatás és társadalmi statistika szempontjából. Pest. 1871. Athenaeum. VI, 2, 472 p., 12 térc.

(64) Hazánk és népe a közigazgatás és társadalmi statistika szempontjából. 2. átd. kiad. Buda-Pest. 1873. Ráth. VIII, 510 p.

(65) Magyarország népiskolái 1869-ben. Bevezetés. – Ungarns Volksschulen im Jahre 1869. Einleitung. = Hivatalos Statistikai Közlemények. 1871. 4. évf. 5. füz. I–XXXIX. p.

(66) Magyarország népességének élelmezési statisztikája physiologiai alapon. Szerk. – –. Budapest. 1887. Athenaeum. VIII, 165. 363 p., 3 t., 14 térc.

(Hivatalos statisztikai közlemények 1887.)

(67) Die Ernährungs-Statistik der Bevölkerung Ungarns auf physiologischer Grundlage. Bearb. von – – Budapest. 1887. Athenaeum. V, 185, 363 p., 2 t., 13 térc.

(Amtliche Statistische Mittheilungen 1887.)

(68) Magyarország élelmezése. = Nemzetgazdasági Szemle. U. F. 1887. 11. évf. 5. füz. 321–342. p.

(69) Die Ernährung Ungarns. = Ungarische Revue. 1887. 626–645. p.

6. GAZDASÁGSTATISZTIKA
(GAZDASÁGI HELYZET)

- (70) A nemzetek közigazdasági fejlődése. = *Magyarország Anyagi Érdekei*. 1865. 287–312. p.
- (71) Nemzetgazdaság és társadalmi tudomány. = *Magyar Akadémiai Értesítő. A Philosophiai, Törvény- és Történettudományi Osztály Közleményei*. 1865. 5. köt. 390–421. p.
- (72) A nemzetgazdaság helyzete a mai államban. = *Politikai Hetilap*. 1865. 1. sz. 10. p.
- (73) Szétteltekintés a nemzetgazdaság terén. = *Magyarország Anyagi Érdekei*. 1865. 1–22. p.
- (74) A gyakorlati statistika kézikönyve. Budapest. 1875. Athenaeum. 219 p.
- (75) Visszapillantás közigazdaságunk egy negyed századára. Budapest. 1875. MTA, Athenaeum. 29 p.
(Értekezések a társadalmi tudományok köréből. 4. köt. 1.)
- (76) Magyarország statistikája. — *Statistique de la Hongrie. Livre de poche. A 9. stat. nemzetközi congressus alkalmából szerk.* — —, Beöthy Leó. Budapest. 1876. Franklin. XII, 161 p.
- (77) Magyarország közigazdasági és mivelődési állapotai. Kiállítási tanulmányképen. Budapest. 1879. Pesti könyvny. XXXVII, 299 p.
(Hivatalos jelentés a Párisban 1878-ban tartott egyetemes kiállításról.)
- (78) A Balkán-félsziget némely országai- és tartományainak közigazdasági viszonyai. Az 1885. évi Budapesti Általános Kiállítás Országos Bizottságának megbízásából szerk. — —, Budapest. 1885. Pesti könyvny. V, 452 p.
- (79) A Balkán félsziget némely országainak és tartományainak közigazdasági viszonyai. = *Budapesti Szemle*. 1885. 42. köt. 234–247. p.
- (80) Die wirtschaftlichen Verhältnisse der Balkanhalbinsel. = *Oesterreichisch-Ungarische Revue* 1886. 1. H. 40–44. p.
- (81) Magyarország statisztikája. — — és Jekelfalussy József közreműködésével szerk. Láng Lajos. 2. köt. Magyarország gazdasági statisztikája. Irtá: — —, Lajos Gyula stb. Budapest. 1887. Athenaeum. VIII, 680 p.
- (82) Programvázlatok. = *Nemzetgazdasági Szemle*. 1889. 13. köt. 1–2. füz. 3–17. p.
= *Ungarische Revue*. 1889. 122–136. p.

7. IPARSTATISZTIKA

- (83) Ipar szabadság és védvám. = *Politikai Hetilap*. 1865. 5. sz. 63–64. p.
- (84) Ipar és vám. = *Politikai Hetilap*. 1866. 1. sz. 4–6. p.
- (85) Az országos magyar iparegyesület. Irtá: — —, Eötvös József, Fest Imre. = *Pesti Napló*. 1867. 18. évf. 8. sz. 2. p.
- (86) Az országos magyar iparegyesület pártolóihoz. = *Pesti Napló*. 1867. 18. évf. 51. sz. 3 p.
- (87) Az ipar és ipartársulás hazánkban. = *Heti Posta*. 1873. 130–131. p.
- (88) Az ipar. In: *Honismertető*. Budapest 1873. Athenaeum. 254–313. p.
- (89) Die Industrie. In: *Skizze der Landeskunde Ungarns*. Budapest. 1873. Athenaeum. 240–300 p.
- (90) Industrie. In: *Hongrie*. Budapest. 1873. Athenaeum. 283–354. p.
- (91) Emlékirat az 1883-ban megindítandó iparstatistikai adatgyűjtés ügyében. Budapest. 1883. Pesti könyvny. 34 p.
(Klly. a Közigazdasági Értesítőből.)
- (92) Irányeszmék iparunk érdekében. = *Budapesti Szemle*. 1888. 55. köt. 1–26. p.

8. MEZŐGAZDASÁGI STATISZTIKA

- (93) Vezércikk a mezőgazdasági statisztika érdekében. = *Politikai Hetilap*. 1866. 5. sz. 53–54. p.
- (94) A magyar mezőgazdaság. Pest. 1867. MTA. Emich. 19 p.
(Értekezések a társadalmi tudományok köréből. 1. köt. 2.)
- (95) Az 1868-diki aratás kenyérterményekben. = *Statistikai és Nemzetgazdasági Közlemények*, 1868. 5. köt. 1. füz. 161–195. p.
- (96) A mezőgazdasági termelés. Pest. 1869. Ráth. 70 p.
(Statistikai előadások. 4. füz.)
- (97) A szőlészeti és borászati statistika érdekében. = *Gazdasági Lapok*. 1872. 750–751. p.
- (98) Az őstermelés. In: *Honismertető*. Budapest. 1873. Athenaeum. 181–253. p.
- (99) Die Urproduktion. In: *Skizze der Landeskunde Ungarn*. Budapest. 1873. Athenaeum. 169–200 p.
- (100) Production primitive. In: *Hongrie*. Budapest. 1873. Athenaeum. 200–239. p.
- (101) A mezőgazdasági statistika a nemzetközi congressusokon. Budapest. 1874. MTA. Athenaeum. 31 p.
(Értekezések a társadalmi tudományok köréből. 2. köt. 10.)
- (102) A mezőgazdasági statistika a nemzetközi congressusokon. (Kivonat.) = *A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője*. 1874. 8. évf. 1. sz. 36–39 p.
- (103) Néhány adat Magyarország szőlészeti statistikájából. = *Nemzetgazdasági Szemle*. 1874. 1. köt. 102–120. p.
- (104) Idées sur la statistique agricole. Mémoire rédigé en vue du 9e Congrès International de Statistique. Budapest. 1874. Athenaeum. 29 p.
- (105) Magyarország szőlészeti statistikája. 1860–1873. Szerk. — —. Budapest. 1875. Athenaeum. 2, IV, 402 p., 2 térk.
(Nemzetközi statistika. Szőlészet. 1. r.)
- (106) Viticulture de la Hongrie. 1860–1873. Red. par — —. Budapest. 1875. Athenaeum. IV, 247 p.
(Statistique internationale. Statistique viticole. 1. P.)
(Congrès International de Statistique à Budapest. 9e session.)
- (107) Idées sur la statistique agricole. In: *Congrès International de Statistique. Commission permanente. Mémoires*. St-Péterbourg. 1876. (467)–496. p.
- (108) Idées sur la statistique agricole. In: *Congrès International de Statistique à Budapest. 9e session. 4e section. Programme*. Budapest. 1876. Athenaeum. 5–32. p.
- (109) Rapport sur la statistique agricole. In: *Congrès International de Statistique à Budapest. 9e session. 4e section*. Budapest. 1876. Athenaeum. (161)–189. p.)
- (110) Rapport sur l'état de l'agriculture en Hongrie. Réd. par — —. Budapest. 1878. Soc. d'Impr. par Actions. VIII, 240 p.
- (111) Idei aratásunk és a statisztika. = *Nemzetgazdasági Szemle*. U. F. 1889. 13. köt. 8. füz. 656–661. p.

9. KERESKEDELEM- ÉS KÖZLEKEDÉSSTATISZTIKA

- (112) A magyar kereskedelem és Fiume. = *Ország*. 1862. 54. sz. 1. p., 55. sz. 1–2. p., 57. sz. 1. p., 58. sz. 1–2. p.
- (113) Ausztria kereskedelmi politikája. = *Politikai Hetilap*. 1865. 2. sz. 24–25. p.
- (114) A délmagyarországi vasút. = *Politikai Hetilap*. 1865. 14. sz. 174–175. p.

(115) (Vezércikk a kereskedelemről.) = *Politikai Hetilap*. 1865. 20. sz. 249–251. p.

(116) Magyar tenger mellék. — *Politikai Hetilap*. 1866. 6. sz. 67–68. p.

(117) A gabona kiviteli tilalom. = *Politikai Hetilap*. 1866. 21. sz. 255. p.

(118) Magyarország külforgalmáról. = *Statistikai és Nemzetgazdasági Közlemények*. 1867. 4. köt. 2. füz. 166–185. p.

(119) A vidéki érdekű vasutak a törvényhozás előtt. (A Magyar Tudományos Akadémia nemzetgazdasági és statisztikai állandó bizottságának nyilvános tárgyalása 1880. március 9-én. György Endre előadása, — felszólalása.) = *Nemzetgazdasági Szemle*. U. F. 1880. 4. évf. 1. füz. 102–136. p.

(120) Az áruforgalmi statisztika. = *Nemzetgazdasági Szemle*. U. F. 1882. 6. évf. 5. füz. 50–67. p.

(121) Tengerpartunk és az „Adria”. = *Nemzet*. 1882. Reggeli kiad. 1. sz. 1. p.

(122) Tengerészetünk és Fiume jövője. Budapest. 1883. MTA. 24 p.

(Értekezések a nemzetgazdaságtan és a statisztika köréből. 2. köt. 2.)

(123) Magyarország a világforgalomban. In: A Magyar Tudományos Akadémia 1884. évi június 8-án tartott 44. közülésének tárgyai. Budapest. 1884. MTA. 32–51. p.

(Magyar Tudományos Akadémia Évkönyve. 17. köt. 2.)

(124) Ungarn im Weltverkehr. Budapest. 1885. Franklin. 55 p.

(125) Magyarország vizeinek statisztikája. Válasz a bírálatra. = *Vizügyi és Hajózási Közlöny* 1891. 30. sz. 1–2. p.

10. PÉNZÜGYI STATISZTIKA

(126) Az angol bank. = *Budapesti Szemle*. 1863. 17. köt. 473–490. p.

(127) Az 1864-dik évi osztrák költségvetés, különös tekintettel Magyarországra. = *Statistikai Közlemények*. 1864. 6. köt. 3–53., 206–249. p.

(128) A bankmonopolium vagy bankszabadság kérdése Franciaországban. = *Budapesti Szemle*. U. F. 1865. 2. köt. 217–239. p.

(129) Magyar földhitelintézet. = *Politikai Hetilap*. 1866. 26. sz. 308 p.

(130) A telekadó és kataster közigazgatási és statisztikai szempontból. Pest. 1868. Emich. VII, 221 p.,

(131) Pénzügyi program. = *Reform*. 1873. 340. sz. 2. p., 341. sz. 2. p., 344. sz. 1. p., 345. sz. 1–2. p., 346. sz. 2. p.

(132) Az állambirtokok eladásáról. = *Nemzetgazdasági Közlöny*. 1876. 1. évf. 1. füz. 4–22. p.

(133) Hitel és uszora. = *Nemzetgazdasági Szemle*. U. F. 1877. 1. évf. 2. füz. 56–72. p.

(134) — — jelentése a magyarországi földbirtokok telekkönyvi megterhelésének kiténtetése végett megkísérlett statisztikai adatgyűjtésről és annak eredményeiről. Budapest. 1884. Pesti Könyv. 50 p.

(135) Zur Statistik der Hypothekarschulden in Ungarn. = *Ungarische Revue*. 1884. 577–599. p.

11. KÖNYVISMERTETÉSEK, EMLÉKBESZÉDEK

(136) A politikai gazdaság kézikönyve. Baudrillardt Henrik nyomán kidolgozta — —. Pest. 1863. Emich. VI. 419 p.

(137) Az osztrák nemzetgazdasági fejlődés I. Lipót alatt. Roscher, V.: Die oesterreichische Nationalökonomie unter Kaiser Leopold I. Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, 1864. (Könyvismertetés.) = *Statistikai és Nemzetgazdasági Közlemények*. 1865. 1. köt. 110–122. p.

(138) *Statistikai és Nemzetgazdasági Közlemények*. = *Politikai Hetilap*. 1866. 26. sz. 306–307. p.

(139) Magyar statistika. Hunfalvy János: Az osztrák birodalom rövid statistikája, különös tekintettel a magyar államra. (Könyvismertetés.) = *Pesti Napló*. 1867. 18. évf. 110. sz. 2. p.

(140) „Összehasonlító statistika”. Vergleichende Statistik über die Real- und Productionswerthe der Landwirtschaft ... im Oesterreichischen Kaiserstaate von J. Fillunger. Wien. 1868. (Könyvismertetés.) = *Statistikai és Nemzetgazdasági Közlemények*. 1868. 5. köt. 1. füz. 132–150. p.

(141) Bárány Eötvös József mint az Országos Magyar Iparegyesület elnöke. Budapest. 1871. Pesti könyvny. 9 p.

(142) Palugyay Imre emlékezete. Budapest. 1874. MTA. Athenaeum. 10 p.

(Értekezések a történelmi tudományok köréből. 3. köt. 9.)

(143) Quetelet emlékezete. Budapest. 1875. MTA. Athenaeum. 24 p.

(Értekezések a társadalmi tudományok köréből. 3. köt. 2.)

(144) Fényes Elek emlékezete. Budapest. 1878. MTA. Athenaeum. 37 p.

(Értekezések a társadalmi tudományok köréből. 5. 2.)

(145) A földadó-kataszter. Irta: Dobner Rudolf. (Könyvismertetés.) = *Nemzetgazdasági Szemle*. U. F. 1880. 4. évf. 1. füz. 137–145. p.

(146) Pekár Imre: Földünk búzája és lisztje ... (Könyvismertetés.) = *Budapesti Szemle*. 1882. 65. sz. 326–329. p.

(147) Jelentés az első magyar biztosító társaság alapítványából adott akadémiai 500 frt jutalomról s az erre pályázott munkákról. (Könyvismertetés.) = *Nemzetgazdasági Szemle*. U. F. 1884. 8. évf. 7. füz. 602–607. p.

(148) Emlékbeszéd Trefort Ágoston elnök felett. In: A Magyar Tudományos Akadémia 1889. évi május 5-én tartott 49. közülésének tárgyai. Budapest. 1889. MTA. 12–29. p.

(Magyar Tudományos Akadémia Évkönyve. 17. köt. 7.)

(149) Valuta-tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémia pályázatán. (Könyvismertetés.) = *Nemzetgazdasági Szemle*. U. F. 1889. 13. évf. 5. füz. 405–407. p.

(150) Bírálatos jelentések Pólya Jakabnak „A gazdasági válság” c. művéről. = *Nemzetgazdasági Szemle*. U. F. 1889. 13. évf. 12. füz. 972–973. p.

(151) Hunfalvy János emlékezete. Budapest. 1890. MTA. Franklin. 40 p.

(A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek 6. köt. 3.)

(152) Hunfalvy János emlékezete. = *Budapesti Szemle*. 1890. 61. köt. 192–208. p.

Megjelent az *Ungarische Revue*-ben is.

(153) La Hongrie contemporaine. (A mai Magyarország. Raoul Chélard műve. Paris, 1890.) (Könyvismertetés.) = *Nemzetgazdasági Szemle*. U. F. 1890. 14. évf. 11. füz. 1025–1028. p.

12. EGYÉB

(154) *Politikai Hetilap*. 1–2. évf. 1865–1866. Szerk. — —. Pest Emich. 1865–1866.

(155) Válasz az „Idők Tanujá”-nak. Szerkesztői megjegyzés.) = *Politikai Hetilap*. 1865. 12. sz. 153. p.

(156) *Politikai vezércikk*. = *Politikai Hetilap*. 1865. 23. sz. 289–290. p.

(157) Egyesüljünk a művészet érdekében. = *Politikai Hetilap*. 1866. 12. sz. 138–141. p.

(158) Szemleirodalmunk és a közönség. = *Politikai Hetilap*. 1865. 20. sz. 234–236. p.

(159) Szerkesztői végszó. = *Politikai Hetilap*. 1866. 26. sz. 314. p.

(160) Fejedelmi rendjel és nemzeti jutalom. = „1848”. 1867. 93. sz. 1–2. p.

(161) Statistikai és Nemzetgazdasági Közlemények. A hazai állapotok ismeretének előmozdítására kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Statistikai Bizottsága. 6–8 köt. 1869–1871. Szerk. — —, Pest. Emich 1869–1871.

(162) Honismertető. A bécsi 1873-diki közkiállítás magyar katalógusának bevezető része. Szerk. — —, Budapest. 1873. Athenaeum. 359 p.

(163) Skizze der Landeskunde Ungarns. Einleitender Theil des ung. Kataloges zur Wiener Weltausstellung. Red. von — —, Budapest. 1873. Athenaeum. 343 p.

(164) Hongrie. Exposé géographique et statistique à l'occasion de l'Exposition Universelle de Vienne de 1873. Réd. par — —, Budapest. 1873. Athenaeum. VI, 407, IV p.

(165) Az új kormány kezdetén. (Szlávy József kormánya.) Pest. 1873. Ráth. Athenaeum. 60 p.

(166) Az általános védkötelezettségről. = *Nemzetgazdasági Szemle*. U. F. 1878. 2. évf. 4. füz. 1–19. p.

(167) Jelentés a Székesfehérvárott 1879-ben rendezett Országos Mü-, Ipar-, Termény- és Állatkiállításról. Szerk. — —, Budapest. 1879. Pesti könyvny. XV, 181 p.

(168) Erklärung. = *Pester Lloyd*. Abendblatt. 1882. 36. sz. 2. p.

(169) Hivatalos jelentés a budapesti 1885-ki Országos Általános Kiállításról. Szerk. — —, Budapest. 1886. Athenaeum 1–4. köt.

(170) Elmélkedés. = *Nemzetgazdasági Szemle*. U. F. 1890. 14. évf. 1. füz. 3–8. p.

SZEMÉLYI HÍREK

Kitüntetések. A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa nyugdíjba vonulása alkalmából, több évtizeden át végzett eredményes tevékenysége elismerésül a

MUNKAÉRDEMREND arany fokozata

kitüntetést adományozta *Dénes Antalnak*, a Központi Statisztikai Hivatal Pártbizottsága titkárának.

A Központi Statisztikai Hivatal elnöke a népességnyilvántartás előkészítő és végrehajtó munkáiban kifejtett tevékenységéért

KIVÁLÓ MUNKAÉRT

kitüntetésben részesítette *dr. Paukerné dr. Mikola Erzsébetet*, a Zala megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága csoportvezetőjét.

A Központi Statisztikai Hivatal elnöke nyugdíjba vonulásuk alkalmából, eredményes munkájuk elismerésül a

KIVÁLÓ MUNKAÉRT

kitüntetést adományozta *Szomolányi Andrásnak*, a KSH Baranya megye Igazgatósága csoportvezetőjének, valamint *Úveges Zoltán-nak*, a KSH Pest megyei Igazgatósága főelőadójának.

Elnöki dícséret. A Központi Statisztikai Hivatal elnöke a „Reprezentatív mintavételi eljárások módszerei és gyakorlata a statisztikai munkában” című tanfolyam előkészítésében és lebonyolításában végzett aktív és színvonalas munkájáért *dr. Mórítz Pálnét*, a Központi Statisztikai Hivatal Statisztikai Rendszerfejlesztő és Koordináló főosztálya osztályvezető-helyettesét elnöki dícséretben részesítette.

SZERVEZETI HÍREK – KÖZLEMÉNYEK

A Fényes Elek nívódíjak kiosztása. *Nyitrai Ferencné dr.* államtitkár, a Központi Statisztikai Hivatal elnöke, a *Statisztikai Szemle Szerkesztő Bizottságának* elnöke 1983. szeptember 5-én ünnepi ülés keretében átadta a *Statisztikai Szemle Szerkesztő Bizottságának* javaslata alapján odaítélt – Péter György által alapított – Fényes Elek nívódíjakat a *Statisztikai Szemlében* az 1978–1982. években megjelent legjobb tanulmányok szerzőinek. (Az ünnepi megelékezésről szóló részletes beszámolót, a nívódíj nyerteseinek névsorát a *Statisztikai Szemle* 1983. évi 11. számában közöljük.)

A 68. Eszperantó Világkongresszus 1983. július 31. és augusztus 6. között Budapesten

ülésezett. Az ülés fő témája – kapcsolódva az ENSZ Közgyűlés határozatához, mely az 1983-as évet a hírközlés világévének nyilvánította – „A modern kommunikáció társadalmi és nyelvi vonatkozásai” volt. A kongresszuson „A nemzetközi adatforgalom és társadalmi vonatkozásai” címmel előadást tartott *dr. Gömbös Ervin*, a Központi Statisztikai Hivatal főosztályvezetője, a magyar ENSZ Társaság főtitkára.

Elnökváltozás. A Német Szövetségi Köztársaság Szövetségi Statisztikai Hivatalában (Statistisches Bundesamt) 1983. július 1-től – az elnöki tisztet ez ideig betöltő *Franz Kropfenstedtet* követve – *Egon Hölder* lett a Hivatal elnöke.